

ТЕКУЛАНЫ ЖАМАЛ

С (БНН) 2
Т 309
С 20392

ТЕКУЛАНЫ ЖАМАЛ

ДАНГОМ ТЮЗ

ПОВЕСТЬЛЕ
БЛА
ХАПАРЛА

С 20392

ГОСУДАРСТВЕННАЯ
НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА
Кабардино-Балкарской Республики
г. Нальчик, ул. Номова, 42

НАЛЬЧИК · «ЭЛЬБРУС» · 1993

С. (Бали) 2
Т309

Текуев Ж. М.

Т Мёртвая степь: Повести и рассказы.—
Нальчик: Эльбрус, 1993.— 208 с.

ISBN 5-7680-0836-5

Одноимённая повесть Жамала Текуева посвящена маленьким спецпереселенцам, судьба и характер которых складывались в годы сталинского геноцида. В книгу также включены рассказы «Мамутайчик», «Беженец», «Сила единства», «Сторож Маштай» и др.

Т 4702100100-078 30-93
M125(03)-93

ISBN 5-7680-0836-5

© Текуланы Ж. М., 1993 ж.

ДАНГЫЛ ТЮЗ

Кёчгюнчюле

Халкъны желтирип къарангы баракга къуйдула. Складха эсе да, мал орунга эсе да бирмылы, ийисли гытыгъа. Тёгерекге-башха къарай турмадыла адамла; хар ким дыккы хапчугун бирер жерге тийишдирди. Санлап бирде терен ахтынган, сабий сынсыгъан тауушла эшитиледиле ансы, адамла, армау болгъанча, тынгылашып олтурадыла. Не сагъыш эте болурла бу насыпсызла? Ёмюрледе жашап келген, энди уа ит улуй, киштик макъыра, атылып къалгъан эллерини юсюнденми? Огъесе, урушда душман бла къанлы къазауат этген аталарыны, эрлерини, жашларыны юслеринденми? Азмыды къайгъылары, сагъышлары, бу мискин адамланы.

— Амма, мен гыржын ашарыкъ эдим... Айран бла...

— Хо, балам, хо... Бир кесекчик жукъла да, гыржын да берирме, айран да берирме.

— Уммо уа келгенмиди сюрюуден, амма? Акъкъашчыкъ да ач болгъан болур...

— Акъкъашчыкъгъа сют келтире турады уммо.

— Манга да?

— Хау, балачыкъ, санга да. Жукълачы энгда да бир аз-мазчыкъ, сора келеди да къалады уммочукъ...

— Къоркъмагъыз, абызырамагъыз, жанларым. Аллах нени буюргъан эсе да аны кёре келебиз, кёрген да аны этерикбиз. Суугъа къуюп къоймагъы эдиле деп къоркъгъан эдим ансы... Энди, Аллахха шукур болсун, бек аманьндан къутулгъанбыз. Қим биледи, анда бу сабийлени бир насыплары болур эсе уа. Тышына атылып къалмагъанбыз. Аллахны ахшылыгъындан, башыбыздан къар, жауун жауарыкъ туйюлдю. Жунчумагъыз, сабий-балийни да абызыратмагъыз. Аллах берген къыйынлыкъды. Тёзейик. Мында да халкъ, эл жашайды. Къабыргъабызны жарашдырыргъа кюрешейик. Къара ишге юйренмейми къалгъанбыз. Иш болса, ачдан ёлмек...

Жабирни бу сабыр сёзлери адамланы жүреклерин жапсардыла.

— Ауузунга къор болайым. Гур деп жана тургъан жүрегими сууутдунг. Аллах сени бизге жаны ауруп, таянчакъ болурса бу мискин-леге деп тубетген болур — деди, гурт тауукъ балаларын къанат тубюне жыйгъанча, чоюнун, табагъын да этек тубюне жыйып, кесини мюйюшюнде эндиге дери чууун чыгъармай тургъан Шамарыу.— Не этерик эдик, сен болмасанг, биз харипле, киши жеринде, не тил билгенибиз жокъ, не окъуй билгенибиз жокъ.

Жаннетли болсун, харип, Шамарыуну баш иеси жолда ёлгенди. «Атамы ёлюгюн жолда атып кетерик туйюлме» деп, жангыз жашы поезддан къалгъанды да, аны сакълай, Шамарыуну эки кёзю тышындады. Эшик ачылса да, терезе къагъылса да, жашы келип къалгъан сунуп, жеринден секирип ёрге турады.

— Биз къалайгъа келип тохтагъанбыз деген эдинг, э жаш? — деп сорады Шамарыу адыр-

гысындан. Аллах билсин, ненча кере берген болур бу сорууну Шамарыу. Жабир да хар соргъаны сайын ангылатыргъа кюрешиучюдо:

— Алма-Атагъа... Иги жерди деучюдоле. Мында да муслийман халкъ жашайды. Къазахлыла...

— Ай Аллах ыразы болсун. Муслийман топурагъыбыздан айырдыла, энди бизге не кюн келликди деп тура эдим да, мында да муслийман халкъ жашай эсе, Аллахха шукур. Ёлсек, муслийман топуракъгъа тюшербиз. Алай мен ангыламагъан бир зат барды, э жаш. Сен, илмулу адам, айып да этерсе манга. Алай билемисе, жаным, мен эл да, жер да кёре келгенме. Район центр деучю эдиле ол заманда... Ма анда окъуна болгъанма мен. Аны айтханым, э жаш, айып этме, жолда келе тургъаныбызда былайны атына башха тюрлю айтхан эдинг.

— «Къазахстан» деген болур эдим, Шамарыу.

— Ма алай айтхан эдинг. Энди уа Алма-Ата дейсе.

— Алма-Ата да, Къазахстан да бирди. Алма-Ата Къазахстанны ара сахарыды. Энди мында жашарыкъсыз, ёмюрюгюз мында кетерикди деп, келтирип тёкгендиле бизни бери.

— Бу аман гытыла не сахар болсунла?

— Къыйырындабыз биз сахарны, ынна. Кёрюнмейди былайдан.

Шамарыуну сорууна жууап береме деп, артыкъ сёзле ычхындырып къойгъанына Жабирни жюреги къыйналды. «Ангыламай иш а къойгъан болмазмы бу къуругъан тилден учхалап кетген сёзлени Шамарыу?» деп, Жабир

кеси кесине кёл этдирирге кюрешди. Алай аны айтханы Шамарыуну сагъайтды.

— Ёмюрюгюз мында кетерикди дегенинг а неди, э жаш?

Жабир Шамарыуну соруулу кёзлерине къараялмай, башын энишге этди.

— Мен айтмайма аны. Ол къагъытда жазылыпды алай.

— Къалай?

— Кёчюрюлген халкъла къалайгъа келип тохтагъан эселе да, алайда ёмюрден ахыргъа жашап къаллыкъдыла, аланы ёмюрлюк журтлары алайлары боллукъдула деп.

— Аллах бир кюн да къоймасын мында мени, муслийманла угъай, шыйыхла жашай эселе да. Жаш желсин деп турама ансы, арсарсыз юйюмеди жолум. Аркъама артмакъ атып, факъыралыкъ тилеп барлыкъ эсем да, тёммегими Кавказгъа атарыкъма.

Не айтырыкъ болур дегенча, Шамарыу кёз къыйыры бла Жабир таба къарады. Ол да энди акъ ура башлагъан сакъалын шош сылай, сагъышлы олтурады. «Не айтхын. Ала, харип сен, бош умутладыла десенг, Шамарыуну жүрек жарасын ашландырлыкъса. Андан эсе ол ахшы умутлары бла къалсын», деп ойлайды Жабир.

Жангы шагъырей

Бара-бара кёчгюнчюле жангы жерге юйюрсюне башладыла. Тёгерек-баш бла да аз-аздан шагъырей болдула. Жангы шагъырейле да табылдыла. Керим да шагъырей болду Николай бла. Ол Керимлары тургъан баракга жууукъда бир бирге жабышдырылып ишлен-

нген алаша, жербаш юйчюкледен биринде жашайды. Николай Керимни элтип, жашагъан юйю бла да шагъырей этгенди. Ол топуракъ туюлю гитче отоучукъду. Отоучукъну жартысын алгъан бир эски агъач тапчан барды ансы, андан башха абери жокъду бу журтда. Ол эртдеден бери да жыйылмагъаны кёрюнюп турады. Жыйып да несин жыярыкъ эди Николай, асыры эскиден жабагъалары чыгъа тургъан жууургъандан ёзге абери жокъ эди тапчанны юсюнде. Сора юч къангадан этилген бир стол. Николайны эшик артында чюйге тагъылып тургъан эски шинели. Тапчан башында юйюр сурат...

— Ма буду мени мюлжюм,— деди Николай.

Керим башын булгъады.

— Орусча биле болмазса дейме, шуёхум.

Керим башын кётюрюп суратха къарады.

— А, сен бу суратдагъыла кимледилеми дейсе?

Николай суратны тагъылып тургъан жеринден алды да, Керимге жууукъ келтирип:

— Ма бу мени юй бийчемди,— деди.— Мама...

— «Мама»,— деп къайтарды Керим.

— Алайды, балачыкъ, мама,— деп къууанды Николай.

— Была уа мени къызчыкъларым...

Керим суратны Николайны къолундан алды да, кёзлерине жууукъ келтирип, дагъыда тюрслеп къарады.

— Нек туююлдюле биргеннге? Ары-бери ишти кетгендиле?

Николай жашчыкъны айтханын ангыламады.

— Не дейсе, жашым? — деп сорду ол.

Керим сорууун дагыда кыатлады.

— А-а-а, кыайдадыла дегенлиги болур,— деп ойлайды Николай.— Аны билсем а не жарлылыккы. Айланмагыан, сурамагыан жерим кыалмагыанды. Алай ызларына тышалмадым. Сау, шау болгыанларындан аз да хапарым жоккыду. Кыайдан билейим, сени кибик аман кюннге кыалып, киши жеринде киштик болуп айлана болурламы? Да не айта турама санга ол хапарланы, жашым, тил билгенинг жоккы, ангылагыанынг жоккы. Мени, сени кибикле азымыдыла бу аман дунияда? Алай айтды да, Николай олтургыан жеринден терк туруп, бир зат унутханча, ашыгышылы болду.

— Ач болурса, бала, хапаргыа болуп мен тели, санга абери бермей турама! — деди Николай кесини кыайгылы кыадарыны юсюнден ичинде эрттеден бишип тургыан ачыулу хапарын айтыргыа негер тапханына ыразы бола. Жашчыккыны шынтахындан ичиндегин айтып, келюп басханы Николайны юсюнден ауур жюк атханча жеңиллетди. Асыры мутхуздан ечюлюрге хазыр болуп тургыан кезлери жарыдыла, саз бетине кыан чапханча керюндю.

— Келе, келе тур, балачыккы. Арабыз узаккы туюндю. Насып болуп, табып иш кыойсам, кыызчыккыларым бла да шаггырей этерме,— деди Николай Керимни чашчыгыын сылай

Жашчыккы да Николайны тереннге кетген сагышылы кезлеринде, аны тырмылы кыол азында хычыууплуккы берген жылыуну сезди.

«Ол малгыунла не затла айтып кетген эдиле бу хариплени юслеринден. Адам ашаучуладыла, бандитледиле деп... Ай юйюнге алай игилик кирсин! Бу сабий да адам ашаучу эсе,

сора аллай былхымсыз сёзлени айтып айланганла желмауузла болурла! Тейри угъай. Гепоула айтханча туююдюле была. Жууаш адамла кёрюнедиле. Башхаладан ёзгеликleri жокъду. Ала этмезлик не барды, гым-гым къартланы бла жерден ёрге айырылмагъан сабийлени бандитледиле деп, бу къалубалагъа сюрюп келгенле. Бу адамсызлыкъны кёргенден эсе уруш аулагъында къалып къалгъы эдим... Мени къызчыкъларым да, сау эселе, тура болурла сакълап, атабыз бизге саугъала алып келликди деп. Эх анасыны уа, не аман дуниягъа туугъан эдик биз».

Керимни ашыргъандан сора Николайны акъылына келмеген не къалды. Битеу жашауу кёз аллы бла озгъанча болду. Донну жагъасында Мария бла къалай шагъырей болгъаны эсине туюдю.

Ол заманда Николай Ростовда жашагъанды. Бош заманы болса, Дон суууну жагъасына энмей къалмаучу эди. Деменгили черекни жагъасында ол солугъан да, жууунган да этиучю эди. Кемелени ашырыгъа да бек суюучю эди Николай. Бир жол а аны кёзю озуп баргъан жемеге жъол булгъай тургъан къызгъа жетеди. Николай аны къатына барды.

— Адам ишми ашыраса?

— Угъай.

— Сора жъол нек булгъайса?

— Жарарыкъ туююлмюдю да?

— Нек жарамайды? Алай...

— Алай дегенигиз?

Николай жунчуду.

— Айып этмегиз, жъол булгъагъаныгъызгъа бир къаршы адамыгъызны ашыра болурсуз,

деп алай сунганма... Атагъызны, къарындашыгъызны, суйгенигизни...

— Мени суйгеним жокъду.

— Мени атым Николайды.

— Мария.

— Къалай ариу атынг барды!

— Кесим да эриши болмам. Алай айтып Мария Николайгъа кюлюмсюреп къарады.

...Ах анасыны, къалай насыплы эдим мен! Нечик жарыкъ эди Мария! Дунияда биз экибизден сора жан кымылдагъанча, къудрет жангыз экибиз ючюн жаратылгъанча кёрюне эди. Алай, не медет, экибизни да ахшы умутларыбызны юздю къадар...

Николай, кеси-кеси бла хапар айта бир ауукъ заманны турду. Сора: «Баралгъан болурму жашчыкъ баракны табып? Танымагъан, билмеген жеринде ажашып иш къалмасын», деп тынгысыз болду. «Кесин нек жиберип къойдум?» деп, тышына хылып чыгып, арсарсыз барак таба тебиреди.

Николай босагъадан атлагъанында, баракдагъыла, уллусу, гитчеси да, жерлеринден ёрге турдула. «Ай анасыны, не бек юркютгендиле бу адамланы малгъушла»,— деди ичинден. Сора салам берди да:

— Къоркъмагъыз, мен хаталы адам туйюлме. Былайчыкъда жашайма. Жашчыкъ юйге келдими деп билирге келгенме,— деди.

Бу къалын сакъаллы, сазбет киши не дегенин ангыламагъан адамла Жабирге къарадыла бирден.

— Не жумуш бла келгенме дейсе, къарындашым? — деди Жабир Николайны къатына жанлай.

— Жашчыкъ дейме. Акъ къалпакъчыгъы

бла. Биягъында мени бла эди да юйге къайтдымы деп, тынгысыз болуп желеме.

— Жашчыкъ дейди, не жашчыкъ эсе да,— деди Жабир.

— Көрмегенбиз де, кесибиз да ажашып айланган бирлебиз де,— деди Шамарыу.

— Сени жашынгмыды? — деп сорду Жабир къонакыгъа.

— Угъай, угъай,— деди Николай.— Сизденди. Къайсыгъызыныкы болгъанын билмейме. Акъ къалпакчыгы бла... Атын да сормадым мен тели.

— Ангыламай турабыз ансы, бу бизден сабий излейди,— деди Жабир.— Акъ кийиз къалпакчыгы барды дейди. Керимде кёрген эдим мен аллай къалпакъ. Ол иш болурму?

— Оу кюнюм, не болгъанды? Не дейди?! — деп Керимни анасы Жамий кесин ала таба атды.

— Къайгы этме, эгечим. Юйге келгенмиди дейди ансы, абери айтмайды. Керим бла шагъырей болгъан хапары барды. Ойнай къалгъан болур, къайгы этме. Жабирни сабырлыгы Жамийни жүрегине хошлукъ берди. Керимни сагъынганларында сабийине алай жан атханына абаданладан иймекленип, ол кесини жерине барып, шош олтурду.

— Керим болур эди ол, къарындашым. Къайдан да териле баргъанды жеси да ары.

— Мен элтген эдим. Жангызма да...

— Юйюрюнг-юйдегинг а къайдады?

— Билсем а... Кыдырмагъан жерим къалмады аны излеп. Орта Азиягъа кёп халкъ кеткенде урушдан къачып дегендиле да, келгенме. Мында да тапмайма адамларымы ызларын.

Сау болмазла ансы, бир жерден, бир тауушлары чыгъар эди.

— Табарса, къарындашым, тюнгюлген этме, умутунгу юзме. Умут адамгъа кюч-къарыу береди, умут игиди, тюнгюлюу аманды, ол ёмюрню чубур этеди.

«Нечик акъыллы сёзле айтады. Быллай эсли кишилени оноугъа тутар орнуна, бандитледиле, къан ичиучюледиле деп, сибирлиж этгенле жаханим оту болгъу эдиле»,— деди Николай ичинден. Сора Жабирни къолун къаты къыса:

— Ай сау болгъун! Нечик ариу тилли адамса! Сабийлерими аллыма келтирип къойгъанча этдинг. Атынгы айтсанг эди, сени бла танышыргъа сюеме.

— Жабир.

— Николай.

— Ол къантулукъла уа сизге бирле айта эдиле да. Бандитле, къан ичерле деп...

— Ким къантулукъладыла ала?

Жабир ала ким болгъанларын билген эте эди, алай жангы шагъырейни ауузундан да эшитирге сие эди ол начасла кимле болгъанларын.

— НКВДишникле. Алгъаракълада клубха жыйгъан эдиле барыбызны да.

— Не этесиз бизни ары жыйып, ишни къыстау кезиуюнде? Бармай къалсам а не боллукъду? — дегенимде:

«Баргъан а, алай барырса да, аягъынг басханны кёзюнг кёрмей барырса», деп жаныгъан эдиле. Ма аладыла башкесле, ансы, сиз туююлсюз.

Жабир сёз къатламады. Аны тынгылагъанын хапар тауусулгъаннга санап Николай ке-

терге ашыкъды. Тынгылы хапар пёгерге иги кесекден бери да тюбемей тургъан Жабир, кетип къала ушайды да дегенча, не эсе да бир затны юсюнден сорургъа тебирегенлей, Керим кирип келди.

— Ма мен айтхан жашчыкъ буду! — деди да Николай Керимни кесине тартды.— Биягъында атынгы сормай къойдум да, «жашчыкъ» дегенлей турама. Мени атым Николайды. Сени атынг а къалайды?

— Керим.

— Нечик ариу атды. Эшитилген да ариу этеди. Ким да жангылмай айтырча. Ма энди шагъырей болдукъ. Келе, келе турургъа айтхан эдинг да манга, Керим?

— Хау.

— Ахшы кюнлю бола къалыгъыз. Шагъырей болгъаныма бек къууандым.

«Таш — тюшген жеринде, адам — туугъан жеринде»

— Энди былаймы турлукъбуз, аланла? Залимле отжагъабыздан айырдыла эсе, мында да тиргизейик от. Адам топуракъдан жаратылгъан эсе да, аны адам этген отду. Мен абаданладан эшитгеними айтама.

— Тиргизиригим да жокъду, жандырлыгъым да жокъду. Жаш келе эсе, мычымай кетергеди акъылым. Мени ким сурай турлукъду, бармамы, жокъмамы, ким таныйды? Келтирдиле да атдыла, малланы ургъанлай, бу ийисли орунга урдула, аны бла унутдула. Ётюрюкмю айтама? — деп Шамарыу тегерегиндегилеге кезиу-кезиу къарады.

— Тюз айтаса,— дедиле бирле. Башхалары тынгылап кьойдула.

— Къайда кьурайыкъ ансы, отсуз-печьсиз болаллыкъ тьойюлбюз,— деди Жамий.

Шамарыу терс кьарады да:

— Э, кьыз, не этесе? Не отжагъады ол? Уллу жаш алай бош ойнап айта турады! Сен а!.. Бююн-тамбла дегенлей, «субакирлеми» дейсиз, ала бла бери келтиргенлерича, хар бирибизни юйлерибизге къайтарып кьоярыкъдыла. Кесим ёлейим, тюшюмде тюз ма алай кёрмеген эсем. Тынгылагъыз айтайым:

...Элибиз-жерибиз деп да тьойюлдю. Не тау жокъ, не агъач жокъ. Былайгъа да ушамайды. Бир кенг аулакъ. Кьуру да жел сызгьыргъанлай турады. Жер бла кёк, сора биз. Ма аллай дангыл тюзню ортасында жокку болуп тургъаныбызлай, ол сиз таныгъан «субакирле» тизилишип келип къалмаймыдыла. Алай кьууандым, дунягъыздан алай кьууангы эдигиз! Тюшдюле аладан бир адамла. Военнала. Хыны этген жокъ, тюртдю-мюртдюлери да жокъ. Бир жарыкъ адамла, орталарында кьобузчулары, сырыйначылары да бар. Ала ариу макъамла согъадыла. Уллу жаш да биргелерине. Омакъ кийинипди. «Кьуллукъгъа салгъан кёреме Уллу жашны. Ай, сау къалсынла аны кьуллукъгъа салгъанла. Аныча адамла оноу этселе, бизге бу аман кюн келмез эди»,— дедим кеси кесиме.

Омакъ-омакъ сёлешедиле. Уллу жаш аланы айтханларын бизге аңгылатады. «Ай Аллах ыразы болсун. Не тап адамла келтирдинг, Уллу жаш!» деп уллу кьууанчха къалама. «Жангылычлыкъ болгъанды. Дуняны халкъларыны атасы уллу Сталин бизни бу кьуу тюзге

атыпмы кьоярыкъ сунган эдигиз. Угъай, Сталин кече-кюн да сизни кьаранчхагъызыны кьакъгъанлай турады» дегенни айтып, ала кьолларыбыздан тутуп, машиналагъа миндирдиле. Тебиредик ызыбызгъа...

— Ма аллай тюш кьргенме бюгече. Шамару айтхан эди дерсиз, бусагъат жол чыгъа турады. Мени бу тюшюм бошдан кьрюнменгенди.

— Ийсагъан!

— Сен тюшде кьргеннге тюнюбюзде тюбейик, Шамару,— деди Жабир аны тюшюне артыкъ бек ийналмагъан эсе да.

— Амин Аллах,— дедиле кьалгъанла.

— Аллахны жаны ауруп, биз жазыкълагъа. Сталин да сокъураныр.

— Анса уа аны мыйыкълары бла арбаз сыйпай айлансынла адамла! Ол берди эсе бизге бу кюнню!

— Кьой, Шамару, бу сьзлеринги бизден башха адамгъа эшитдирме, маржа,— деди Жабир.— НКВД-гъа жетдирселе, барыбызыны да тюп этерле.

— Анса уа тюп этер ючюн кьойгъандыла. Алай тюп болгъу эдиле, алай да,— деди Шамару Жабирни айтханына кьулакъ салмай.— Кьоркъмайма кишиден да Манга этериклерин юлгерине элтсинле. Андан да тюп этерик эселе, аман кьзлерине жолугъайым! Ай, жаш бир келги эди ансы...

«Кьош бара-бара тюзеледи»

— Амма, гыржын бер, ач болгъанма.

Гитче кьарындашчыгъы Дамыр алай сынсыгъанында Керимни жюреги шор тарады.

«Мен да» деп кышулургъа да бир тебиреди Дамыргъа, алай: «быллай ууакъ-тюеклеге тенг болургъа кьалсакъ...» деп ойлай, кеси кесин тыйды.

— Не берейим да, балачыкъ, санга? — деп Жамий хуржунну кьармап тебиреди.— Жол азыкдан абери кьалгъан эсе бир кьарайым.

Жамий хуржунну кьармай тургъунчу Шамарыу:

— Ма, жаным,— деп Дамыргъа нартюх гыржын узатды.

— Жерден ёрге айырылмагъан сабийлени бу азапха кьалдыргъан ким эсе да жаханым азабын сынасын, итден туугъан!—деди Шамарыу.

— Биягъында да айтханма. Бизге боллугъу болгъанды деп, тюнгюлюп турмагъыз да, от тиргизигиз, аланла! Мирзеучюгю болгъан, учугъу болгъан бар эсе да, сабийлени ач этмегиз, кесигиз да апчымагъыз,— деди Жабир.

— Ол жазыкъ тешекде эди да, хылыфда анга болуп, абериге да кьарамагъан эдим. Жаш алгъан эди ансы бир затла,— деди Шамарыу.

— Ол эрттенликде келген солдатладан бири: «Бу сабийлени аталары кьайдады?» — деп сорду да,— «Урушдады»,— дегениме туююл эсе, быланы кьолтугъума алып, чыгъып бара тура эдим да, ызымдан бу тулукъ нартюхню чыгъарып келди, сау кьаллыкъ, ансы аппакайты боллукъ эдик,— деди Жамий.

— Бар эдиле аланы араларында да игиле, адамгъа жан аурутханла. Бизге уа бир жаналгъыч келген эди да, абчар болур эди дейме кеси да, асыры ашыкъдыргъандан, саусузну окъуна адамныча кийиндирирге кьоймагъан эди. Ма бу сиз кёргенни ол аман жаш

алыргъа кюрешген эди. Атасы уа, харип, не этесе быланы, сыйырып кьоярыкъдыла деп, абери алыргъа кьоймады,— деди Шамарыу.

— Нартюх дегенлей, тирмен болурму былайлада, тартдырып кьояр эдим,— деди Жамий.

— Билирбиз,— деди Жабир.

Кесин не бек тыяргъа кюрешсе да, Керим болалмады. Жюрек ауузуну шор тарагъаны анга тынчлыкъ бермеди. Сора анасыны къатына жанлап, башхала эшитмесинле дел, акъырынчыкъ айтды:

— Амма, мен да ашарыкъ эдим бир зат.

— Тирмен болуп, тартдыралсакъ эди нартюхчюкню.

— Къурмач эт да кьой.

— Тюз айтаса, балачыкъ,— деди да Жамий арбазда, эски силос уруну чунгурунда жерни бир кесек чучхуп, батыучукъ этип, эки жанына ташла салып, от орун кьурады. Анасы алай эте тургъунчу, Керим тегерекден чырпы, къаура хылы-мылы тийишдирди. Аны бла кечгюнчюле жангы жерлеринде биринчи от жагъа тиргиздиле.

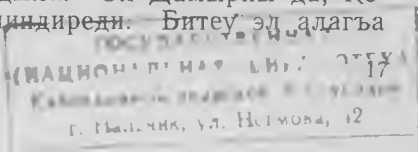
— Аття келсе былайда уллу печь ишлерикди да, амма?

— Хау.

— Юй да ишлерикди да?

— Ишлерикди, ишлерикди, бала.

Керим кьууанды. Атасы урушдан келе тургъаны кезюне керюндю. Керимни атасы, акъ атха минип, элни ёрге келе турады. Аны ёшюню орденледен бла майдалладан топпа-толуду. Ала жарыкъ кюнде асыры жылтырагъандан кез къаматадыла. Ол Дамырны да, Керимни да атха миндиреди. Битеу эд алагъа

къарайды. Керимни атасы адамланы барысы
бла да саламлаша келеди. Битеу дуния
къууанч этгенча кёрюнеди Керимге.

Къабылбай

— Ассалам алейкум!

— Уалейкум ассалам! Бу адам салам берип, босагъадан атлагъанлай, алайдагъыла барысы да жерлеринден ёрге турдула.

— Кел, жууукъ бол! — деди да Жабир къонакъны къолун тутду. — Олтур былай деп, ол анга шинтикни жёргюзтдю. Къонакъ аскер жийимлерин тешмегенди. Алаша бойлу, бёкем жишиди. Шинелини сол женги бошду. Не затха эсе да ашыкъгъан халы барды.

— Олтура туругъа заман жокъду. Эшитген болурсуз, былайы совхозду, мюлкдю. Мен аны башкъармасыма. Атым Къабылбайды. Шагъырей болуп къалайыкъ.

— Бек ахшы. Мени атым Жабирди.

— Къарайма да, сен болурса бу халкъны арасында тамата. Ишчи жетишмейди совхозгъа. Ма бусагъатда арыкъны тазаларгъа керек болуп турады. Адам а жокъ. Аны себепли болушругъузну тилейме. Артыкъ уллу кючкъарыуугъуз болмагъанын да кёреме. Алай бюгюнледе не аз кючню да магъанасы уллуду.

— Ангылайбыз, агъай, ангылайбыз. Болушургъа керек эсе, болушмай амалыбыз болмаз. Алай, кесинг кёргенден, эркегырыу болуп хазна жокъду бизде, тиширыуладан а къолуна жугар-кюрек алаллыкъ артха турмаз.

— Тюз айтады Жабир. Барыбыз да чыгъарбыз. Не иш берсенг да, тынгылы этербиз. Аякъларыбызны этек туюбюзге букъдуруп,

олтуруп тураллыкъ туююлбюз. Бош тургъандан аман не барды,— деди Шамару.

— Да, харип, сен а не эталлыкъса, ынна? — деди Жамий.

— Э-э, сен мени билмейсе. Алыкъа мен...

— Энди, туура, сени къолунга кюрек тут-дуругъа къалгъан эсек,— деди Жабир.— Сени ишинг юйдеди Шамару. Юйде олтураса, сабий-балийге кёз-къулакъ боласа.

— Хо, аурунг, хо.

— Столовабыз барды. Аш-суу бла артыкъ доюн туююл эсек да, болгъанны аямабыз,— деди Къабылбай.

— Хо, аурунг, хо,— деди биягъы Шамару.— Кеси да кёлбетли, тап сёзлю адам кёрюнеди, сау къаллыкъ. Билегин урушда къоюп келген болур, харип... Бу къуругъан урушну оту жетмеген ким барды. Алай думп болгъа эди ол малгъун Итлер, нечик къурутуп бошады эсе да жашауубузну! — деди Шамару.

— Тынчайыгъыз, тамбла эртте турлукъбуз. Арбала сакълап турлукъдула. Ишлерик жерибиз узагъыракъ хапары барды,— деди да Жабир тышына чыкъды.

Жылы кечеди. Ала-Таудан шош аязчыкъ урады, тегерек уюпду. Аламда жулдузла мутхуз жылтырайдыла. Ай жарыгъында юйле, терекле, узакъда Ала-Тауну чалбаш тёппелери кёрюнедиле.

Жабир аладан кёзюн айырмай, нги кесек турду. «Была да бизни таулагъа ушайдыла да. Битеу дуниягъа да былаймы кёрюне болур Ай? Алай айтханлыгъыма, башхамыды жер башыны къалайындан къарасанг да. Ай битеу дуниягъа бирди. Бизге башха Ай жокъду. Аны себепли Ай мындан къарагъаннга да, Кавказ-

дан къарагъаннга да бир кибик кёрюнюрюк дю. Алай бюгече аны Кёгетлиден къарап кёр сем эди, кесими дуняда бек насыплыгъа са нар эдим. Ким биледи, мен алай айтханлыкъ гъа, Ай элингде, жерингде башха тюрлю кёрю не болур: уллу да, жууукъ да, жарыкъ да. Ол заманда аллай акъыл келмейди эсибизге Шёндюча тюрслеп ким къарай эди Айгъа кимни эсинде бар эди, быллай термилнулю келир деп»...

Аз тюрлю акъыл келмеди алайда сюелген увахтысында Жабирни башына.

Битеу жашауу кёз аллы бла озгъанча болду. Революциядан сора Жабирни туугъан эли Кёгетлиге, акъла кирип, асмакъла къурадыла. Элни жилию-сыйытха къалдырдыла. Жау кёргенин унутмаз дегенлей, ол къаукъалак кюнлени Жабир тюрлюнде кёрюп, энтда да эл генип аз уянмайды. Ма бу Ай жарыкъ кече да ол кюнледе этилген кюйсюзлюкле Жабирни къайгылы жүрегин дагыда кёзгъадыла. Ол акъылын башха затлагъа бурургъа да кюрешди, алай болалмады. Кёгетлиге келген аман кюн, акъ чепкенли, чырпа бёрклю, окъ чынлы апчарны буйругъу бла мазаллы Бий солтанны асмакъгъа асханлары, къатынла хахай-къычырыкъ этип, акъ апчаргъа чапханлары... Ала барысы да Жабирни кёз аллы бла энтда да бир кере оздула.

Не хатасы бар эди Бийсолтанны, харип Доммай кибик. Жарлы халкъыны таянчагы эди Бийсолтан ол къазауат кюнледе. Азатлыкъ ючюн кюрешген адам. Тюзлюкню ызы излагъан, кюйлю жашауну кюсеген адам. Ан ючюн сюе эди халкъы аны. Аны ючюн къы чайнай эдиле анга халкъны эзип жашагъан

ла. Элге акъ аскер киргенде Бийсолтанны душманны кьолуна тутдургъанла да ала эдиле. «Мен ёлгенликге, ызымдан жарлы халкъны жюзле, мингле бла ёкюллери тизилірле! Ала сизге дерт жетдирирле! Сизни дуниядан гунч этерле, халкъгъа насып, ырахат жашау берирле. Совет власть жашасын! Малгъунлагъа ёлюм!»

Ахыр сёзлери ала эдиле зауаллы Бийсолтанны. Нечик уллу ийнаныулукъ бар эди ол заманда адамлада революциягъа да, жангы жашаугъа да. Бийсолтанны асмакъгъа асханла уа адамлада ол ийнаныулукъну ёчюлтюрге кюрешгендиле. Ала революцияны душманлары болсунла дейик. Азланымы думп этдиле, ол итле? Алай халкъны игисин, билимлисин жойгъанла, мингле, миллионла бла адамланы лагерледе ачдан, жаланнгачдан, сууукъдан азап чекдирип ёлтюргенле, саппа-сау халкъланы сибирлик этгенле уа кимледиле? Къагъа накъ сабийле, къартла, тиширыула алагъа не хата этгендиле?.. Ма алайын ангылагъан кыйынды. Бегирек да окъууунг-билиминг терен болмаса...

Эшикде асыры кёп сюелипми къалды, Жабир сууукъсурагъан да этди. «Бир кесек жукълайым. Тамбла барындан да алгъа турмай жарарыкъ туююлдо. Адамланы къалдырмай ишге чыгъарыргъа керекме. Къабылбайгъа сёз берген эсем, анга табылыргъа керекме».

...Танг аласы бла Жабир арыкъгъа чыгъарыкъланы аягъы юслерине салды. Къабылбай да айтханыча этди: адамла бет-къол чайкъап бошагъынчы, арбала да жетдиле.

— Э, жаш, былай эртте туруп ким барады ишге? — деди Шамарыу, уятып кьойгъанлары-

на ыразы болмагъанын билдире.— Бир алапат тюз кёре тура эдим да, бёлдюгюз да кьойдугъуз. Айтайым: ол киши ахыратдан кьобуп келгенча болады да. Жашы да биргесине...

— Ынна, тюзюнгю Аллах игиге жораласын. Биз ашыгъып турабыз. Арбала келгендиле. Жолубуз узакъды. Унутмай тур да, ишден кьайтсакъ айтырса, охому? — деди Жабир.

— Хо, аурунг, хо. Тауукъ эсинде тары бюртюк дегенлей, мен да кеси кьайгъымдан бошайма, — деди Шамарыу.— Барыгъыз ахшы жолгъа. Аллах кюч-къарыу берсин, онг берсин.

— Ынна, сабийлеге кёз-кьулакъ бола тур, — деди Жамий адамланы ызларындан ашыгъа.— Гыржынлары, суулары да алайдады. Ачбыз деселе берирсе.

— Хо, аурунг, хо. Бары да тап болады. Мен да ёсдюргенме сабий. Бюгюн жангыз атылып кьалгъан эсем да. Не этейим, Аллахны буйругъу алай болур эди. Къадардан кьутулур амал жокъду. Бар, балам, бар.

Кетдиле ишчиле. Барак шош болду. Шамарыу кеси кьалды. Анда-мында сабийлени жукъу арасында сынсыгъан тауушчукълары эшитилдиле ансы кьымылдагъан жан жокъду. Шамарыу адамланы ашырып кьайтхандан сора кеси мюйюшюнде чёкгенди да, теке кьалкыу этеди. Бираздан Шамарыуну кьулагъына сабий жилягъанча таууш эшитиледи. Ынна уянады. Баракны ичи кьарангыды. Шамарыу кьулакъ салады. Сабийле жукълапдыла. «Тюзюмде иш эшитиле болур эди», дейди да, Шамарыу бир жанына бурулады. «Бир кесек кьалкыыйым ансы, уятдыла да кетдиле. Кече узуну да хазна тынчаймагъан эдим». Шама-

рыу алай айтып бир жанына бурулгъанлай, биягъы сабий жилямсырагъан таууш эшитеди.

«Аллахакъына, къайсы эсе да уянганды»,— дейди да, Шамарыу жеринден ёрге турады.

— Къайсынгса бу сынсыгъан? Не болгъанды? — деп сорады.

— Менме-е-е.

— Менме дегенинг?

— Дамыр.

— Сенмисе, балачыкъ? Нек жиляйса?

— Не эсе да бутумдан къапханды-ы-ы. Къарангыда-а-а.

— Бусагъат, токълучугъум, къабакъ эшикни ачайым да, жарыкъ болуп къаллыкъды,— деп Шамарыу баракны къабакъ эшиклерин ачады. Баракны ичине жарыкъ урады. Дамыр да жилямсырагъанын къояды. Танг жарыгъы бетине ургъанлай Керим да уянады.

— Алыкъа эрттеди, балачыкъ, жат да жукъла. Ургъуй зат къапхан болур. Мында ол начасла кёп кёрюнедиле. Бир зат да болмайды, жаным, жукъла да къал.

— Ання уа къайдады?

— Ишдеди аммачыгъынг, ишдеди. Сен жукълап уянгынчы келликди.

Дамырни санлары бошайдыла, кёзлери кысыла башладыла. Ала бирде жумуладыла, бирде ачыладыла. Ынна анга не эсе да бир затла айтады, жашчыкъ аны сёзлерин эшитмейди.

— Аття да..., дейди Дамыр кёзлерин кючден ача

— Аття да, жашым. Таш салгъанма да, атанг ашыгъып келе тургъанын кёргюзтгенди.

Ашыгып, поезд бла, балачыкъ. Сен билмейсе къаллай жаш болуучу эди сени атанг. Андан чырайлы жаш жокъ эди элибизде. Атда ойнап тебиресе, тюз гепсоркъа кибик эди. Ма аллай жаш эди сени атанг...

Дамыр ыннаны ол сёзлерин къайдан эшитирик эди, терен жукъугъа кетген эди да къалгъан эди. Керим а, айтханыбызча, Дамырны жилимсырауундан уянган эди да, жеринден турмаса да, жукъусу бёлюннген эди. Шамарыу Дамыргъа айтхан сёзле анга ауур таш болуп тие эдиле. Туруп къалса, алыкъа эрттеди. Адам кымылдап кёрюнмейди. Къайры баргъын. Андан эсе солу...

Алай ойлайды Керим. Алай къарныны бир жерчиги тохтамай «дыгъыл» этдиргенлей турады да, къоймайды тынчайыргъа. Къалай алай болса да, Керим турады. Тышына чыгъады. Кюн иги да жарыгъанды. Жылыды. «Аммалары уа къачан келлик болурла? Къалайда ишлегенлерин билмейме ансы, барып болушхан окъуна этерем»,— деди Керим кеси кесине. Алай ачса, жаш, ачса, дегенлей, аны мыйысына къадалгъанлай тургъан бир зат барды да, Керимге тынчыкъ бермейди.

«Дамыргъа дейме ансы, манга уа не, тёзаллыкъма. Амма келгинчи. Ма Дамырды палахны башы. Ынчхар да тохтар, ырахын токълуча. Мен а юйренмейми къалгъанма. Тейри, энтда да тураллыкъма ашамай къаллай бир десегиз да. Алай амма терк келсе бек сюерик эдим. Кесим ючюн демейме, мен къалай да кечинирме, тёзерме, Дамыр ючюн дейме ансы. Ол уянып, хахай этип тебиресе, сора юйню башына кётюрлюкдю. Алай этип тебиресе, къакъмай къоймам. Къакъсам а жабы-жахы-

ны кётюрюр да, дидин уягъа тийгенча этер да къояр. Андан эсе амманы сакълайым»...

Ол кюн Жабирни жыйыны дуня бла бир иш тындырды. Арыкъны танг кесек жерин суу тубюне олтургъан балчыкъдан тазалады, терен этди. Ач болсала да, адамла башына кёп топуракъ атдыла. Кюрекге жабышып олтургъан балчыкъ кыйнагъан да этеди, алай ауур ишге юйренмейми къалгъандыла таулула, аны да эбине терк тюшондюле. Ала бирден бирге берип, алай атдыла аны ёрге.

— Хайдагъыз, жанларым-кёзлерим, мардабызны толтурайыкъ да, солуюкъ. Эрттен бла ма ол къарагъач терекге жетерге оноулашхан эдик да, бир-эки сермесек, жетдик да къалдыкъ,— деди Жабир желим кибик сыйдам, жабышмакъ балчыкъгъа кюрегин сугъа. Жабирни ол таукел сёзлери нёгерлерине кюч бергенча болдула.

«Биз белгилеген чегибизге жетерге азыкъ да жетер, жараулу солурбуз» дегенни айтып, Жабир балчыкъдан толу кюрегин ёрге силдеди. Алай балчыкъ андан айырылыргъа унамай, Жабирни кюрегин къолундан сууруп алды.

— Тейри, мени кюрегиме къанат битген болур дейме, къолумдан аман учуп тебирегенди да,— деп лакъырда этерге кюрешди ол.

— Тейри, ата, кюрсгинге къанат битген болмаз, сени къолларынг талчыгъа тебиреген болурла ансы,— деди кесини къарындашыннан туугъан Ёзюк Жабирни кюрегин энишге узата. Жыйында эм мазаллыладан бириди Ёзюк. Онжети-онсегиз жыллыкъ жашды. Бёкем санлыды, сакъал-мыйыкъ жюлюп башлагъанлы алай кёп болмай эсе да, сёзю, сабырлыгъы, басымлыгъы бла жетген кишиге ушайды.

Ёзюкню Жабирден сора адамы жокъду. Аны жангыз къарындашыны жангыз жашыды. Атасы элде аты айтылган мараучу болганды. Эл малын жанлы чабып кърса, аны думп этерге Ёзюкню атасын чакъырыучу эдиле. Башха элледен келип окъуна. Хапаргъа кёре, кесин да айыу талап ёлтюргенди. Анасы, аурруулу адам болганды да, дуниядан эрини бушууун кётюралмай кетгенди. Андан сора алааны жангыз жашчыкъларын — Ёзюкню Жабир кесине алганды, ёсдюргенди. Жашны сёзю, кылыгы да, халкыны арасында кесин жюрте билиую да Жабирни тюз кеси кибикдиле. Аны себепли Ёзюкге уллу-гитче да бир кибик намыс береди, айтханына къулакъ саладыла.

— Арыганмы дейсе? Тейри, жаш, Жабирни алай терк арытып къоялмазса. Келчи эришейик да, ким кимни ызындан сюркеллигин кёрюрс.

Жабир Ёзюкню жууабын сакълай турмады. Кюреги бла балчыкыны узунуна ызлады да:

— Ма бу жаны сени, бу жаны мени,— деди.

— Да, ата, сен кесинге аз жанын алганса,— деди Ёзюк.

— Сора сен ал бу жанын.

— Ёзюк тынгылады.

— Къоркъган эте болурса дейме.— Жабир алай айтып, Ёзюкге соруулу къарады.

— Къоркъганмы дейсе? Сен кыйналырса дейме ансы.

— Ай, хорлатырма деп къоркъаса ансы, мени ючюн жарсый болмазса, жаш.

— Алай эсе, кел,— деди да Ёзюк арыкыны Жабир алгъа кёргюзтген жанына тохтады.

— Бу жанына тохта ансы, сени жанынг

кенгди мындан,— деди да Жабир Ёзюкню кеси таба тартыргъа кюрешди. Къайры тепди-раллыкъ эди алаугъанны!

— Къой, ата, къой. Мен кертиси бла да сени аяп айтхан эдим ансы, теппе-тенг ызлагъанса. Сен алгъа берген жерни тазалайым. Алай ызымдан къарап къаллыгъынгы билеме, ата.

— Кёрейик. Шагъат болугъуз! — деди да, Жабир къадалып ишлеп башлады. Ёзюк да тебиреди атып балчыкъны ёрге. Экисини кюреклери къыстау ишлейдиле. Башында уа балчыкъ тебе уллудан-уллу бола барады. Алыкъа бир бирни озгъан жокъду. Алай Жабир бир кесекчик алгъа чыкъгъанча кёрюнеди. Анымы эслеген болур, Ёзюк да кюрек силдеуюн терклендиргенди. Бир кесекден аны жаны алгъа тепгенча болады. Жабир аны эслейди да, бютюн бек къадалады. Алай жашны жеталмазлыгъын ангылайды. Къоллары талчыгъа башлагъандыла. Болсада силдеуюн селейтмейди. Жаш а иги да алгъа кетгенди. Жабир энди Ёзюкню жетерге кюрешмейди. Женгдирирге уа суймейди. Ёзюк аргъа къарамай барады. Кёп турмай Жабир салгъан белгиге жетеди. Белин бир кесекге тюзетеди да, Жабирни юлюшюню баш жанындан киреди.

— Аперим, хорладынг! — дейди Жабир кюрегине таяна.— Сен хорларыгъынгы билген эте эдим, алай бет этерик суннган эдим ансы.

— Эришиуде бир бирге бет этиу болса, сора ол къаллай эришиудю ата? — деди Ёзюк.— Мен айтхан эдим къыйналгъан этериксе деп. Унамадынг. Энди ёрге чыкъ да солу. Мен къалгъанчыгъын сызайым.

— Ахшы, бала, ахшы. Тюз айтаса. Алай эришиу деген зат нечик игиди. Ма кесек за-

манны ичинде талай иш этдик,— деди да Жабир арыкъдан башына чыгып, солургъа олтургъан нёгерлерине къошулду.

Ол кезиуде тюш азыкъ да жетди. Ач адамла анга болмагъанча бек къууандыла.

— Аперим Къабылбайгъа, сёзюне табылды,— деди да Жабир ашарыкъны къарагъач терекни тюбюне тюшюртдю.

— Кесигиз билгенликден, совхозну складында ашарыкъ зат жокъду. Будаины, наргюхню бир бюртюкчюгюн да къалдырмагъандыла быйыл, сибирип кетгендиле, аскерге жиберебиз деп. Алай Къабылбай адамланы ишлери къыйынды, не мадар бла да аланы ач этмегиз дегенди да, къолубуздан келгенни аямагъанбыз,— деди шапа, табакълагъа шорпа къуя.

— Ай, машалла, сен а тауукъ шорпа келтирген ушайса да,— деди Жабир табакъын къолуна ала.— Сау болсун башкъармабыз, иги адам кёреме. Бу къыт заманда тауукъ эт бла сыйласа, андан сора санга не керекди?

Адамла тюшлюкге киришдиле. Тауукъ этден этилген татыулу шорпаны ашыгъып ичдиле.

— Балала болур эдиле была ансы, сюекле-ри асыры иничке кёрюнедиле,— деди Ёзюк тауукъ аякъчыкъны кемире.

— Алайгъа ушайды,— деди къайсы эсе да.

Ишчи жыйын алай зауукълу ашай тургъанлай Жабир «дыркъ» деп тохтап къалады. Ол табакъ тюбюнде таш макъаны къабыны жаркъасын кёреди. Кёлю бокъланады, къусарыгъы ёрге урады. Алай битеу болгъан кючюн бирге жыйып, кесн кесин хорлайды. «Къаты бол, Жабир. Бусагъатда хорлатсанг, бу жа-

зыкъла кыргы боллукъдула. Тёз, маржа, тёз...» Ёзюк табагъын жерге салады.

— Нек тохтадың, ата?

— Терк тоюп къалдым, нек эсе да,— деди Жабир. Къусарыгъы дагъыда тамагъына тыгъылды.

— Тейри иги бюсюремединг дейме, ата,— деди Ёзюк, Жабирни тюрленнгенин эслеп.

— Угъай, угъай. Бир да алапат шорпа эди. Бек суююп ичдим.

Сора шапагъа айланып:

— Бек ыспас этдиле дерсе Къабылбайгъа. Бизден къайтмаса да Аллахдан къайтсын. Сен да, жашым, сау бол бу кыйналып тургъан адамланы тойдургъанынг ючюн,— деди.

— Къабылбай билген да этмейди. «Арыкчы бригадагъа аш элтигиз, къайдан да мажарыгъыз»,— деп бешинчи участкагъа кетген эди,— деди шапа жаш. Ол алай айтыр-айтмаз, Жабирни кёлю биягъыча ёрге урду. Бу жол ол кесин кючден тыйды. Алай болалмазлыгъын ангылап, жыйындан иги да арлакъ кетип, анасыны уузуна дери къусду.

Ол кюн ишчиле юйлерине кеч къайтдыла. Арбала келмей кёпге къалгъан эдиле да, Жабир тырман этгенинде, жолда бир арбаны чархы сыннганын айтдыла арбачы жашла.

— Арбаны иеси уа къайсыгъызсыз? — деп сорду Жабир.

— Менме,— деди алаша бойлу, назик жашчыкъ, бир уллу хата этгенча, Жабирге къараргъа уялгъандан къамичи кыйыры бла орам къумну ызлай. Анга 12—13 жылдан кёп бола болмаз эди. «Бучукъ, жерден ёрге энди кырыла келген сабий, арба сюрюп, ишлерге

кюреше эсе, анга не айып»,— деп, ойлады Жабир. Алай айтыргын айтмай кьоймады.

— Тёгерегине-башына кьарай чыкьсанг эди уа, антсыз.

— Алай боллугьун билсем а...

Жангы жерде кёчгюнчюлени биринчи ишчи кюнлери алай бошалды. Жыйын кёп иш тындырды ол кюн. Арыгъан да бек этгенди. Алай адамла арыгъанча, жунчугъанча кёрюнмейдиле.

— Кеч ахшы болсун! Къалай турдугъуз, биз иште болгъан сагъатлада? — деп сорду Жабир босагъадан атлагъанлай.

— Аллах ахшылыкъ берсин! Иги болду келгенигиз,— деди Шамарыу жеринден ёрге тура. Къалгъанла да аны ызындан ёрге турдула. Адамлары келгенлерине кьууандыла.

— Не кеч къалдыла деп, тынгысыз болуп тура эдим. Аллахха шукур — келдигиз. Кьууанч бла келе туругъуз баргъан жеригизден,— деди Шамарыу дагъыда.

— Амма, аллай бир нек турдунг? — деп сорду дауургъа уянган Керим. Озуп бара тургъан кюн жашчыкьгъа бек узакъ кюнча кёрюнгенди. Эригип не этерге билмей, аны барак тёгерегинде жетмеген жери къалмагъанды. Дамырны кьоюп кетерге болмагъан эди ансы, анасын излей чыгъаргъа да бир тебирегенди. Къайсы жанына барлыгын билмей эди, алай арыкъ бойну бла барып турса, анасы ишлеген жерге чыгып къаллыкъ суна эди ол.

— Ачмыса, бала? — деп сорду Жамий Керимни чачын сылай.— Дамыр эрттеми жукълагъанды?

— Амма нек келмейди? Алып кел амманы

дей, гыз-гыз эте кетгенди да, жукълап къалгъанды. Ач а тюйюлбюз. Ынна къурмач этип бергенди. Нечик татыулу къурмач эте биледи ынна, сен аны бир билги эдинг. Дамыр бла мен санга да къояргъа умут этген эдик. Алай битеу ашап къойдукъ. Дамыр тоймазгъа къалды да...

Керим Дамырны жагъынларына бой салгъаны чочюн ийменип, бир жанына къарады.

— Ач тюйюл эсегиз болду, балачыкъ. Ач болурсуз, жилий болурсуз деп, жарсып тургъанма..

— Мен а жилирякъ тюйюл эдим. Дамыр эди «амма, амма» деп тургъан ансы.

— Тюз айтаса, жашым. Сен уллучукъ болгъанса, хар нени да билесе, ангылайса. Дамыр а гитчечикди. Мен ишге кетсем, анга сакъ бола тур.

— Охо, билмеймени мен.

— Сора тынчаяйыкъ. Тамбла да эртте турургъа тюшерикди.

Жамий танг аз жарыкъ бере башлагъанында уянды. Барындан да алгъа туруучу Шамарыуну мюйюшюнде кымылдагъан жокъду. «Арыгъан болур, харип, кюнню узунуна сабий-леге къарай», деп ойлады Жамий. Жабирни ауазы эшитилмегенине да тынгысыз болду. «Эндиге дери турлукъ тюйюл эди уянмай. Иги солугъуз. Ишге биягъыча эртте кетерикбиз»,— деген эди да.

Жамий сагъышлы болуп, тешегинден ашыгъышлы турду. Жабир баракны ары кыйырындады да, къарангыда абериге абынып, дауур этдирмейим деп, акъырын атлай, арлакъгъа барып къулакъ салды да, шош ынчхагъан даууш эшитди. Дагъыда арлакъчыкъгъа ба-

рып тынгылады. Ынчагъан таууш дагъыда эшитилди. Жабир иш болмагъа эди ол деп, артха къайтып, ыннаны уятды.

— Ынна, ынна!

— Не этесе, аурунг, замансыз заманда? Не болгъанды? — дей, Шамарыу ёрге туругъа кюрешди.

— Жабир турмагъанды нек эсе да. Ынчагъан таууш эшитеме ол жанындан.

— Ауруп ишми кългъан болур? Тюнене халын тап кёрмеген эдим. Ёлген этейим андан эсе, Уллу жашха бир зат болса, сора барыбызны да элтип суугъа къуй да къой,— деди да ынна жыйрыгъын ашыгъышлы кийди.

— Келчи, къызым. Аллах сен жан аурут биз жарлылагъа.

Шамарыу бла Жамий, акъырын-акъырын атлай, Жабир тургъан жерге жанладыла.

— Уллу жаш, нек ынчхайса, ауругъанынг ишми барды? — деп сорду Шамарыу энишге ийрилип.

— Тер басып, кёлюм бокъланып, бираз къыйналаракъ чыкъдым бюгече.

Шамарыу Жабирни мангылайына тийди.

— Да сууукъ тер басып турады да сени. Кълтырауугъунг да болур дейме, тоба. Тюнене иште сууукъ сууму ичген эдинг? Аллаххакъына, аллай бир зат боллукъду ансы — деди да ынна Жабирни юсюн къланыракъ жабаргъа кюрешди.

— Уятыгъыз адамланы, ишге хазыр болугъуз. Бусагъат арбала келирле,— деди Жабир терк-терк солуй.

— Иш ючюн къайгъы этме, Уллу жаш. Бек ауруп тураса, не болду эсе да. Биз харипле ючюн окъуна Аллах сени халал жанынгы

сакълар,— деди Шамарыу.— Бусагъатдан суу къайнатайым да, иссилей бир ич, жаным,— деп кетди.

Эрттенликге Жабирни эринлери чагъып, гаппар болуп чыкъдыла.

— Не кызыу ауруу тийген эди харип санга,— деди Шамарыу Жабирни чакъгъан эринлерин кѳргенинде.— Аллах санга шукур болсун, энди аурууунг кете барлыкъды, эринлеринг чакъдыла эсе.

Жабир, бу жол да абери айтмай, аз-маз ышармиш этип къойду. Шамарыу ынна билмегенликге Жабир биле эди не ючюн ауругъанын, эринлери да не ючюн гаппар болгъанларын. Алай бир кишиге да сагъынмады аны.

Саппа-сау ай жатды Жабир. Ашы-суу жокъ. Бут борбайгъа таяннганды. Болса да, тыякъгъа таянып, ол аз-аздан хауагъа чыгъа башлагъанды.

— Къор болайым сени аягъы юсюне салгъан Аллахха,— деп къууанды Шамарыу ынна. Айны кѳзюнде къатындан кетмей къарагъанды ынна саусузгъа. «Я уллулугъу болгъан Аллах, биз жарлыланы таянчакъсыз къойма» деп тилек эте, аз тангмы атдыргъанды ынна Жабирни къатында олтургъанлай. «Бар, ынна, солуу ал, бир кесек тынчай», десем да кетмегенди ол. Энди уа, Аллахха шукур болсун, Жабир аягъы юсюне тура башлагъанды.

— Аллах эшитгенди мени тилегими. Аллахны кючю уллуду. Бизни кибик бир амалсызланы ол атып къоярыкъ тюйюл эди. Аллах, санга жаным къурман болсун! Энди ол аман жаш келсе эди, ёлсем да къайгъырлыкъ тюйюл эдим.

— Ынна, мында кьалыргъа айтмагъан эдинг да,— деди Жабир лакъырда эте.

— Ким айтады да мында кьалыргъа? Аллах кьалдырмасын бир кюнчюк да. Жаш бир келсин деп турама ансы...

— Ёлсем да къайгъырмайма, дегенинг ючюн айтама.

— Ёлсем элтирсиз Кавказгъа. Жаш келсе айтырыгъым да олду.

— Андан эсе, ынна, жашаргъа, орналыргъа кюрешейик. Ёлюм бизгеми къарап турады? Жашынг да келеди, Аллах айтса. Ма бюгюн окъуна келип кьаллыкъ эсе да билмейсе.

— Ауузунга кьор болайым. Сени хар сёзюнг тарала тургъан жюрегиме балхамды. Жаным кьурман болсун сени бизге таянчакъгъа берген Аллахха.

Ынна дагъыда бир затла айтады. Алай Жабир аны айтханына тынгыламайды. Акъ тёпели Ала-таугъа кёзлерин кьакъмай къарагъанлай турады. Узакъда болсала да, кьар башлы таула жарыкъ кюнде кёз кьаматадыла. Кавказ таулагъа нечик ушайдыла! Кьар тохтамагъан жютю тёппеле кириш тизилишипдиле. Бу таула къалайлагъа дери бара болурла? Ненча кьыралны башындан къарай болурла бу ёхтем тёппеле? Огъесе барып Кавказ таулагъамы кьошула болурла?

Алаймы сагъыш эте болур эди Жабир ол кезиучюкде? Болса да чалбаш Ала-тау анга туугъан тауларын эсине тюшюргенине, ол анга тансыкълап къарагъанына бир да ишекли туюлбюз.

Арада бир ненча кюн озду. Жабир да иги болуп, ишге чыгъа башлады. Эрттенликде ишге атланыргъа деп тургъанлай, бир жаш ки-

рип келди. Ол совхозну директоруну барчы-келчисиди. Аны пайтонун да бу жаш жюриотеди.

— Салам алейкум! — деди да жаш босагъа да тохтады.

— Алейкум салам! Кел, иги жаш, жууукъ бол.

— Агъай конторгъа чакъырады сизни.

— Ахшы, бусагъат жетеме де.

Жумушчу жаш чыгып кетди. Жабир да кѣп турмай аны ызындан чыкъды. Кѣп сагъыш этди ол конторгъа жетгинчи. «Нек чакъыра болур? Кеси келип къалыучу эди жумушу болса ансы, Къабылбай конторуна хазна чакъырмаучу эди. Бу жол а... Тейри, бир иш барды, къарайма да».

Жабир контор аллында къара машина тургъанын арлакъдан окъуна кѣрдю. «Огъарыдан адам келген болур. Быллай машинала уллу къуллукъчулада боладыла»,— деди ол аны кѣргенлей окъуна.

Къабылбайны кабинетине Жабир биринчи кере киреди. Ол кызыл къумач бла тышланган стол артында олтурады. Жерге ариу оюулу кюйюз жайылыпды. Къабыргъада Сталинни ёресине ишленген, юллесин иче тургъан сураты. Дагъыда бир адам олтурады шинтикде. Офицерди.

— Салам алейкум! — деди Жабир.

— Алейкум салам! — деп, Къабылбай жеринден ёрге турду да, аллына барып, Жабирни къолун тутуду. «Здравствуйте» деп къойду ансы, ол аскерчи жеринден турмады.

— Жумушунгму барды, агъай? — деп сорду Жабир.

— Мени угъай, къонакъны барды сизге иши,— деп Қъабылбай офицерни кѣргюзтдю.

«Бу игиликге айлануучу къауумдан кѣрюнмейди. Ол тилчиледен бири жетдирип, башымы бир аман кюннге къалдырмагъа эди», деп ойлайды Жабир. Сора офицерге соруулу къарады. Ол олтургъан жеринден ёрге турду да:

— Кѣчгюнчю болуп, барын да бирге жыйыгъыз. Мени алагъа айтыр сѣзюм барды,— деди буйрукъ берген халда.

— Не жыяр кереги барды? Барысы да бир жердедиле. Баракда. Келип къаллыкъсыз ансы, бир тюрлю тыйгъыч жокъду, жолдаш командир.

— Мен санга жолдаш туйюлме! Сени жолдашларынг анда къалгъандыла — Кавказ таулада! — деп къычырды къонакъ.

— Къычырма. Сен къычырырча адам туйюлме мен. Жумушунг бар эсе айт да, бар жолунга. Ишге атланып турабыз.

Офицер оздургъанын ангылады. Қъалтырай тургъан къолларын столгъа салып тохтатыргъа кюрешди.

— Барак-чаракны билмейме, клубха жый халкъынгы,— деди ол бир кесек жумушагъан ауазы бла.

— Ма алай айт, ансы сен а...,— деп Жабир чыгъып кетди.

— Кечгинлик тилейме, жолдаш директор, къызып къалгъаным ючюн. Мени былагъа комендантха салгъандыла да, не ючюн кѣчюрюлгенлерини юсюнден къагъытланы окъугъанма. Алада жазылгъаннга кѣре, была къыралабызны сатхан, къанлы душманнга болушхан адамладыла, къалмай, агъачха, таугъа чыгъып, Совет властыны къурутур ючюн кюреш-

гендиле. Аны ючюн эди кесими тыялмагъаным да.

— Андан билгеним жокъду. Башындагъыла иги биле болурла аны бизден эсе. Алай, мен кёргенден, мен ангылагъандан, шош адамла кёрюнедиле. Къаугъалары, жабылары жокъду. Ишге уа отдула.

Жабир халкъны совхозну клубуна жыйды.

— Бир инарал келген хапары барды, алаймыды, э жаш? — деп сорду Шамарыу.

— Бош хапарды ол, ынна. Бир офицер жаш келгенди. Жумушум барды,— дейди.

— Ол бизни артха къайтарыргъа келген болмазмы? Мени бу жүрекчигиме ма ол келип къалгъанды. Жюрегиме келген зат а болмай къалмаучуду. Аллах бирди. Алай бу жашха не этейим, келмеди да къалды. Ансыз къалай тебирерикме мен жолгъа, бир да билмейме, Аллаххакъына.

— Не айтыргъындан хапарым жокъду, алай мен ангылагъандан, сёз артха къайтыуну юсюнден барлыкъ болмаз, ынна.

— Охо, алай окъуна болсун. Жаш келгинчи ашыкъгъан жерим жокъду.

Ол кезиучюкде офицер да, Къабылбай да кирип келдиле. Клубдагъыла бары да бирден ёрге турдула.

— Не юркедиле была? Ёрге туругъуз деген ушайбыз да,— деди офицер бюсюремеген халда.

— Былада тышындан адам келсе, ёрге тургъан адетди. Ол намыс этгенлериди къонакъгъа.

— Болур, болур. Кавказны кийик халкъларында аз тюрлю адет жюрюй болмаз. Олтурганла.

Адамла жерлерине олтурадыла. Къабылбай да, офицер да сахнагъа чыгъадыла. Халкъ сагъайып тынгылайды.

— Ол биягъындагъы кишини аты къалайды деген эдигиз?

— Жабир.

— Ол да бери кётюрюлсюн. Тилманчлыкъ этсин. Кеси да аууздан къаты кёрюне эди.

Жабир да чыкъды сахнагъа.

Сёз бер, къал дей турмай, офицер ёрге турду да:

— Мен сизни комендантыгъызма. Мындан ары бар ишигизни мени юсюм бла этериксиз. Ары барабыз, бери барабыз десегиз, мени эркинлигим болмай бир жары тебирерик туююлсюз. Этебиз десегиз да — тутарыкъбыз, тутмакъгъа саллыкъбыз. Андан сора да, ангылап къоюгъуз, онтёрт жыллары болгъан сабийледен башлап, гым-гым къартлагъа дери харыйкъдан келип, комендатурада къол салып турлукъсуз. Келип заманында къол салмагъанны да арсарсыз тутдурлукъма.

— Энди ангылат мен айтханны адамларынга,— деди да комендант артхаракъ турду. Жабир аны айтханын сёзю-сёзю бла кёчюрюп берди.

Жабир сёзюн бошагъандан сора, не салам, не келям жокъ, комендант ашыгъышлы чыгъып кетди.

— Юйюбюзге къайтарадыла деп тургъаныбызлай кишен салып къойдула кёреем, Уллу жаш! — деди Шамарыу баракга къайтып келе.

— Да не этериксе, ынна, башындан этилген хапары барды аллай оноуну.

— Башы аллына тюшге эди ол оноуну этгенни! Алай, алай да!..

— Къой ынна, харип, эшитселе, барыбызны да аман кюнге къоярла. Къайдан не эшитебиз деп, сынчыкълап айланган адамла бардыла. Кеси арабызда окъуна.

— Аман кёзлерине жолугъайым! Мындан аман кюннгеми къоярыкъдыла мени? Ай, жаш бир келги эди ансы, ол фасыкъла мында мени ауанамы да кёрмез эдиле!

— Къой, харип, ынна, бизни энди артха жолубуз тыйылган болур,— деди Жамий.— Алгъа умут да этиучю эдим, энди уа...

— Э къыз, къалай айтаса алай? Тюнгюлюп къалыргъа жарамайды. Кёл эт, жаным, сен жаш адамса. Аллынгда сабийчиклеринг ёсюп келедиле, ёмюрлери узакъ болсун. Баш иенг да, бююнмю, тамбланы келеди, къолунга жыйышады Аллах айтса.

Шамарыуну бу сёзлери Жамийни къайгъылы жюрегине балхам болдула. «Ынна, харип, сен айтханча болса эди уа» деп ойлайды Жамий. Сора Мустафа келсе, аллына не саллыкъма деген акъыл тюшдю да эсине, ол тынгысыз болду. Аны къоркъургъа юйренген жюреги алгъындан да терк уруп башлады. «Ол ач болуп келе болур, киши жеринде анга ким къарарыкъды? Юсю-башы да тозураган болур алай бир заманы ичинде кеси аллына къалган эркегырыуну. Я мени уллу Аллахым, сен анга кючкъарыу бер да, къарыусуз сабийлерине сау-саламат къайтма къой».

Жамий адыргыдан эте эди бу тилегин ансы, Мустафаны къара къагъытын эртте алганды. Алай «къара къагъыт» жюрекни «ишин» бир заманда да эталлыкъ туююдю. Жамийни жюреги сезе эди Мустафа сау болганын. Аны

жюреги эрини ёлгенини юсюнден бушуулу
письмогъа бир такыйкъачыкъны да ийнанма-
гъанды. «Мени жюрегим алдаргъа амалы
жокъду. Ол сауду, сауду, сауду...»

«Суугъа кетген — таш къармар»

— Амма, мен ач болгъанма,— деп Дамыр
кече ортада анасын уятды.

— Жокъду, балачыкъ, бир бурхубуз да.
Тангны атма кьой да, бир мадар этерме.

— Тангнга дери къаллай бир барды?

— Кёп къалмагъанды, жанчыгъым, жукъла.

— Къурмач этериксе да, амма?

— Хау. Жамий Дамырны кёкюрегине кыс-
ды да, башын сылай-сылай кетип, жукълатды.
«Бу эки сабийни аталары келгинчи сакълаял-
гъы эдим ансы, андан сора ёлсем да къай-
гъырлыкъ туюл эдим. Бююн не берейим,
тамбла не берейим мен харип алагъа... Бир ки-
лограмм ётмек минг сом болгъан дуняда не
амал этсин адам. Абери таба эсем, базаргъа
элтип, алышып келейим ансы, иш кыртыды».

Не алгъан болур эди дейсе, ашыгъышлыкъ-
да Жамий хапчук болуп? Кесини, сабийлерини
эски-бюскюлери, Мустафаны бир къауум кийи-
ми. Андан сора абериси жокъ. Къармай кет-
ди да, болгъан дыккычыгъындан башха абери
тапмагъандан сора эрини кёлегин къолтугъу-
на кысды да, жолгъа атланды. Этинден-же-
нинден юзюлгенча кёрюндю ол анга, алай не
медет, башха амал жокъ...

Танг энди атхан эсе да, базар кыыстау ба-
рады. Шахарны кыйырындагъы кенг майдан-
да адам сыйынгысызды. Бир жерде тюрлю-
тюрлю кёгетле, ашарыкъла сатыла эселе, баш-

ха жерде — хапчук. Бурунлары айырылып, чюйлери сарыуек ауузу ачылгъанлай кёрюнюп тургъан чурукъладан башлап, тот басхан ой-макъгъа, ийнеге дери да мында болмагъан жокъду. Дуня — кычырыкъ, дауур.

— Ал, эгечим, багъа айтмайма,— деп къарасакъал киши Жамийни аллына эски шинелин жайды. Аны бир женги сёгюлюпдю, этегинде уллу тешиги барды.

— Ал, жангылмазса, эгешчигим. Юсюнге жапсанг — жуургъанлыкъ этер, тубюнге атсанг — тешеклик этер. Амалым алайды апсы, ёмюрюмде да айырылмаз эдим мен бу эски шинелден.

Жамий алайдан терк кетерге ашыкъды. Арлакъда тохтап, кълтукъ тубюнден Мустафаны кёлегин чыгъарды да, эки женгинден тутуп, къурутургъа такъгъанча жайды.

— Багъасына не айтаса кёлекни?

Жамий башын кётюрюп къараса, аллында аскер кийимлери бла биреулен сюелип туралды.

— Сатханмы этесе деп сорама?

«Ай бу ол къурурукъладан болуп, эшигими жапмагъы эди». Жамийни жюрегине кърккыу кирди. Бети кызды, бутлары кыйылдыла.

— Къайданса, документлеринг бармыдыла? — деп къатыракъ сорду ол киши.

— Совхозда турама, документлерим жокъдула. Ким берлик эди аланы манга? Бизде аллай зат бир заманда да жюрюмегенди, сора не документ боллукъ эди? — деди Жамий ауазын кючден эшитдире.

— Миллетинг къалайды?

— Малкъарлы.

— Аха, сора сен кёчгюнчюледенсе! Аны себепли комендантха элтмей болмайма сени.

— Нек? Не хата этгенме, мени комендантха элтирча?

— Анда айтырла не хата этгенинги!

— Аллахынг бла тилсейме, жибер. Эки сабийим да ачдан жилияй кьалгьандыла. Алагьа бир кьабын мажарайым деп келген эдим.

Жамий тилер, жалыныр ючюн кьалмады, бу да сени болсун деп, эрини кёлегин узатып да кюрешди, алай бу узунбоюн, жукьабет киши жумушамазын ангылады да, жилий-жилий ызындан тебиреди.

Комендантны кабинетини босагьасындан атлагьанлай окьуна Жамий ол жол халкьны клубха жыйгьан офицерни таныды. Ол кьадалып жазыу эте тура эди да, башын кётюрюп да кьарамады тышындан келгенлеге.

— Жолдаш капитан! — деди Жамийни бери сюрюп келген аскерчи.

— Тынгылайма,— деди комендант жазыу этгенин кьоймай.

— Бу тиширыу базаргьа барып тургьанлай тутханма.

— Ким тиширыуду ол?

— Кёчгюнчюдю. Малкьарлы.

Аскерчи киши аны айтханында, комендант жазгьанын тохтатды. Жамийге жютю кьарады.

— Нек баргьанса?

— Сабийлериме бир гыржын бурху мажары эсем деп. Жамий чыгьарып эрини кёлегин кёргюзтдю да:

— Муну абериге алышалсам деп баргьан эдим. Эrimi кёлегиди. Сабийлерим ачдыла

ансы, ёлсем да чыгъарамы эдим аны базаргъа.

— Къайда жашайса?

— Былайда, совхозда. Келип кетген эдигиз да кёп болмай ары.

— Менден эркинлик алмай бир райондан башха районга барыргъа эркин туююлсюз дегенми эдим ол кюн? Аны нек унутханса?

— Аллах бла ийнандырайым сизни районга бармагъаныма. Базардан тышына бир атлам окъуна этген эсем аякъларым къурусунла.

— Базар башха райондады, билемнсе сен аны? — деп къызды комендант. — Элтигиз да, гуппахха атыгъыз! Бир кесек акъыл кирир эсе уа башына.

— Жолдаш комендант, тилейме башыма эркин этигиз. Сабийлерим ачдан жылай къалгъандыла. Мени былайда тыйсагъыз... Алагъа къарар адам жокъду. Аталары урушдан къайтмагъанды. Мени тутсагъыз сора алагъа не кюн келликди? Жиберигиз мени юйюме! Энди бармам базаргъа да, бир жары да! Жиберигиз, аллахыгъыз бла тилейме.

— Эринг къайдады дединг?

— Урушда.

— Уруш бошалгъанлы эки жыл болгъанын билемнсе?

— Билеме. «Къара къагъытын» да алгъанма, алай жюрегим ийнанмайды. Бююн-бюгече келеди деп, аллына къарагъанлай турама.

— Не этебиз да? — деп комендант нёгерине къарады.

— Иейик, жолдаш капитан.

— Бар. Алай энди къолгъа тюшсенг, сабийлеринге, эринге да къарарыкъ туююлме.

Жамий асыры ашыкъгъандан, кёлегин да комендантны столунда кьойду. Олмуду кьайгысы? От тёбеси болсун. Ол эки аман сабий орамгъа атылып кьалмасынла ансы. Ол юйге кьалай жетгенин да сезмедн. Келсе, Шамарыу ынна Дамырны булжута тура эди. Керим а жокъ.

— Э кьыз, кьайдаса бюгюнлю бери. Бу сабий не кьадагъ кьыйналды.

— Мени кьайда болгъанымы бир да сурама, ынна, — деди да Жамий ундурукъгъа ауур чёкдю.

— Не болгъанды?

— Базардан тутуп, комендантха элтгенди.

— Нек?

— Аркинлигинг болмай, бир райондан башхасына баргъанса деп.

— Базар узакъда хапары жокъ эди да?

— Узакъда болмагъанлыкъгъа, алларына салып эдтдиле. Къанлы душманларына да этмез эдиле алай. Мени сюрюп бара туруп, бизге кьарамагъан жокъ эди. Асыры уялгъандан бетим жана эди. Ой биз харипле...

— Арбаздан чыгъаргъа эркин туюл эсек, биз кьалай кечиниркбиз? Сабийлерибизге не берликбиз? — деп сорсанг эди уа ол итден туугъанлагъа... Тилинг бар ушайды да.

— Ынна, харип, ол чалдиш эшикден кьалай кьутулайым деген акъылда эдим ансы, башыма бир зат да келмей эди. Тутмакъ сынатып, бир аман кюннге кьоймагъы эдиле. Ма ол эди сагъышым. Бу эки сабий эсеме тюшселе уа чач тюклерим ёрге тура эдиле.

— Аллахха шукур болсун, келдинг сабийлеринге.

— Керим а къайры чыкыгъанды деп билесе, ынна?

— Бу тийреде болур. Къайры кетерикди? Келир бусагъат.

Жамий къойнунда жукълап къалгъан Дамырны ундурукыгъа салды да Керимни излей чыкъды. Керим къургъакъ терек бутакъла кетюрюп келе тура эди. Анасын кёргенлей, ол атлашына къошду.

— Не кёп къалдың, амма? — деп сорду жашчыкъ арбазгъа жете келгенлей.— Абери келтирдингми? Мен отун этип келеме.

Жамий не жууап берирге билмей, жашчыкъны аркъасындан отунланы алды да, жерге салды.

— Быллай бирни да къалай келгиралгъанса?

— Келтирмей а. Ол неди манга? Тойсам, андан да кёп кетюраллыкъма.

— Айхай, тойсанг а. Жукъ мадаралмадым, бала. Сизни гуняхыгъыз ургъа эди бюгюн манга чырмау болгъанланы,— деди Жамий кёлю тола.— Не берейим, мен харип, сизге? Бир да билалмайма. Не хадагъа этейим?

— Ёлмек, амма, къоркъма сен. Ма ол юйде жашагъан бир жашчыкъ бла шагъырей болгъанма да, лыбыта хансланы биширип ашап турабыз дегенди. Бир кесек къышхырчыкъ къошса, алапат болады, дегенди.

— Не лыбытады ол? Унут аны! Тели ханс ашатып ёлтюрюрге деп турмайма мен сизни!

— Тели ханс туююлдю, амма, ол. Ашагъанла бир да тели болмайдыла.

Жамий абери айтмай, баракга кирип кетди. Керим, келтирген терек бутакъларын сын-

дыра къалды. Бир кесекден Жамий къолунда да челеги бла тышына чыкъды.

— Кёргюзтчю ол айтхан хансынгы.

— Кел. Юй артда топпа-толуду.

— Э кыыз, бу хансынг а неди? — деп сорду Шамарыу ала лыбыта жыртып келгенлеринде.

— Ашаргъа жарайды дегендиле да... Бир кесек кышхыр къошсанг жарарыкъ хапары барды...

— Аллахакъына билмейме. Лыбыта ашаргъа жарайды деп эшитмегенме. Алай кёрейик. Жаш келе эсе деп, сакълап тургъан кесек унчугъум барды. Андан тамыз да, бир кёрейик. Уллу Аллах жаны ауруп жиберди эсе уа аны бизни кибик насыпсыз адамлагъа.

— Тейри, билмейме, ынна. Амалсызма ансы, жүрегим а тартмайды. Бу къарыусуз сабийлеге къоркъама.

— Ауузларында къабынлары болмаса, бютюнда къарыусуз болурла, жиликлери юзюлюр. Сора сабийни аягъы юсюне салгъан кыйын болур, жаным.

— Тюз айтаса, ынна. Керим, бала, барчы от тиргиз. Чоюн салайыкъ.

Эндиленге дери кечине келген эдиле кёчгюнчюле, къалай алай болса да. Лыбыта «какны» ашап тебирегенли уа кёбе башладыла. Ёлгенле да кёп бола тебиредиле. Баракдагъыладан бек алгъа Дамырчыкъ кетди. Атасы келгенчи сабийин сакълаялмагъанына асыры ичи кюйгенден Жамий армау кибик болгъанды да къалгъанды. Дамырчыкъны кийимлерин алады да, алагъа къарагъанлай турады, къол аязы бла сылайды, кёкюрегине да бир кысыды.

— Аллахны буйругъу алай болур эди. Бы-

лай аман кылыкъ этме,— деди Жабир. Ол Жамийни инжилгенине чыдаялмай тургъанды аягы юсюне ансы, бёлек кюнден бери да тешекдеди.

— Не айтырыкъма мен ол адамгъа?

— Келген этге эди ансы...

— Сабийни сакълаялмадың демезми? Мен башым кзурурукъ, нек ашатдым былагъа ол аман хансны?

— Кзуру сен туйюлсе. Бары да ашайдыла. Амалынг алай болса не этериксе, эгечим? Андан да болмаз. Къайгъырмай айланганла да бардыла, кёресе.

— Не айтырыкъма ол адамгъа...

— Мен айтханны эт да, иги эгечим кибик, кесинги къолгъа ал. Бу сабийни да жунчутма. Шамарыугъа бир къарачы. Бу кюлде аны да кёрмейме. Сюркеле айлануучу эди да.

— Ыннамы? Жамий аман тюш кёрюп уянганча элгенди.

— Андан эсе Аллах мени жанымы алсын! — деди да баракны Шамарыу «бийлеген» мюйюшю таба атланды.

— Ынна, не болгъанды харип санга?

— Бу жаш къалды да кетди. Мен ашыгъып тургъанымы къалай биле болмаз, асыдан туугъан,— деди Шамарыу ууакъ-ууакъ солуй.

— Бу халинг бла хазна узакъ баралгъын, ынна. Ненг ауруйду кесинги да?

— Атарыкъ эдим мыллыгымы арсарсыз. Мен алай жаншай турама ансы, амалымы да билеме. Алай санга бир сорлугъум барды, айып этмесенг.

— Аллах айып этмесин, ынна, сор.

— Артха къайтып тебиресегиз, мени сюеклерими мында къоймай, элтип ёз топурагъы-

бызда бастыр деп тилесем, Уллу жаш урушурму? Сен кылай айтаса?

— Ынна, биз энди хазна кыайтайыкъ ёз топурагыбызга.

— Э кыыз, кылай айтаса алай? Ынна Жамийге тырман этерге кюрешди. Алай аны ол сёзлери Шамарыуну алайсызлай да тюнгюле барган жүрегине андан да уллу гурушхалык салдыла.

— Ай анасыны уа, не аман иш эди термиле кыалган,— деди да ынна, терен ахтынып, бир жанына ауур бурулду.

— Бир кесек кыалкыганчыкъ да эт, ынна,— деп Жамий кетип тебиреди.

— Азчыкъ мычычы, кызым, айтырыгым барды,— деди ынна.— Былайда, жашха саклап турган бир кесек унчугум барды. Аны ал да, худурчукъ этип берчи. Ичими сууукъ кыалтырауукъ алганды да, жылынган иш этер эсем...

Жамий терк кыармашды да, ыннага чын бла худур алып келди.

— Ай Аллах ыразы болсун, нечик терк болдунг, кызым. Ынна, ууакъ-ууакъ уртлай, чынны бошатды.

— Сууаплыкъ тапдынг, кызым. Ичими жылытдынг. Тирилип окъуна кыалдым Аллахакына. Кётюр да, аркъама жастыкъ салчы, балам, бир кесек олтурайым ансы белим кыркылып кыалады. Алай, кёп туралмады ынна олтуруп.

— Кызым, жастыгымы энишге сал, арыдым да кыалдым, олсагыатха.

...Кече да, кюн да кёз-кыулакъ бола турду Жамий ыннага. Атасын асырар ючюн жолда кыалган жашына саклаган унчугундан

худурчукъ эте да, уртлата турду. Алан этмеди себеплик Шамарыугъа. Кюнден-кюннге къарыусуздан-къарыусуз бола барады ансы, нгиге айланнганы кёрюнмейди. Жамийни башы сагъышха къалгъанды. «Энди уа не амал? Ынна ёлюп иш къалса, мен харип не этерикме? Тиширыула бла сабийледен башха керти адам жокъ. Жангыз Жабирди да аллыбызда айланнган, таякъгъа таянмаса атлаялмай тебирегенди ол да. Не амал этсин адам?»

— Э жаш, къайдаса андан бери? Менден башха адам сени бла сёлешген да этмез эди, тоба! Кёз къыйырым бла къарай-къарай турама, алай не ауазынгы эшитмейме, не кесинги кёрмейме.

— Былайда къоншу баракга кёчгенме. Къабылбай анда бир отоучукъ бергенди. Бир ундурукъ сыйыннган жерчик.

— Сора бизни къоюп кетгенсе?

— Угъай, угъай, къайры къоюп кетерикме. Эки атламды арабыз. Кёрюнмегеним не ючюндю десенг, бир кесек сег-мет этгенме да, аны ючюндю.

— Бу таягъынг а неди, э жаш? Таякъгъа таяныр заманынг туююл ушайды да.

— Бут борбайгъа таянса, не этериксе, ынна? Аны къойчу, къалайды кесинги саулугъунг?

— Да кёресе, ёлген жилин кибик жатама узатылып. Кюнлерим тауусула баргъанларын кёреме. Жашым келип, аны былай ёшюнюме къысханлай ёлюп къалсам эди, кесими дуняда бек насыплыгъа санар эдим.

— Кесинг барыбызгъа да кёл этдире туруучу эдинг да, энди тюнгюлген хапарла айтып тебирегенсе. Ауругъан ёлюпмю къалады? Ауруу келгенича кетген да этер. Аягъы юсю-

нге да турусса, жашынг да келир. Алыкба аны тоюнда да тепсербиз, Аллах айтса. Таукел бол, ынна, таукел бол!

— Ай, мен а бек кбаты аякъ тирер эдим... Ол бири кбойса. Аны кбоййыкъ. Айып этмесенг, сенден бир тилеригим барды, Уллу жаш.

— Аллах айып этмесин, сор, ынна.

— Уялгъан да этеме. Ол иги атанг жаннетде жатсын, аны кирик игилени насыплары тутхан эди. Ала кеси топуракъларында жатадыла. Аллахны суйген инсанлары эдиле ала...

— Не айтыргъа суйгенинги ангылаялмайма, ынна?

— Киши жеринде кбалып кбалама деп кборкъама. Аны айта келгеним — Кавказгъа кбайтып тебиресегиз, мени ёлюгюмю мында кбойуп кетме, деп тилерик эдим сенден.

Жабир абери айтмады. Аны сагъышлы кезлери андан да мудах болдула. Сакъалын. таягъына жюк этип, сагъышлы халда иги кесек турду. Сора:

— Болсун сен айтхан, ынна. Алай андан эсе туругъа кюреш. Сора кбайтабыз, барыбыз да бирге туугъан журтубузгъа...

Керим жияп босагъадан атлагъанынлай окъуна билди Жабир не болгъанын. Ол баракга ашыгъышлы кбайтды. Шамарыуну кезлери ачылгъанлай кбалгъандыла. Ала баракны чырдысына сууукъ кбадалыпдыла. «Ай жазыкъ сен, жашынгы сакълай, жолдан кез айырмаучу эдинг да, ёлгенинде да ала жолгъа кбарай кбалдыла да». Алай ойлады да, Жабир, шош узалып, Шамарыуну кезлерин жумду.

Ыннаны асыраргъа баракдагъыланы уллусу, гитчеси да чыкъдыла. Къабыр кбазаргъа

тиширыуладан бла сабийледен башха киши жокъ. Бу жарар дегенледен сайлап, Жабир къабыр къазаргъа бир ненча тиширыуну бла сабийни жиберди. Ёлюкню ёнчелеген чыбыкъны къолларына тутдурду.

— Къабырны бу чыбыкъны узунлугъу чакълы бир къазарыкъсыз. Тиширыу ёлюкге теренирек къазылыучуду къабыр. Оналты къарышдан аз болмазгъа керекди,— деп юйретди.

Жабир айтмаса да биле эдиле къабыр къазаргъа керек болгъанын. Аз жангы тебе къошулмагъанды, сыртлыкъда эски къазах къабырлагъа. Ма энтда да бири къошулду алагъа. Шамарыу ыннаны къабыры.

Тирменнге баргъанда

Ачлыкъ аман кишиди. Ол кесини кюйсюз ишин этеди. Адам къорамай арада хазна кюн къалмайды. Жабирни жюреги къайгъыгъа къалгъанды. «Не амал этейик? Къырылып тауусуллукъбуз биз жазыкъла иш былай боллукъ эсе. Къабылбайгъа барайым да, бир мадар этсин ансы...» Алай ойлады да, Жабир совхозну контору таба атланды.

— Ассалам алейкум, агъай!

— Алейкум ассалам! Кел жууукъ бол,— деп Къабылбай Жабирге жарыкъ тюбеди.— Бош келген болмазса, айт не жумушунг бар эсе да.

— Не иш бер адамларыма, не бир зат бла болуш ансы, къырылып барады халкъ ачдан.

— Кёре турама, къарындашым, жюрегим да таралады. Не амал этерге билмей турама ансы. Кесинг кёргенден, складда абери жокъду. Бир кесек мирзеучюк барды да, аз-аз тартдыра, ишчилериме бирер гёренкеден узата ту-

рама. Сен ангылагъан адамса, алай этмесем, ишим барлыкъ туююлдо. Унутхан бир такъыйкъаны да этмейме сизни, азапха къалып тургъаныгъызыны да билеме. Не бла болушургъа билмей турама ансы.

— Иш бер. Ишлеяллыкъла бардыла алыкъа.

— Арыкъгъа жиберейим десем, комендант къоймайды. Бешинчи участкада да жепдю иш. Ары да къоймаз жиберирге сизни. Ол да башха райондады. Мында уа, кесинг кѳресе, алыкъа иш жокъду.

Жабир шинтигинден турду да, тынгылауну салып, кетип тебиреди. Босагъагъа жете-жетмез, Қъабылбай Жабирни ызындан сѳлешди да, тохтатды.

— Сабыр болчу алай,— деди да Қъабылбай столда тургъан блокнотдан бир къагъытчыкъны жыртып алды. Анга бир затла жазып, Жабирни къолуна тутдурду.

— Бу къагъытчыкъны складчыгъа бер. Бир кесек мирзеучюк жазгъанма. Айып этме, онгум жокъду ансы, къызгъанырыкъ туююл эдим.

— Сау бол. Бек къууандырдынг, Аллахдан алай къууан, агъай,— деди да Жабир Қъабылбайны кабинетинден къууанып чыкъды. Аякъ тюбюнде чѳп сынмай келди баракга. Олсагъат окъуна Керимни нѳгер этип, Жабир совхозну складындан эки къапчыкъ будай алып келди.

— Бюгюн кечди. Тамбла эртте туруп, тирменнге атланыргъа керекбиз. Жол узакъды. Аны себепли жюгюбюзню женгиллетир ючюн ючге бѳлсек игиди дейме.

— Алай эсе мен да барайым,— деди Жамий.

— Ахшы — сен, Керим, мен. Ючеу болсакъ тамамды.

Айтханларыча, тауукъ экинчи кычыргъанлай ючюсю да аягъы юслерине болдула. Жол азыкъ къайгъы жокъ. Къайгъы этеме десенг да къайдан табарыкъса болмагъанны?

— Эслемедик ансы, ингирде окъуна къурмашчыкъ этип къойсакъ боллукъ эди,— деди Жамий.

— Жарсыма, эгечим, Аллах айтхан болур,— деди Жабир къапчыкыны башын кыса.

— Бу сабий кыйналыр дейме ансы...

— Кыйналлыкъ туююлме, амма, манга жарсыма.

— Аллах, сен жол бер,— деди да, Жабир къапчыгъын имбашына атып, жолгъа атланды. Жамий бла Керим да аны ызындан ашыкъдыла. Бир кесекден ючюсю да къарангыгъа тумаланып кетдиле. Ала элден чыгъарчыкъмаз, юзмезли ёзен башланды. Ол кесини аман кылыкъларын кёргюзте-кёргюзте туруучуду. Ёзен жанындан жел урса, сора сау кёрейим: арбаз, бахча къоймай юзмезден толтуруучуду. Къаты жел ургъанда уа ичинде жаны болгъан башын сугъаргъа жер излеп, адыргыгъа кыалычуду.

Кёчгюнчюлени ачдан, суусапдан да бек кыйнагъан аны исси тылпыууду. Ол себепден бу ёзеннге таулула келе-келгенлей окъуна «Кюйген журт» деп атагъан эдиле.

Насыпха, кече салкын болады да, «кюйген журтну» бизни жолоучуларыбыз артыкъ кыйналмай ётдюле да, кыр башына чыкъдыла. Ол кезиуде Ай ачылды да, тегерекни жарыкъ этди.

— Аллахха шукур болсун, Ай да чыкъды,—

деди Жабир.— Энди энишге энип, къыр бойну бла барлыкъбыз. Алайтын жаяу жолчукъ барды.

— Энди уа узакъмыды тирменнге дери? — деп сорду Керим.

— Қъарайма да, арый тебиреген болурса дейме, бала,— деди Жабир. Қъапчыгъын бир имбашына, бир аркъасына терк-терк ала тебирегенинде окъуна ангылагъан эди жаш арыгъанын, билдирмей келе эди ансы.

— Угъай, угъай... Бош сорама,— деди Керим. Алай юзмезли ёзен Керимни бутларына татыгъан эди. Сейирмиди татыгъаны, жюгюнг болмай барсанг да андан арып алай чыгъаса, буз юсюнде баргъан кибик.

Жабирлары тирменнге жетгенлеринде танг тюбюнден белги бере башлагъан эди. Тирменни арбазында ат, ёгюз арбала, адамла кёл жыйылыпдыла.

— Ассалам алейкум! — деп Жабир алайдагъылагъа салам берди.

— Алейкум ассалам! Хош келигиз, агъай,— деп аны саламын алдыла ала да. Сёлешгенлерине кёре аны саламын алгъанла къазахлы жашладыла.

— Барындан да алгъа болайыкъ деп ашыкъгъан эдик да, сиз хорладыгъыз бизни,— деди Жабир лакъырда этген халда.— Қъайсы элденсиз?

— Қъараталдан.

— Узакъдамыды?

— Хау. Юч кюн келгенбиз. Тюнене кеч ингирде жетгенбиз.

— Бек артдагъы ким эсе да аны ызындан тохтар эдик.

— Аллыбызгъа окъуна къояр эдик, алай, кесигиз билесиз, узакъдан келгенибизни.

— Аллах ыразы болсун, балдар, биз ашыкъмайбыз,— деди Жабир тау сёзлени бла къазах сёзлени къатыш айта.

Была таныша, хапар айта тургъуучу танг да атды, тирмен да ишлеп башлады. Кюн туура иги да чыкъмагъанды, алай ауур, жылы хауа урады. «Тейри, кюн исси болургъа ушап турады. Артха къайтхан къыйын болмагъа эди»,— деп ойлайды Жабир.

— Эрттенликден окъуна бир ауур хауа барды къалай эсе да,— деди Жамий.

— Азияды бу,— деп къойду ансы, Жабир былай-алай деп абери айтмады.

— Ингирге дери туругъа тюшмеге эдик. Ашагъан да не этерикбиз? — деди Керим абаданланы ушакъларына къошула.

— Қъоркъма сен, балачыкъ, турлукъ туюлюбюз ингирге дери. Кёремисе, къалай терк ишлейди тирмен? Бусагъат барын да ашырады. Сора кезиу бизге жетеди. Артха айланырыбызгъа исси болуп къалмагъы эди деп къоркъама ансы,— деди Жабир.

— Исси неди, унну тартдырып бир бошагъы эдик ансы,— деди Керим.

Кертиси бла да, тирменни арбазындан ат, ёгюз арбала терк-терк кетедиле. Тюш заманлагъа ахыр арбаны къотарадыла.

— Ыхы, Аллах айтса, мындан сора кезиу бизникиди,— деди да Жабир юч къапчыкъны да тирменни ичине кийирди. Тышындача къызыу туюлюдю мында, полгъа урулгъан кенг къалын къангаланы жепилеринден суу салкъыны хычыуун урады.

— Аллах, Аллах, мында къалай салкъын-

ды,— деди Жамий жаурукъ къанаты бла тер-
леген мангылайын сюрте.

Ол кезиучюкде тирменнге экеулен кирип
келдиле. Юслеринде къара кожанкалары, га-
лифе кёнчеклери, башлы чурукълары. Жыйны-
чы итле кибик, тегерек-башха суху къарайды-
ла. Аладан бири тирменчиге не эсе да бир
затла айтды да, тирменни ичиндегилеге буру-
луп былай сорду:

— Кимсиз, къайдансыз?

— Къараталданбыз,— дедиле къазахлы
жашла.

— Сиз а? — деди ол Жабир таба бурулуп.

— Былайчыкъданбыз, совхоздан...

— Документлеригизни кёргюзтюгюз.

— Не документлерибиз боллукъду бизни...
Кёчгюнчюлебиз,— деди Жабир.

— Аха,— деди да соруу этген бир кесек ты-
нгылап турду. Сора:

— Тебирегиз! — деп къысха буюрду.

— Къайры тебиретесиз бизни?

— Комендантха.

— Нек?

— Нарушение этмезге къол салгъанмысыз?

— Хау.

— Тирмен эки районну айыргъан сууну
юсюндеди. Биз андан ары ётмегенбиз.

— Къара муну айта тургъанына,— деп, ас-
керчи кесини негерине соруулу къарады да
Жабирге суху бурулду:

— Бери уа учупму келгенсиз? — деп къы-
чырды.— Мени телигеми санайса? Кёпюр бла
ётмей, тирменни арбазына къалай тюшериги-
нги бир ангылатчы манга! Не уа тирмен суу
юсюнде болгъанлыкъгъа, аны арбазы башха
районнга тюшгенин билмеймисе? Билесе, бек

иги билесе. Алайды да, тебирегиз аллыбызда.

Жабир иш аманга кетгенин ангылап, комендантны бегеуллерин жумушатыргъа кю-решди.

— Къюгъуз бизни жерибизде. Ачдан къырыла тургъан адамлагъа жаны ауруп, директор бир кесек мирзеучюк берген эди да, аны тартдырып юйюбюзге барайыкъ. Сабийле, къартла да къырыла турадыла ачдан.

— Ол бизни ишибиз туйюлдю. Мычымай аллыбызда тебирегиз! — деп бегеуюлле Жабирге бла Жамийге ушкокларын буруп тохтадыла. Керим бу келефенледен къоркъгъан этмедди, алай не эсе да, анасыны къатына жанлады. Ол алагъа, тийип бир кёрчюгюз, ичигизде жангыгъыз бар эсе дегенча, жютю къаргъанлай турады.

Къоймазлыкъларын ангылап, Жабир къапчыгъын имбашына атды.

— Муну былай къоя тур,— деди да тамата бегеуюл Жабирни жюгюн бир жанына атды.— Жол узакъды, кюн иссиди.

— Аллахдан аман табыгъыз. Бизни элтигиз. Биз барайыкъ. Бу сабийни уа къюгъуз. Жыл саны жетмегенди, алыкъа къол салмайды.

— Тебиресин ол да!

Бегеуюл айтмаса да биле эди Жабир комендатурагъа дери иги кесек жол къыдырыргъа керек боллугъун. Жол узакъ болгъан бла къалса уа нек жарлы эди аланы башлары. Кюн тюз тѣппеде тохтап, аяусуз кюйдюреди. Кѣз жетгеннге къарасанг, бир деп жангыз бир терек кѣрюнмейди. Аякъларынг жолну къумуна инчиклеринге дери батадыла. Ол асыры иссиден жалан жеринге жетсе, кюйдюреди.

Ма аллай иссиде бегеуюлле Жабирланы комендантха сюрюп келдиле. Ол кыяма жол Жабирге Жамийден, Керимден да бек татыды. Арыкыны тазалагъан кюн таш макъадан этилген шорпаны ашагъан кюнюнден бери Жабир бир да тюзелалмайды. «Къарыу кетгенди да, къайтып келирге унамайды», деп мудах лакъырда этиучюдю Жабир. Бу исси кюн да анга татымай къалмады. Башы асыры ауругъандан, ол сёлешгенин эшитеди ансы, комендант не айтханын ангыламайды. Ол а къашларын туюп, эринлерин чуюрюп, алагъа не эсе да бир затла айтып кычырады.

— Суу беригиз. Бу къурурукъ башым... деп жарсыды Жабир къол аязы бла мангылайын сылай. Алай мында анга суу берир акъылда туююл эдиле.

— Мен ангыладым была бла кёп халар айта турургъа жерек болмагъанын! Аны себепли элтигиз да кымыгъыз ары! — деп буюрду комендант.— Элтигиз! Бир ауукъ заман олтурсунла да, ангыларла биз былайда бош олтурмагъаныбызны! Бандит-ле!...

— Бармыды мында сау адам? — деп Мустафа баракны босагъасында атлагъанында Жамий, бутлары кыйылып, жеринден ёрге туралмай къалды. «Хо бир да, манга аллай насып къайда? Тюшюмде кёрюнеди ансы. Ёлген адам къабырданмы туруп келликти? Манга аллай кюн къайда»,— деди ол кеси кесине. Мустафа артмагъын жерге салды да:

— Къарангыда нек олтурасыз? — деп баракны эшигин кеннге ачды. Эшик ачылгъанлай, баракны ичи жарыкъ болду. Бу тюшю болмагъанын, сунмай тургъанлай баш иеси сау-саламат келип къалгъанын Жамий энди

ангылады. Барып жесин юсуне атарыкъ эди, алай не медет...

— Ай Аллах ыразы болсун! Ай сау келе тургъун! Бу къарангы кюнюбюзню жарыкъ этдинг, оллахий! — деп Жабир Мустафаны къаты къучакълады. Сора Жамийге бурулду да къолун тутду.— Аллах къолунгдан алмасын. Мындан ары бирге ётсюн ёмюрюгюз. Тюнгюлюп тура эдинг да, кёрдюнг, эгечим, сау-саламат келди къолунга.

— Жаннетли болсун, харип, Шамарыу ына, таш салгъаны сайын, келе турады, деп алай чыгъарыучу эди.

Алай айтып, Жамий тышына ашыкъды:

— Керимни ауазы былайда эшитилген эди. Сабийле бла ойнай иш тура болур. Айтайым атасы келгенин.

— Тюз айтаса, жаным. Қъууаныр,— деди Жабир аны ызындан.— Сабий жүрекле да сынар ючюн къалмагъандыла бу къыйынлыкъда. Алай айтхандан сора Жабир туруп тебиреди.

— Олтурсанг а бираз. Ишинг жокъ эсе.

— Ишим да жокъду. Алай солу дегенимден кетеме. Жолунг узакъ эди. Бир кесек солу, эс тап, андан сора ушакъ да этербиз, бир бирибизден тансыгъыбызны да алырбыз.

— Қъалай турасыз, къалай кечинесиз? Асыры тынгысыздан, тынчлыгъым къуругъанды, сизни кёчюрдюле деп эшитген кюнюмден бери.

— Бизни, башха жерлеге тюшгенлеча болмай, насыбыбыз тутханды дерге боллукъбуз, Мустафа. Совхозну директору иги адам болуп тюшгенди. Қъыйын кюнлерибизде болуша-болуша тургъанды. Биз да аны былай этигиз дегенинден артха турмагъанбыз, эринип къалмагъанбыз: арыкъны тазалагъыз дегенинде —

тазалагъанбыз, биченнге чыгъыгъыз дегенинде — чыкыгъанбыз. Энди кышыны кыайгысына кирирге керекбиз. Адамла кыш бараклада тураллыкъ туююдюле. Барайыкъ Кыбылбайгъа, оноулашайыкъ, ол бир мадар этмесе...

— Кыбылбай дегенинг кимди?

— Совхозубузну директору.

— Бек ахшы.

...Атасыны бойнуна тагъылгъанды да, Керимни жерге тюшер акылы жокъду. Мустафа да жашын кыойнуна кыаты кыысханлай сюеледи.

— Кыой, хайырынг кыурумазлыкъ, буууп кыояса атангы! — деп Жамий Керимни кыолларын бошларгъа кыурешеди.

— Буумайма, буумай, — деп Керим атасына андан да бек кыысылыргъа кыурешеди. Эм ахырында Жамий, тырман эте, жашын Мустафаны кыойнундан алады да:

— Кёремисе муну сен, мырхык илиннгенлей! Ёгюз кибик бир болгъанда да атасыны бойнуна жабышып! Уялмаймыса?!

Керимге анасыны ол тырманы кыалай хычыуун эшитиле эди бюгюн. «Атам келгенди! Урушдан сау кыайтханды атам! Адамла, аны билмейми турасыз!» Уялгъан этеди ансы, Керим тегерекге-башха алай айтып кыычырлыкъ эди.

Мустафа ал эки-юч кюнде тийре бла шагъырей бола, жер таный турду. Николай бла да танышды.

— Мен бек алгъа сени жашчыгынг Керим бла шуех болгъан эдим. Юйюрюмю излей, кеп жерлени кыдыра, бек апчыгъан эдим ол заманда. Керимчикни кёргенimde уа жюрегим жабышып кыалгъан эди кыалай эсе да. Сизни

адамларыгъызны, аланы несин айта турама, сабийлеригизни окъуна, бу азапда чыдамлыкълары манга да кюч-къарыу берген эдиле. Юйюрюю аны себебинден тапхан эсем да алайды, ансы тюнгюлген эдим.

— Къарайма да, шуёхум, сени уруш силкиндирир ючюн къоймагъанды.

— Айтмай къой. Кёресе, бир санымы къайда эсе да бирде къоюп келгенме. Алай сени да кёп къыдыргъан хапарынг барды уруш аулакълада.

— Ой, ой, не айтаса! Америкагъа дери да жетмеген жерим къалмагъанды.

— Ары уа къалай тюшген эдинг?

— Пленнге тюшген эдим. Анда да, шуёхум, не учузлукъ сынап кетдим. Кеси кесиме къол кётюрейим деген кезиулерим да болгъандыла, аллай бир азап чекдире эдиле ол начасла пленлилеге.

— Да душман жауму жагъарыкъ эди? Сора уа къалай къутулдунг да ол жаханымден?

— Американы аскери алгъан эди лагерибизни. Билемисе, Николай, бизде бир къууанч бар эди ол кюн. Алай, нек эсе да, тышына адам жибермей тохтамадыламы ала да. Жашырын таматабыз бар эди арабызда. «Не от тюшгенди былагъа? Бир бил»,— дедик. Ол кёп турмай къайтды. Биргесине да америкалы офицер келди. Орусча суу кибикиди.

— Жюйюсханла, мен ангылайма сиз нек тынгысыз болгъаныгъызны. Билебиз бу азапдан къутулуп, юйлеригизге ашыкъгъаныгъызны. Алай сизге айтыр сёзюбюз барды.

Офицер былайда, не айтайым энди уа, дегенча, бир кесекге тыйылды.

— Айтырыгъым буду, жюйюсханла: къайт-
магъыз кыралыгъызгъа!

Аллай сёзлени эшитгенлеринде, тутмакъла
жабы-жахыгъа къалдыла.

— Айтып къояйым, къайтсагъыз да тута-
рыкъдыла. Пленде болгъанланы барын да со-
руу, сюд эте турмай, Сибирге ашырып къоя-
дыла. Эшитдим-эшитмедим демегиз. Ата жур-
тума къайтама дегенни тыярыкъ тюйюлбюз.
Америкада жашарыкъма дегеннге уа жол
ачыкъды. Дагъыда къайтарып айтама, былай
этигиз деп, сизни биригизни да кысарыкъ
тюйюлме. Жашаргъамы, огъесе ёлюргеми сюе-
сиз — аны кесигиз сайлагъыз. Америка бек
бай кыралды. Сиз анда зауукъ жашаугъа ба-
тыллыкъсыз. Мен, америкалы офицер, сизге
ётюрюк айтмагъанымы ары барсагъыз ангы-
ларсыз.

Офицер кетгенден сора кёп сагъыш этдик,
даулашыр ючюн да къалмадыкъ. «Жаханым
отуна атарыкъ эселе да, кетдик юйюбюзге,
жерибизге», дедиле бирле. «Бир тузакъдан
къутула келгенлей, башхасына тюшерик эсек,
Америкагъа кетсек иги тюйюлмюдю? Бир да
къуруса да, жер кёрюрбюз. Андан ары уа Ал-
лах айтхан «болур» дегенле да болдула. Мен
ол къауумгъа къошулдум. Америкагъа ма
алай бла тюшген эдим. Энди айып этме, да-
гъыда айтырбыз хапар, адамлагъа тюберге
керекме. Директор тахта кёгетчи бригада къу-
ра дегенди да, аны бла айланама. Сюе эсенг,
Аллах бла ыраыма, сен да къошул бизге.

— Сау бол.

...Март ай эсе да, кыш узуну жыйылгъан
къар эрип бошамагъанды. Кюндюз эритсе, ке-
че бузлатады. Алай къарагъач, мында уа ол

бек мазаллы терекди, копал эте башлагъанды. Сууукъгъа, къургъакъгъа да тѣзюмлю терекди ол. Жангыз отунубуз да ол болуучу эди бу дыккы жерде. Чыдай болмаз эди ансы, андан башха хазна агъач жокъду былайда. Топуракъбаш юйчюкде аны отуну кече узуну бѣрюча улугъанын къоймагъан боранлы къышда аз жылытмагъанды бизни. Быйыл а март башха жыллагъа ушамайды. Сызгъыра, улуй кетип, кече боран, «келчи бир кел былай ичингде жанынг бар эсе», деп, ёшюн уруп келе тургъан жаз башына жаныгъанча, юфкюрюп, алаша гытычыкъланы къар тюбуне тумалатып чыгъады. Алай ол ишге чырмау болмайды. Сабанла къаргъа тумаланып эселе да, совхоз жаз башы урлукъ себер заманнга хазырланады. Ол бек алгъа ишин парникледен башлаучуду. Жер жылыныргъа зыгытла хазыр болургъа керекдиле. Къабылбайны Мустафагъа бригаданы ашыгъышлы къуараргъа буюргъаны да аны ючюн эди.

Мустафа директорну айтханын тамам этеди. Къыш узуну бош тургъандан эригип, ишлерге къоллары кичип тургъан адамладан бригада къурайды. Анга Жабир да, Николай да къошуладыла. Сора парникледе иш къыза башлады: бирле мешхут ташыйдыла, башхалары парниклени башларын жабыучу терезелени сыннган, жарылгъан миялаларын алышындырадыла, бирле къамиш жегенле этедиле. Аллай жегенле бла кече парниклени юслерин жалхан этедиле. Иш адамланы кѣллерин кѣтюреди. Аланы терениге кетген мудах кѣзлери жилтирейдиле. Саз бетлерине къызыл инглик урады.

— Келигиз, аланла, бир кесек бел тюзе-

тейик — деди Мустафа.— Тюш заман да келе келеди.

— Тюз айтаса, бригадир, солуй-солуй ишлейик. Сермеп алабыз десек ишни, тюгенир-биз, бут борбайгъа таяныр. Сора бармай те-бирер,— деди Жабир.

Адамла тюплерине жеген жайып олтурушадыла.

— Бусагъат тюшлюк да жетер, солуй, дем ала туругъуз,— деди Мустафа.

— Къарындашым, сен манга сёз бергенинг эсингдемиди? — деди Николай, жегеннге ауур чёге.

— Оллахий билмейме, не сёз бергеними. Унутханма,— деди Мустафа. Николайгъа со-руулу къарай.

— Американы юсюнден хапар айтыргъа дегенми эдинг?

— Хау, хау, тюз айтаса. Энди эсиме тюш-дю,— деди да Мустафа хапарын башлады.

— Американы несин айтаса... Бек бай къы-ралды, анасы бергенни ашарыкъ. Бизни къы-ралны бла аны арасы атлы бла жаяу кибик-ди.

— Адамлары уа къаллайдыла? Акъ шинли, къара шинли адамла жашайдыла анда деп эшитгенме,— деп сорду Жабир.

— Агъы, къарасы да барды. Къурум жа-гъылгъан сунарса, тейри, бирлерин кёргенме да. Не эркегырыу, не тиширыу болгъанын хаз-на билаллыкъ туююлсе.

— Ма аламат десенг!

— Хау. Адамла уа, агъы, къарасы да жа-рыкъ кёллюдюле, адеплидиле. Башларына бек къаты урунадыла. Шахарларында башлары булутлагъа жетип тургъан журтланы сюеген-

ле ишлей биле болмазламы дейсе? Не уа не кьадар машина барды анда! Гумулжук уяны кёр да кьой.

— Оллох, оллох!

— Хау. Айтып турсанг сау кюннге да бошмазса. Дагьыда бир солугьанда созарбыз хапарыбызны — деди да Мустафа хапарны тохтатды.

Ол жеринден ёрге турду. Башхала да аягьы юслерине болдула. Жабир Мустафаны билегине тийди да, бир жанына тартды. Ала арлакьгьа атлагьанлай былай айтды:

— Сен биле болмазса, арабызда ким не айтады да, не эшитебиз деп, сынчыкьлап айланган адамла бардыла. Аны ючюн ол «ат айтмазладан» хакь алгьан хапарлары барды. Аны айтханым, быллай хапарланы хар кимге айта турма. Жетдирселе, иш тап болмаз.

— Эй, таланган! Аллайдамы барды? Кесибизникледенмидиле ала?

— Хау.

...Тюшмеди Мустафагьа ол кюнден сора Американы юсюнден хапар айтыргьа. Экинчи кюнню ингиринде, Мустафа ишден келип, кьол-бет жууаргьа тебирегенлей, аскер кийимлери бла экеулен суху кирдиле.

— Тамауланы Мустафа керекди бизге.

— Менме ол. Не жумушугьуз бар эсе да айтыгьыз.

Аладан бири, хуржунундан кьызыл китапчыкьны чыгьарды да, сагьышлы сюелип тургьан Мустафаны кёзюне тутду.

— Тебире бизни бла! — деп буюрду. Экиси да Мустафаны эки жанында тохтадыла.

Жамий тышында, отжагьада, аш-суугьа

къармаша тура эди да, не эсе да керек болуп, юйге кирди. Аскер кийимле кийип тургъан адамланы кѳргенинде, тили тутулуп, сын болду да къалды.

— Оу кюнѳм, была нек келгендиле?! Не ишлери барды сенде?! — деп къара къайгъыгъа къалды.

— Сен къайгъы этме. Была ГПУ-дандыла. Не эсе да бир жумушлары барды манга.

— Не жумушлары боллукъду быланы санга? Бу терс тамгъала игиликге айланмаучудула! Была кирген юй къуругъан этиучюдю! — деди Жамий.

— Алып келигиз дегендиле да, биз аны этебиз, бийче, — деди келгенледен бири.

Энтда да къоймаймыды мен харипни, кюйсюз къадар ызымдан болгъанын дегенча, Жамий эрини кѳзлерине соруулу къарады.

— Къоркъма. Бир иш бла чакъыра болурла. Бусагъат къайтырма — деп Мустафа къатынын булжутургъа кюрешди.

Алай къайтмады Мустафа ол кюн да, ол жыл да. Аты-чууу да чыкъмады. Бююн-бюгече да жокъ. Жангыз да Жамийни къолунда андан къалгъаны Мустафаны ахыр письмосуду. Анда былай жазылыпды: «Ёз халалым, Жамий! Жангыз балам Керим! Американы махтагъанса деген сылтауну тутуп, манга жыйырма беш жыл бердиле. Энди хазна кѳрюшейик. Аллахха аманат болугъуз. Бир тилеригим, Жамий, жаным-кѳзюм — жангызыбызгъа сакъ бол, бир чирчик къалсын бизден да бу дуняда».

КЪАРЫНДАШЛА

Исхакъ илму кьуллукъчуду. Малланы кьумаландырыу иш бла кюрешеди. Аны ючюн Исхакъны алимлени жыйылыуларына терк-терк чакъыра турадыла. Ол алада кесини жангы амалыны юсюнден сѣлешуочюдю. Къайтып келсе уа бизге, тенглерине, не кѣргенинден, не къойгъанындан хапар айтыучуду. Бу жол да Исхакъ Сибирни уллу шахарларындан биринде бизни кыралны, тыш кыралланы да уллу алимлери къатышхан жыйылыуда болгъанды. Не айтаса, бек жарыкъды. Ойнагъанлай, кюлгенлей турады. «Бошуракъ болайыкъ да, шуѣхларым, хауагъа бир чыгъайыкъ. Мен сизге аллай хапар айтырыкъма...» деди Исхакъ. Керти окъуна солуу кюнню бек ашыгъып сакълайбыз. Исхакъны «аллай хапар айтырыкъма...» деген сѣзлери мыйыма къадалгъандыла да, кече сайын тюшюмде кесими суу бойнунда олтургъанлай кѣреме.

...Ол кюн да жетди. Тенгле айтылгъан заманнга алайгъа табылдыкъ. Бир алапат арну жерди былайы. Тѣгерегин къалын агъач кьуршалапды. Кырдык ийиси асыры ариудан учундургъан этгенча, тирилик береди. Ол кьудуретни тюз ортасы бла уа асыры тазадан кѣксюлдюмге тартхан тау суучукъ саркъады. Аны ташдан-ташха секире баргъанына эрикмей къарагъанлай, жагъасына солургъа келгенлени алгъышлагъанча, шургулу шууулдаууна тынгылагъанлай туруучума.

Кюн бийикге кѣтюрюле баргъаны къадар, хауа иссиден-исси бола, кѣзге къалтырагъан этгенча кѣрюнеди. Анда уа, агъачлы дуппурланы, гелеу сыртланы башларында тауланы

къарлы тѣпелери жылтырайдыла. Кѣп къарап турсанг, ала кюн жарыгъында кѣзлеринги къаматхан окъуна этедиле.

Бизни аллыбыз агъач этегинде уллу талада чалгъы «жырлагъан» тауушла къулагъыма бир хычыуун эшитиледиле. Чалгъычы жыйын таланы къыйырындан «кемире», тюпетюз дурула тюшюре барады.

Къызыудан буюкъгъан болурла ансы, чыпчыкъла да бир бирге эришип жырламайдыла.

Суу жагъадан эсе терек салкъынын сайлап, дуня къудуретинден тоялмай тургъаныкълай, Исхакъ да, къалпагъы бла бетине жел этдире, уф-туф болуп жетди.

— Танг эртте къолгъа алгъанды бюгюн къызыулукъ,— деди ол палатогу бла бетин сюрте.

Толу адамды да, Исхакъ иссини артыкъ кѣтюрмейди.

— Да, Исхакъ, бир ыйыкъ болады биз сени сакълагъанлы. Бюгюн да кюн иги ёрлегинчи келмединг,— деп тырман этерге кюрешдим.

— Алай да болады жашауда, къарындашым,— деп, Исхакъ тырманыма кенгден жууап берип къойду.

— Айт бу эрттеден сакълатхан тахлыкъ хапарынгы.

— Бир солуу да алма къой, маржа.

Исхакъ, бизни къоймазыбызны ангылап, хапар айтыргъа киришди.

— Новосибирскени вокзалында бизни бѣлек адам сакълап тура эди. Шагъырейленебиз, ары дери кѣрмегенлерибиз да бар. Айтханма мен сизге Кирилл деп бир ахшы шуѣхум болгъанын. Жаш адамды. Илму ишлери бла уа белгили алимледен бириди. Не заманда да

барайым, кьонакъ юйге жиберирге амалы жокъду. Менде турлукъса деп, сѣзню кескин салып тохтаучуду.

Айтханымча, Кирилл бла татлы саламлашдыкъ, кьучакълашдыкъ. Ол бу жол да тѣресин бузмады. Вокзалдан мени тюзюнлей юйюне алып кетди... Юй бийчеси — Катя, жашчыгъы — Коля, хар замандача, бек жарыкъ болдула.

— Аны бир эшитген болурма, дейме, Исхакъ,— дедим мен.

Исхакъ абери айтмады. Алай манга кьарагъан формасындан сѣзюн бѣлгениме бюсюре-мегенин ангылайма.

— Ары да бир жетме кьой.

Къайры жетерге кереклисин мен ангылаялмадым. Болса да ол сѣзле манга тырманча эшитилдиле.

Исхакъ акъ ура башлагъан къалын мыйыкъларын баш бармагъы бла сылай олтурады. Сора кѣлегин тешип, кьуругургъа салгъанча, кырдык юсюне жаяды.

— Анда доклад этген эдим да, арып келип, диванда таянып тургъанымлай, Кирилл бир нѣгери бла кирип келеди. Экиси да бираз жарыгъыракъдыла. Катя бла Коля Кириллни биргесине келген кьонакъгъа тюз манга болгъанча жарыкъ тюбейдиле. Бири къалпагъын алады, башхасы — плащын. Кьонакъ да, не айтаса, бу юйню адамыча, кесин эркин журютеди.

— Танышыгъыз, деменгили Кавказ тауланы бла Сибирни уучу-къыйыры кѣрюнмеген тюзлерин бирге кьошхан нѣгерим Исхакъ,— деп, Кирилл мени жангы кьонагъы бла шагъырей этди.— Аламат фахмулу алиmdi!

— Асыры бийикге кётюрюп кьойдунг Кирилл мени,— дедим.

Жаш, сабыр атлай, кьатыма жанлады да, кьолун узатды.

— Алексей. Бек кьууандым сизни кёргениме. Артыкь да Кавказдан болгъаныгъыз ючюн. Кирилл сизни юсюгюзден манга кёп хапар айтханды.

— Бизни жаш акъылманларыбыздан бириди,— деди Кирилл, Алексейни имбашына кьолун салып.

Алексейни артыкь да «Кавказдан болгъаныгъыз ючюн» дегени не эсе да жюрегиме кьадалып тохтады.

Ишни, жашауну юсюнден хапарыбызны бардыргъанда да Алексейге тюрслеп кьарагъанлай турдум. Къайда эсе да бир узакьда кьалгъан сабийлигим эсиме тюшдю...

Исхакъ алай айтып хапарын тохтатды да: «Келчигиз, бир салкьынлайыкь»,— деп, суу таба тебиреди.

Бёкем саңлы сабыр адамды Исхакъ. Атлашы да сабырды. Ишге жетсе уа — от. Жашауну ныхытлы жоллары юйретгендиле Исхакъны анга. Сабийлигинде окьуна уруш оту жюрегин кюйдюргенди. Жангыз кесинден сора бир адамы кьалмагъанды дунияда. Алай жашау неден да кючлю болгъанды. Исхакъ ёсгенди, билим алгъанды, жашауда кесини жерин тапханды.

Салкьын сууда чайкьалып жангы кюч алгъанча, Исхакъ, тириллп, жерине кьайтды.

— Нечик аламатды!—деп, ол тегерек кьудуретге кьарап, битеу хауаны жутуп кьоярыкьча, терен солуду.

— Алексей алай айтхандан сора сабий за-

маным, атамы, анамы бет сыфатлары кёзюме кёрюндюле,— дей, Исхакъ хапарын жангыдан башлады.— Къарындашчыгъымы да, мени да эки солдат къоюнларына алып, жубандыргъанлары, кёп сабийлени араларына тюшгенибиз эсиме мутхуз, чарс тюшдюле.

Кирилл, мудахлыгъымы сезип, тынгысыз болду. Не болгъанын сорургъа къалды. «Бош, бош»,— дерге кюрешдим, алай андан къутулгъан тынч туйюл эди. Аны юсюне да, Алексейни кёргенимлей, бир ишеклик жюрегиме тынчлыкъ бермей тохтады. Бурну, кёзю, къашы — хар неси да миллет адамы болгъанын кёргюзте эдиле.

Кеч болду. Алексей, саламлашып, юйюне кетди.

— Уста кибернетикди Алексей. Академик Петров ёсдюргенди кесин да. Туугъан сабийи туйюлдю. Алай ата-бала болуп, бир бирге былача иги, былача татлы болгъанны алыкъа кёрмегенме.

— Таныйма Алексей Петровични. Уллу алимди.

— Хау. Ма олду атасы. Кесини тукъум атын бергенди жашха.

Ол кече мени кёзюме жукъу кирмеди. Тёшегимде ары-бери бурула, тангнга аманны кесинден чыкъдым.

«Алексейни къадарын билирге керекди. Ким биледи, насыбым тутуп, къаршы адамым табылып къалса уа? Хоу бир да, къайда манга алай насып! Къалай-алай болса да, энтда да тюберге керекди»,— деген сагъышны этеме.

Ол акъылымы Кириллге билдиреме. Кирилл мени тынгысызлыгъымы ангылады. Ингирде Алексей бла тюбетирге сёз берди.

Бир да тауусулмагъан кюн эди ол. Жыйылыу да узакъгъа созулгъанча кӛрюндю. Юйге келип, китап окъургъа, телевизоргъа къараргъа да кюрешеме, заман а озгъанча кӛрюнмейди.

Шахаргъа чыгып, майданларында айланып, тюкенлерине къарап да къайтама. Биягъы кюн жеринден тепмей тургъанча бийикдеди.

Не десенг да, заман кесини ишин этмей къоймайды. Ингир болады. Катя ауур сумканы кӛтюрюп, ишден келди. Саламлашып, алботасын кысып, олсагъатдан окъуна аш-суугъа къармашып башлайды. Коля, ич отоуда диваннга таянып, журналны суратларына къарай турады. Бир кесекден Кирилл, аны ызындан да Алексей келедиле.

— Салам алейкум! — деп кесибизча саламлашды Алексей бу жол.— Кечгинлик беригиз, Кавказ тилден андан сора сӛз билмейме,— деди ол мени къатыма олтура.

— Кавказда кӛп миллетле жашайдыла, тилле да кӛпдюле.

— Билеме. Андан болгъанымы былай мутхуз сеземе. Не медет, миллетим къайсы, тилим къайсы болгъанын билалмайма. Тукъумуму, кеси агымы окъуна да.

— Эсингде къалгъандан толуракъ хапар айтырмы эдинг,— дедим хапарны эшитирге ашыгъа.

— Не къалгъанды дейсе. Къаллай бир заман озуп кетди андан бери. Алай, сабий кӛргенин унутмаз деп, кӛрген-билгеними айтыргъа кюрешейим. Алексей кючсюнюп, хапарын башлады:

— Ол заманда манга юч жылдан кӛп бола

болмаз эди. Атам имбашына артмагъын атып, юйден чыгъып тебирейди. Анам аны этегинден тутуп, жиберирге унамай жилягъаны, анга къошулуп мен да жилягъаным бюгюн да кёз аллымдача турадыла. Къарындашым да бар эди. Мени уллум.

Элибиз къалайда болгъанын, къалай айтыучуларын билмейме. Алай тау ауузда эди. Бир жанында бийик сары къаяла, бирси жанында уа — агъач сыртла. Аллында коридору бла узун юйюбюз бар эди. Сырт башында эди. Арбаздан энишге къарасанг — элни экиге бёлюп баргъан тау суу. Тийре сабийлени ызларындан терилип, аны жагъасына эниучюм эсимдеди.

Андан сорасын а билмейме. Кертиди, анамы излеп жилягъаным. «Амма!.. Къайдаса?» дегенлей, юй тегерегинде хахай эте айлана тургъанымлай бир адамла келгенлери, булжуталмай кёп кюрешгенлери, неден да бек а аладан бири хуржунундан чыгъарып балтуз бергенинде «дыркъ» тохтап къалгъаным, тюш кёргенча, къалгъандыла эсимде.

Туугъан элими, ата-анамы юсюнден эсимде къалгъан затла аладыла. Атамы бет сыфатын келтираллыкъ туююлме. Мазаллы кёрюнюучю эди. Анам акъбет, узун, субай адам эди. Жумушакъ сёлеше, къуру да ариу ышаргъанлай, ызымдан айланганлай туруучу эди.

Алексей мудахланып, аллына къарагъанлай бираз турду.

— Артда уа — уллу юй, кёп сабийле. Къарындашым биргемеди да, къолундан тутханлай турама, бир жары жибермейме. Сабийле манга къарагъанларына кёре, келип, туююп тебирерик сунама. Алай ала мени къайгъылы туююлдюле. Хар бирини къолунда бирер оюн-

чакъ. Кими юй тубюнде машинасын «сюреди», кими — жюйрюк атын. Ол оюнчакълагъа сукъланып къарап турама. Къарындашым — къатымда. Юйню къабыргъаларында алапат суратла ишленипдиле. Қийикни къуууп баргъан къаплан да, тюлкюню тутхан къуш да — мында болмагъан сен тапхын. Къарындашым ол суратладан кезюн айырмай къарайды. Мени уа ачуланырыгъым келеди. «Мындан сыйырып, манга нек бермейсе бу ариу машиначыкъны!», деп къычырлыгъым келеди. Не этерик эдим. Тёземе. Ол жылтырауукъ машиначыкъладан бирин сермеп къачарыгъым келеди, базынмайма ансы.

Алай тургъанымлай, жашаулу, чалбаш тиширыу къатыма келип тохтагъанын сезмей къалдым. Не эсе да бир затла айтады, башымдан сылайды. Мен...

Алексей былайгъа жетгенлей, терен кючсундю. Солууу тыйылгъанча болуп, хауаны кесине терен тартды.

— ...Алып кетерик сунуп, къарындашымы билегинден къаты тутдум. Къоркъдум, жилямсырадым. Ол заманда тиширыу башха отоугъа ашыгъышлы кирип кетди. Олсагъат окъуна къолунда бир къолан машинасы бла къайтды да, не эсе да айта, манга узатды. Бетине къарадым. Анамы татлы ышарыуун кёрдюм аны бетинде. Къарындашыма да къарадым. Къоркъгъанча кёрюнмейди. Мен да сабыр болдум. Артха алып кетер деп, тынгысыз болдум да, машинаны тиширыуну къолундан терк алдым.

Ол кюн менде бир къууанч бар эди да, къарындашым бир кёрейим дегенде да ышанмадым.

Ол огъурлу тиширыу, энди ол манга алай кёрюндю, ышара, башымдан дагъыда сылады. Сора, энишге чёгюп, кёзюме къарап танг кесек турду. Кёзлери манга мудахлы къарай эдиле. Бу жол башымы бир жанына тартмадым. Ол тиширыудан манга анамы ийиси ургъанча кёрюндю. Кюлгени да — тюз аны кибик.

— Аннады мени атым — Анна Сергеевна. Энди биз, — ол сабийлени кёргюзтдю, — бирге жашарыкъбыз... ма бу ариу юйде, — деди экибизни да имбашларыбыздан тутуп.

«Сунмай тургъанлай, къарындашымы табып къойдум да! Бурну, ауузу, кёзлери... Бурмай аныдыла! Энтда да кетмегенди бу кёзледен мудахлыкъ. Ата-ана жылыуундан сабийлей айырылып, кёрюннгенге жалына, ачлыкъ, жалангачлыкъ да сынай ёсген къарындашчыгъым, энди сен къаллай залим киши болгъанса!»

Алексейге ол ишеклигими айтыргъа да бир тебиредим. Жангылып иш къалырма. Қъайдан билгин, ол болмай къалса, анга да, манга да хычыуун тиймез. Эски жарала ачылырла, кыйнарла деген акъыл хорлады. Кеси кесими тыйдым. Алексей хапарын андан ары бардырады.

— Ол юй кёп заманлагъа жашау юйюбюз болду. Бара-бара нёгерлерибиз бла да шуёх болдукъ. Ойнагъан да — бирге, ашагъан да — бирге. Ал кюнледеча къайырылышмайбыз бир бирге. Оюнчакъларыбызны бир бирден букъдурмайбыз. Ётмек туурамны уллурагъы манга тюшмегенди деп жиляучубуз да къалгъанды. Энди Анна Сергеевна не айтханын ангылай башлагъанма. Не керек болгъанын да айтып ангылата тебирегенме.

Арада къаллай бир заман озду, не билейим. Эсли болдукъ. Кѣп затны ангылай башладыкъ. Уллу юйюрге жашагъанлыгъыма, Анна Сергеевнаны бла къарындашымы кѣрмеген кюнюм меники туйюлдю.

Энди окъуп башлагъанма. Ол мени жашауумда унутулмазлыкъ кюнлеримден бириди. Анна Сергеевна, хар замандача огъурлу ышара, мени къатыма келген эди. Къолунда бир ариу портфели. «Ол меники болса эди»... Аллай бир кѣзюм къарагъан эди ол портфельге. Аны аркъама салып чыкъсам, битеу дуния манга сукъланып къарарыкъ сунама.

— Алѣша, ма бу сеникиди,— дейди Анна Сергеевна, кѣзюм къарап тургъан ол къара портфельни манга узата. Ишекли болуп къарагъанымы сезип:

— Хау, хау. Сеникиди. Бюгюн жашауунгда бек магъаналы атлам этесе. Ол да сени биринчи классха баргъанынгды. Ма бу портфельде санга керекли хар зат да барды.

Анна Сергеевна къолумдан тутуп келеди. Аллай бир къууанчым барды — битеу дуния манга къарагъан сунама...

Алексей алайгъа жетип тохтайды. Отоу асыры шошдан чибин учхан таууш окъуна эшитиледи. Ол хуржунуна узалып, сигаретни чыгъарады. Аны эзе, жумушата кѣп турады. Къабындырыргъа ашыкъмайды.

— Школгъа жюриуп башладым. Къарындашым абадан классха жюриюдю. Амал табып, Анна Сергеевна къуру да мени къатымда болады. Болушады. Окъууда къарыусуз жерим — орус тил эди да, Анна Сергеевна заманын аямайды. Ол айтханны жангылмай къайтарсам — къууанады. Мен да къууанама,

андан да кѣп билирге кюрешеме. Къысхасы, ол заманда манга алай кѣрюнючю эди.

Алай барып турлукъ болур эди, мен бир кюн терезеден къарап, бизден абаданыракъ класслада окъугъан жашланы тизип, алып бара тургъанларын кѣрдюм. Къарындашым — аланы биргелерине. Артха терк-терк къарай барады. Узакъгъа алып кетмеге эдиле деп, къайгъылы болдум. Устаз къангагъа жазгъан харфланы акъырын дефтериме тюшюрюрге кюрешеме. «Табийгъат бла шагъырейлендире болур устазлары. Къайтырла бусагъат».

Къайтмады къарындашым ол кюн да, экинчи кюн да. Шош жашауум бузулду. Излей барыргъа къаст этдим. Дерсге жюрюню къойдум. Анна Сергеевна: «Къайтырыкъдыла, ючтѣрт кюнден кѣп турлукъ тюйюлдюле», — деп жапсарыргъа кюрешди. Тынгыламадым. Тап заманны сайлап, къарындашымы излей кетдим. Сурай барып, вокзалны тапдым. Ары къарадым, бери къарадым. Таш-топуракъ — адам, къарындашым а — жокъ.

Алай эте, къарангыгъа дери турдум. «Энди уа жаппа-жангыз къалдым да. Къайры элтип кетдиле, къайсы жанында излейим къарындашымы», — деп, сагъышха къалып, шош жилий тургъанымлай ким эсе да къолун имбашыма акъырын салды. Къарындашым сундум да, къыстау бурулдум. Ол Анна Сергеевна эди. Эндиге дери кесин тыяргъа кюрешип тургъан жаш алай тѣгюлдю алайда, кѣз жашларым къарап къарагъынчы Анна Сергеевнаны къол жаулугъун суугъа сугъуп чыгъаргъанча этдиле. «Жиляма, балачыкъ, экибиз да биргебиз. Окъургъа жибергендиле къарындашынгы. Къайтырыкъды». Анна Сергеевна билгени къа-

дар жубатыргъа кюрешди. Кеси да манга къошулуп жилияды.

Юч кюн турдум ол халда. Тенглери ойнагъанлары, кюлгенлери къыйын кёрюнеди. «Неге къууана болурла была?» — дейме кеси кесиме. Бир адамны сёзюн эшитирге суймейме. Ючюнчю кюн къачаргъа бел байлайма. Жашырын хазырланып, ингир бла биягъыча сыпдырылып кетеме. Энди вокзалны таныйма. Поездха бир миналсам, ол мени къарындашым болгъан жерге элтир деген акъылдама.

Керти да, ол заманда поездланы барысы да бир жерге барып къайтхан сунуучу эдим.

...Вокзалны ичине кирмедим. Ызымдан келирле да кёрюле деп. Темир жолну къыйырына чыгып сакълайма. Кеч кюздю. Терекле чапыракъларын артып, жалан болгъандыла, женгилленгендиле. Вокзал аллы майданда сууукъ жел къагъыт журунланы, шыбыр-шыбыр этдирип, ары-бери сюреди. Вагонланы дингиллерин чёгюч бла къагъа айланган бирэки адам барды ансы, алайда менден сора жан кёрюнмейди. Желкемден ургъан жел сууукъсурата башлагъанды. «Къачан келлик болур бу», — деп, станцияны тёбен жанындан кёзюмю айырмай къарайма. Анда уа, узакъда, бир къызыл чыракъ жанады ансы, абери кёрмейме.

Къалай бир заман озду, не билейим. Алай тургъанымлай, вокзалны уллу эшигинден бир къауум адам ашыгъышлы чыкъдыла. Чыракъ жарыгъында ала кимле болгъанларын тандым: интернатны таматасы, устазым, дагъыда Анна Сергеевна эдиле. Биргелерине да — милиционер. Айтханымча, вокзалдан иги кесек арлакъдама да, тюзюнлей юсюме келип къал-

масала, кёраллыкъ тьююлдюле. Сууукъ, ач да болгъанма, алай къайтыргъа суймейме. Энди къарындашымы тапхынчы артха жол жокъду манга.

Бир ауукъдан Анна Сергеевна бла милиционер ючюнчю жолда бир состав тура эди да, аны таба тебиредиле. «Аха, энди была вагонлагъа къарарыкъдыла. Анда уа иги табарсыз мени!» Къалгъанла вокзалга кирип кетдиле. Анна Сергеевна хар вагонну тубюне-башына къарай, милиционерге жетдирмей келеди. Жукъа къара пальтосу, эшилген акъ жаулугъу, къалынтабан чурукълары бу арыкъ тиширыуну жаш къызчыкъгъа ушатадыла. Муштухул къарайды ол хар вагоннга, нёгерине не эсе да айтады. Уллу къайгъыгъа къалып айланнганы кёрюнюп турады. Жаным ауруйду Анна Сергеевнагъа. Чыгъып къалыргъа да бир болама.

Тюз ма ол кезиучюкде паровозну тауушу эшитилди. Алыкъа кёрюнмейди, алай келгенин билдиргенди. «Энди не амал бла да анга минерге керекме». Бираздан паровоз, ух-тух эте жетди. Жюк ташыгъан состав эди ол. Иги да тохтагъынчы, биягъы эки темир жолчу вагонланы дингиллерине чёгюч бла къагъа, башындан аягъына чыкъдыла. Къап-къара жаулу кийимлери бла биреулен башына чыкъды да, зурнук бурну кибик, бир уллу быргъыны кесине тартып, паровозну ичине аямай суу къуйду. Сора, уллу къычырып, жагъынлы атча, артха алгъа тебе кетип, паровоз жолгъа атланды. Чабып бир вагонну атлауучуна миндим. Сууукъ жел энди урду бетиме, тюз ийне бла чанчханча этди. Терк окъуна гамбургъа чыкъдым. Ачыкъдача тьююлдю, мында къаты ур-

майды жел. Юсюм-башым къалын туююлдо.
Къалтырауукъ алгъанды. Башымы пальто жа-
гъасына букъдуругъа кюрешеме. Менден
къайры къутулаллыкъса дегенча, сууукъ бой-
нумдан, женгимден киреди, аркъамдан ётеди.
Тюшюп окъуна кетерем деп акъыл этеме поезд
тохтаса. Аны уа тохтаууу жокъду. Шо бир аз
кесекчикге къалкыяр эди деп термилеме.
Жукъласам жылынырыкъ сунама. Поезд ал-
гъа ёшюн уруш этгенлей барады. Арыгъаны-
талгъаны жокъ. Бирде агъачны ичине ташая-
ды. Жалан терекле, сууукъдан буюгъуп бир
бирлерине кысылгъанча кёрюнедиле. Жел
сызгъырмайды. Вагон чархланы темир жолну
жалгъанган жерлерине тийген тауушлары
уллу эшитиледиле. Бирде ачыкъ талагъа чы-
гъабыз. Кече жолоучулукъгъа чыкъгъан жел
ары-бери эркин жортады. Ёзенни кыйырын-
чегин кёрмейсе. Анда-мында бир-эки юй къа-
ладыла артда ансы, кечени узуну не эл, не ша-
хар тюбемедиле.

Жукъу сууукъну да хорлай кёреме. Кечени
бир заманында къалай къалкыгъанымы бил-
мей къалама. Азмы-кёпмю жукъладым, бил-
мейме. Вагон «дыркъ» тохтагъанына уяндым.
Поезд бир уллу станциягъа келип тура эди.
Тёгерек — чиммакъ къар. «Тюшейим ансы,
къабышырыкъма»,— дей тургъанымлай, бир
милиционер тюз къатымда сюелип тохтады.
Абызырадым. Вагонну арт жанына секирип
кетерге да бир болдум. Аны ангылагъан болур
эди, ол терк окъуна тамбургъа минип, биле-
гимден тутду.

— Мен... мен... Хыли этмегенме,— деп жи-
лямсырадым.

— Билеме. Къоркъма. Мен санга хата эте-

рик туююлма.— Баям, кьалтырагъаныма кесинден кьоркыгъан сунган болур эди, арну айтыргъа, булжутургъа кюрешди.

Ол кюн окъуна бир адам бла артха, сабий юйге кьайтардыла. Анна Сергеевнада бир кьууанч бар эди! Балаларына кьоркыгъан гурт тауукъча, тегерегиме айланады. «Ач болурса. Къыйналгъанмыса, балачыкъ... Мен да кезюмю кысмагъанма». Терслигими ангылап, аякларымы энишге салындырып, тёртгюл шинтикде олтурама. Анна Сергеевнаны бетине кьараялмайма.

— Энди экибиз да бирге турлукъбуз. Директор угъай демегенди.— Алай айтып, Анна Сергеевна, не дерик болур дегенча кезюме кьарады.

— Угъай,— дедим мен башымы булгъай.

— Нек?

— Къарындашымы излери кме. Элибизге кьайтырыкъма.

— Элинг кьайда болгъанын билемисе?

— Хау. Узакъда, бийик кьаяланы ортасында.

Сагъыннганыма туююл эсе, энтда да туугъан элим кезюме керюндю. Кюнлюмде, сары кьаяны башында кьушла бир бирни кьууа, учадыла. Аны этеги гелеуде кьойла, эчгиле жайылыпдыла. Артха кьалгъан кьозула, улакъла да аналарын излей, макъырадыла. Элни экиге бёлуп баргъан акъ суу, асыры терк саркыгъандан, шургулу лахор этеди.

Ма алай зауукъ этип тургъанымлай, Анна Сергеевна имбашыма кьолун акъырын салды да, сагъышларымы бёлдю.

— Угъай, билмейсе, балачыкъ. Кьуругъан

этге эди бу уруш, сабийлени да аямагъан! — деп, алботасы бла кёзлерин сыйпады.— Хау, узакъдады сени элинг... Кавказда. Ол уллу жерди. Шахарлары, эллери да кёп, не сен не мен билаллыкъ туюлюбюз элинги къалайда болгъанын.— Анна Сергеевна терен кючсюндю. Биягъы алботасын кёзлерине жетдирди.

Не этерик эдим? Анна Сергеевнаны айтханына бой салдым. Экибиз да бирге жашап башладыкъ. Мени «хо» дегениме асыры къууангандан, ол огъурлу адамны аякъ туюбюнде чёп сынмайды.

Окъууума жюриюме. Таныгъан классым, таныгъан устазларым. Дерсден къайтсам — ашым, сууум хазыр. Юйге берилген дерслени этеме. Андан сора Анна Сергеевна къарайды. Терс болса, тюзетеди. Билмегеними тынгылы ангылатады. Бара-бара окъууум игиден-иги бола башлады. Ол Анна Сергеевнаны ахшылыгъындан эди. Дерслени къайсысындан да бек математикадан онглума. Кёлюм анга бегирек тартады. Энди чотну классыбызда кимден да алгъа чыгъарып береме. Анна Сергеевнаны уа къууанчына чек жокъду. Къайдан тапханын билмейсе, аллай алапат китапла келтиредди. Школ библиотекада окъуна болмагъанланы.

Алай, «жарлыны ашы аллына келсе, бурну къанар» дегенлей, ырахат жашауум кёпге бармады.

Хапар алайгъа жетгенлей, Алексейни кёзлери мудахландыла. Хуржунуна узалып, тютюн чыгъарды да, кёзлерин бир жерден айырмай кёп турду. Кирилл да, мен да аны сагъышларын бёлюрге болмай, шош олтуруп турабыз.

Сора Алексей тютюнюн къабындырды да, терен тартды.

Анна Сергеевна, бек ауруп, төшекге тюшдю. Дерследе тургъан кезиучюгом болмаса, къагъндан кетмейме. Къышны къаты заманыды. Юйню жылы тутаргъа керекди. От этеме, чай къайнатама. Анна Сергеевна бир аз заманчыкъгъа къалкъыса, дерслериме къармашама.

— Сен манга къайгъы этме. Иги боллугъуму сюе эсенг, кесинги ач, суукъ этме, окъуунга уллу кёллю болма,— дей эди Анна Сергеевна.

Не медет, аны иши хоча туйюл эди. Къарыусудан къарыусуз бола барады. Ышара, кюле туруучу кёзлери тереннге кетгендиле, мутхуз болгъандыла.

Бир кюн саусузну больницагъа алып кетедиле. Юйню төрт мюйюшюне къарап къалама. Эски къабыргъада сагъатны «тик», «тик» этгенинден башха жукъ эшитилмейди. Отоуну ичин ауур шошлукъ бийлегенди. Менгиреу кибик, бир жерден кёзюмю айырмай олтурама. Бирде туруп терезеге жанлайма. Бузлагъан терезени тылпыуум бла эритип тышына къарайма. Учү-къыйыры кёрюнмеген къарлы ёзен. Жан-жануар къымылдап эсленмейди. Дагъыда жериме къайтама. Алай эте, азмы, кёпмю турдум... Сора кесими арсарсыз тышына атама. Больницагъа барыргъа эди акъылым. Алай къайры барлыгъенг ол къыяма сууукъда — машина, арба жокъ. Артха липпирлерим тюшюп къайтама. От жокъ, суу жокъ. Бир зат этеригим да келмейди. Бу жерледе къышхыда къарангы терк келип къалыучуду. Аны да билалмадым бу жол, асыры къайгъылыдан.

— Ол узакъгъа созулгъан хапар боллукъду, балачыкъ.

Сууукъ жумушагъанды. Юзмелтча юзюлген булутланы арасындан къарагъан кюн хыраландыргъан къар терен бутакъладан, мамукъ гулмакча, жерге жумушакъ тюшеди.

— Эрим чекчи эди, мен а — устаз. Минскеде таныгъан эдик бир бирни, — деди Анна Сергеевна, — Николай аскер училищени бошагъанды. Къуллукъ этерге къайры жиберлик болур деп, комиссияны оноуун сакълай эди.

Жашауубузда бек зауукълу кюнле эдиле ала экибизни да. Киногъа, тепсерге да барабыз. Бек суйгенибиз а — агъачха барыуду. О-о, бир билге эдинг сен, Алёша, къалай иги эди анда! Къаллай ариу ийис бар эди агъачда! Бюгюн да ол бурнума ургъанча кёрюннгенлей турады. Николай табийгъатны бек сие эди. Хар терекни, хансны атын билиучю эди. «Къалай аламатды бу къудурет, Аня!» — дей эди хар терекни къучакълай, аны зыбыр къабугъуна жаягъын сала. Сыннган бутакъны, малтанган гюлню кёрсе, мудахланнган этиучю эди. «Аманны иши да аман! Былайны иги адам озса эди, бутакъгъа бу кюн келлик туююл эди!» Николай алай айта, сыннган бутакъны алып, бир жанына салыр эди, адам аягъы жерге бауурландыргъан гюл хансны сюерге кюрешир эди: «Билемисе, Аня, терекни да, хансны да жаны барды. Сындырсанг, малтасанг, ачыгъан этедиле ала да. Ма къара». Кертиси бла да, бутакъны сыннган жеринден жилимукъча таза суучукъ жыйыла кетип, ауур болгъанлай, жерге тамады.

Ма аллай бёлек аламат кюнню ётдюрдюк. Насыплы жашауну эшиклери кенг ачылдыла

— Ол узакъгъа созулгъан хапар боллукъду, балачыкъ.

Сууукъ жумушагъанды. Юзмелтча юзюлген булутланы арасындан къарагъан кюн хыраландыргъан къар терен бутакъладан, мамукъ гулмакча, жерге жумушакъ тюшеди.

— Эрим чекчи эди, мен а — устаз. Минскеде таныгъан эдик бир бирни, — деди Анна Сергеевна, — Николай аскер училищени бошагъанды. Къуллукъ этерге къайры жиберлик болур деп, комиссияны оноун сакълай эди.

Жашауубузда бек зауукълу кюнле эдиле ала экибизни да. Киногъа, тепсерге да барабыз. Бек суйгенибиз а — агъачха барыду. О-о, бир билге эдинг сен, Алёша, къалай иги эди анда! Къаллай ариу ийис бар эди агъачда! Бюгюн да ол бурнума ургъанча кёрюннгенлей турады. Николай табийгъатны бек сие эди. Хар терекни, хансны атын билиучю эди. «Къалай аламатды бу къудурет, Аня!» — дей эди хар терекни къучакълай, аны зыбыр къабугъуна жаягъын сала. Сыннган бутакъны, малтаннган гюлню кёрсе, мудахланнган этиучю эди. «Аманны иши да аман! Былайны иги адам озса эди, бутакъгъа бу кюн келлик туююл эди!» Николай алай айта, сыннган бутакъны алып, бир жанына салыр эди, адам аягъы жерге бауурландыргъан гюл хансны сюерге кюрешир эди: «Билемисе, Аня, терекни да, хансны да жаны барды. Сындырсанг, малтасанг, ачыгъан этедиле ала да. Ма къара». Кертиси бла да, бутакъны сыннган жеринден жилимукъча таза суучукъ жыйыла кетип, ауур болгъанлай, жерге тамады.

Ма аллай бёлек аламат кюнню ётдюрдюк. Насыплы жашауну эшиклери кенг ачылдыла

бизге. Аны толу челегинден тогъуп ичергеди умутубуз экибизни да.

Не айтаса, къаллай планла салыучу эдик биз салкъын ингирледе шахарны кенг орамларында, майданларында айлана! «Чекден ётген душманланы тутханы ючюн Николайны аты битеу къыралгъа белгили болгъанды. Суратлары газетлени бетлеринде чыгъадыла. Мен а белгили чекчини биринчи болушлукъчусу, жол нёгери». Алай айтабыз да, кюлебиз ол сабий умутларыбызгъа.

Бир кюн Николайны комиссиягъа чакъырдыла да, Брест къалада къуллукъ этерге бужоргъанларын билдирдиле. Памирге жиберселе деп туруучу эди да, ол буйрукъгъа Николай артыкъ ыразы болмады. Алай, не этериксе, аскерде «угъай» деген сёз жокъду.

Брест къалада Николайгъа взводну бердиле. Чекчини тынгысыз къуллугъу башланды. Мен да сабий садда юретиучю болдум.

Анна Сергеевна хапарын андан ары айталмады. Кёлю толду. Къол аязы бла пальтосун сылай, иги кесек заман турду. Сёз къошмадым, тынгылагъанлай турдум аны бла бирча.

— Не эсе да сууукъсурап къалдым. Палатагъа къайтайыкъ,— деди да, Анна Сергеевна жеринден суху турду.— Сен а юйге бар, дерслеринги эт.

— Ала ючюн жарсыма, мама. Тынгылы этгенме,— дедим.— Хапарынга тынгыларыгъым келеди. Сен бир тап айта билесе.

— Охо, тынгыла сора, балачыкъ,— деп, Анна Сергеевна мени кесине къысды.

— Къалайда тохтагъан эдим? — деп сорду ол, пальтосун эшик къатында агъырлыкъгъа тагъа.

— Чекде ишлеп башладыгъыз...

— Хау. Мында да аман туююлдю. Ал кезиу-леде туугъан шахарыма тансыкъ болгъан эдим. Бара-бара аны да унутдум. Николай заставада, мен сабийле бла. Ишден бош заманыбызда уа — бирге. Киногъа, тепсерге барабыз. Битеу застава болуп, бир уллу шуёх юйюрча жашайбыз. Жашчыкъ да тууады — Коля. Кесим атагъан эдим алай Николайны бетинден. Добарчыкъды. Къууанчыбызгъа чек жокъду. Бютюн бек а — Николайны. Билемн-се, Алёша, тогъуз айчыгъында окъуна атлап башлагъан эди, аллай тири сабий эди..

Анна Сергеевна, жашчыгъын излегенча, отоуну тёрт мюйюшюне терк-терк къарады. Сора ундурукъ къулагъына тагъылып тургъан жан жаулукъну алып, аны бла кёзлерин къургъакъсытды. Манга, къалай айтайым — алай ана баласына къараяллыкъды,— былай бир суюдюмлю къарап, танг кесек турду да, кёкюрегине къысды. Башымдан сылай, Анна Сергеевна хапарын андан ары айтып башлады.

— Коляны школгъа барыр жылы эди. Мен кийимлерин хазырлайма. Николай а — китап-ларын, тетрадларын. Ишден келсе, Коляны къатына олтуруп, букварьны харфларын созуп окъуйду. Коля да — аны ызындан.

«Йги окъусанг — устаз боллукъса, жашчыгъым»,— дейди атасы.— «Угъай, чекчи боллукъ-ма, сенича! Сиз шпионну туталмайсыз да,— мен а тутарыкъма. Берчи керохунгу, бусагъат окъуна тутуп келейим шпионну»,— дейди Коля харфланы къоюп.

Эрттенликде биягъы танг аласы бла турдукъ. Жазны жылы тангы. Кёкню булутла жабыпдыла. Хауа тохтапды. Аллай бир шошлукъ

барды, терек чапыракъла окъуна кымылда-майдыла, шургулу лахорларын этмейдиле. «Жаугъан этмеге эди»,— деди Николай кёкге къарап. «Ким биледи» дедим да, Коляны уятыр акъылда, юй таба тебиредим. Ол кезинде кёкню кюнбатыш жанындан гюрюлдеген таууш эшитилди. «Николай билген кёре эдим жауарыгъын»— дедим кеси кесиме. Алай гюрюлдеу тохтамады. Жууукъдан-жууукъ бола, уллудан-уллу эшитиле келеди. «Не эсе да бир иш барды. Костюмуну берчи» деп, Николай ашыгъышлы болады. Жюрегиме къалай эсе да бир къоркъуу тюшеди.

Биз алай тургъанлай, Буг суу жанындан самолётла чыгъадыла. «Ай, малгъунла! Қир ишлерин этмей къоймадыла да!» — деп кычырды Николай, самолётлагъа жумдуругъун кёргюзте. Сора, костюмун къаплай, заставагъа чабып кетди.

Самолётла оздула. Бир такыйкъагъа застава чачылгъан гумулжук тебеча болду. Кёп да турмай, къабыргъаларында жорлары болгъан самолётланы экинчи къаууму булутла ичинден чартлап чыкъды. Бирлери алгъыннгыланы къуууп кетдиле, башхалары уа, жыртхыч къушлача, заставаны башында айланып башладыла. Зенигкала самолётлагъа окъланы тохтаусуз къуядыла. Самолётла алашаракъ эне келип, бомбала атып башладыла. Тёгерек кычырыкъ-хахайгъа кълалды. Тиширыу, сабий жилягъан ауазла, командирлени кысха буйрукълары, ат кишнеген тауушла. окъ-топ атылгъан — дуння ма алай болду да кълалды.

Коляны этегиме кысып, алай армау болуп тургъанымлай, заставаны командири жетди.

— Сабийлени кьутхарыгъыз. Машина хазырды. Терк болугъуз! — деп, кьыстау артха бурулду. Николайны соруп, ызындан кьычырдым. Эшитмеди. Къайры эшитирик эди ол кьыямада!

Сабийлени машинагъа ашыгъышлы миндирдик. Ол кюн алайда бир жияу бар эди. Машина тебирегенде, Коля кьолчукъларын манга узатып не эсе да бир затла айта жиягъаны эсимден кетмейди. Бюгюн да кьолчукъларын узатып: «Мама, мама», — дей, жиягъанлай тургъан сунама.

Экинчи машина бла тиширыуланы, ауур жаралыланы ашырдыкъ. Заставаны врачыны тилеги бла жаралылагъа кьараргъа бир ненча тишируу къалдыкъ. Алайсыз да кетерик туююл эдим Николайны кьуюп.

Самолётла кеслерини «жюклерин» атып кетгенлей, суудан ётюп, фашист аскерле къалагъа чабыуул этдиле. Душман чабар деп сакъламагъан чекчиле аз кезиуде бираз жунчугъан эселе да, энди эс табып, къалада бегинип тохтагъандыла. Башлары хайран, кеф фашист солдатла, женглерин артха къайырып, автоматларын тутуп, ёхтем келедиле. Къалада уа асыры шошдан кьымылдагъан жан кёрюнмейди.

«Жууукъ келме кьуюгъуз!» Командирни ол буйругъу къаланы кьоруулагъанлагъа эшитилди. Фашистле уа атлашларын алышындырмай келедиле. Ала къаланы къабыргъларына жууукълаша келгенлей, заставаны командири: «Огонь» — деп кьычырды...

Немислиле чалгъы жетген салам чёплеца ауадыла. Къалгъанлары артха ыхтырыладыла.

Бир кесекден эс жыйып, дагыда бёксюмлерин къалагъа атадыла. Бизникиле дагыда бирден от ачадыла.

Къаланы ёшюн уруш этип алалмазлыгъын ангылагъан болур эди, душман ингир алагъа чабыуун тохтатды. Биз да бираз эс тапдыкъ. Ким бар, ким жокъ деп, бир бирни излеп башладыкъ. Ёлгенле, жаралыла да кёп. Сау кюнню кёрмей тургъан Николайны да кёрдюм. Чексиз къууандым. Башы байланып эди. «Бу шошлукъну жаратмайма. Малгъунланы бир аман акъыллары барды»,— дей эди Николай бата баргъан кюннге къарап.

Танг аласы бла уа шошлукъ бузулду. Гитлерчиле къалагъа топладан агып башладыла. Аллаи кыяма кюн келди, тои, окъ чучхумагъан жангыз бир атлам жер кълмады. Къоранчыбыз уллуду. Жаралылары байлап жетишалмайбыз. Женгил жаралыла жерлеринден кетмейдиле. «Ыхы, энди тунчукъдурдукъ» — дегенликлери болур эди, немислиле жангыдан чабадыла. Бу жол да кёплерин алайда къоюп, артха кетерге тюшеди.

Алай бир бёлек заманны бермей турдукъ къаланы душманнга. Аз адам кългъанбыз. Николайны кеси кълум бла асырагъан эдим. Билемисе, Алёша, адам кётюрмезлик кыйынлыкъ жокъду. Мен ол кюн тели болмай къллай кългъаныма бюгюн да сейир этгенлей турама.

Бир кюн а кълладан кетерге керекди деген буйрукъ келеди. Болгъан дыккычыгъыбызны жыйып, кече бла къаланы къоюп кетебиз.

«Жангыз кълалып кълдым ушайды да. Андан эсе ёлген иги эди»,— дей келеме. «Угъай,

нек жангыз болама. Коля уа?» Нек эсе да сау суна эдим Коляны. Бюгюн да ийнаныргъым келмейди ёлгенди деп. Жарылып тохтап къалыргъа хазыр жүрегими да, ма бусагъат келеди, бир бирни табабыз деген акъыл ишлегенлей турады. Бери да мени ол умутларым келтирген эдиле...

Ол ингирде Анна Сергеевна менден мудахланып къалгъан эди. Сынтыл бола баргъан жүрек жаралары ачылгъан эдиле ол огъурлу адамны мени хатамдан.

«Жарлыгъа жар оюлур». Эрттенликде Анна Сергеевна ёлгенди деген ачы хапар келди. Ана жылыуун жангыдан сезе башлагъан эдим да, аны бла да тутмады насыбым. Битеу интернат — уллусу, гитчеси да мени булжутургъа кюрешедиле. Алай кесиме жер тапмайма, кишини да кёрюрге суймейме. Анна Сергеевнаны жумушакъ ауазын, аны татлы ышарыуун, манга суйдюмлю къараучу кёксюл кёзлерин унуталмайма. Энди туралмазлыгъымы билдим мында. «Табаргъа керекме элими. Къарындашым, бир да къуруса да, жууугъум, ахлум къалгъан болмазмы?» Бу сагъышла манга тынчлыкъ бермей эдиле.

Бир тап кюнню марап туруп, атланама жолгъа. Кюн жылыды, къудурет аламагды. Бираз баргъандан сора чурукъларым кысып тебирейдиле. Тешип къолума алама. Андан башха жүгюм жокъду. Ашым-сууум — бютюнда.

— Къалай бардым, къалай келдим. Аны толу айта турсакъ заман кёп керек боллукъду, — деди Алексей былайгъа жетгенде, аны себепли сёзню кысхартайыкъ. — Ненча тюрлю поездни, ненча вагонну алышындыргъан болур эдим, ким биледи? Ахырында Кавказгъа жет-

дим. Бир алапат жер! Ол мен тюшюмде кёрючю таула, терен ауузла. Анда уа, энишгеде, терк саркыгъан тау черекле бел бауча иничке кёрюнедиле. Элибизни ортасы бла саркыгъан черек да юйюбюзде алай кёрюнючю эди манга ол заманда. Къатына барсам а аны сууукъ тылпыуундан къркыуучу эдим.

Энтда да жангыдан кёрдюм тауларымы. Алай мени тауум къайсыды? Элим къайсыды? Нек билмейсе сен дей, кеси кесиме тырман эте келеме. Машина уа ёргеден-ёрге ёрлей барады. Жангыдан-жангы элле. Жангы адамла. Бет сюрлери — алапат. Ол да унутдурады мени сагъышларымы. Не уа кюнлюм бетледе кьой сюрюле уа? Гитче заманчыгъымдан окъуна къалгъандыла ала мени кёз аллымда. Бюгюн жангыдан кёреме бу бетледе кьой сюрюлени. Ауаналы, агъачлы чегетле уа! Аз жолоучу солугъан болмаз сизни салкыныгъызда! Шо бир такыйкъагъа тохтаса эди машинабыз. Тогъун бир жутар эдим бу жерлени хауасындан.

Алай элим къайда? Юсю бла озгъан эсем да билмейме. Тау элле бир бирге ушагъанча кёрюнедиле.

Кёп кыдырдым. Элими, юйюмю табалмазлыгъымы ангыладым. Жарсыдым, не этерик эдим, барыр, кирир жеринг жокъ. Вокзалгъа къайтыргъа тюшдю. Кеч заманды. Къайры барлыгъынгы билсенг а. Артмакчыгъымы аякъ тюбюме салып, башымы энишге ийип, теке къалкыуу эте тургъанымлай, бир къарасакъал, келбетли киши юсюме сюелип тохтады. Алгъа къркыгъан да бир этдим, сора бу менден абери ишти сорлукъ болур деп, сагъайып, соруулу къарадым ол адамны бетине. Жунчугъан-

мы сунган болур эди, ышарып, бетин жумушатды. Сора былай сорду:

— Кечгинлик тилейме, къайсы поездни сакълайса?

Хыны сѣлеширигим келди бу адамгъа, аллай бир ачыуум бар эди ичимде. Алай ол адамны бурун сууу къурумагъан бир сабийге «Кечгинлик тилейме», деп ариу сѣлешгени ичимде аяусуз жана тургъан отну ёчюлтдю олсагъат окъуна. «Билсем а къайры барлыгъымы»,— деп мурулдадым.

— Не дейсе, жаш? — деп къайтарды ол адам.

— Къайры барлыгъымы билмейме,— дедим жилимсырай. Ары дери да кесими кючден тыйып тура эдим да, бошландым да къалдым.

— Эй-а, сен эркегырыугъа ушамагъан затланы этесе да, хомух! — деп ол киши къол жаулугъу бла бурнуму сюртдю, кѣзлерими къургъакъсытыргъа кюрешди.

— Къарайма да, жаш, юйде кѣлюнге тийген болурла дейме.

Ол адамны лакъырдаасы манга хиликкя этгенча кѣрюндю. Къаты айтыргъым келди. Анымы сизди: «Къайгъырмаз, жаш жашлыгъын этеди»,— деди, кеси-кеси бла сѣлешгенча, акъырын. Сора къатыма шош чѣкдю. Тынгылауну салгъанлай турама. Ол да тынгылайды. Бир ауукъ заманны турдукъ ол халда. Алай кѣп тѣзалмады ол киши.

— Юйде аз тюрлю болмайды. Урушхан да этерле, туйген да этерле. Аны ючюн артмакъны аркъагъа атып, кетипми къалыргъа керекди?

Алай айтды да, манга жууугъуракъ олтурду.

— Билемисе, мени атам аз туймегенди...

Бел бауу бла окъуна. Манга да бек ачыу тийнучю эди. Хыличи болуучу эдим. Алай къачаргъа, юйден кетерге деген акъыл эсиме бир да келмегенди.

Бу адам мени юйден къачыл айланган сунганын ангыладым. «Ай атам болгъу эди ансы, къуру да тюйгенлей тургъуед»,— дедим ичимден.

— Мени юйюм жокъду,— дедим жерден кёзюмю айырмай.

— Ол дегенинг? — деп сорду ол, сейирсинип.— Бир адамынг, жууугъунг, ахлунгдамы?

— Хау.

Сагъышлы болду ол адам. Не сорургъа да билмей тохтады. Ма бу сиз эшитген хапарымы да айтдым.

— Атынг къалайды?

— Алёша, Алексей.

— «Аха, аха»,— дегенден башха абери айталмай ол бир кесек заманны турду.

— Энди уа къайрыды аллынг, Алёша? — деп сорду ахырында.

— Билмейме.

— Алай эсе, мени бла келесе, жанымы къыйыры,— деп тохтады ол адам. Баш булгъап, унамагъанымы билдиреме.

— Бир-эки да айтма! Солургъа келген эдим да, бошап, юйюме къайтып барама. Новосибирскеде жашайма. Сен да мени бла келесе! — деп, сёзню кескин салып тохтады... Ма алай бла болдум мен сибирчи...

— Бир кёрге эдигиз мени халымы. Ишегим къалмады энди Алексей мени къарындашым болгъанына. Жюрегим жеринден тайып, солуууму тыйды да, абери айталмай бираз турдум. Гитче, къарыусуз къарындашчыгъым, биз

кетип бара, ызымдан къарап, бёркю бла бетин жабып, жилий кългъаны эсима тюшдю. «Олду. Кёзлери, эринлери да аныдыла. Ауазы уа, ауазы. Жумушакъ, сабыр. Атам да алай сабыр сёлешуочю эди». Андан ары тёзюм кълмады. Алексейни къаты къучакъладым. «Къарындашым, къарындашым» дегенден башха сёз айталмайма. Алексей да башын имбашыма салып, акъырын жилийды. «Нек кююп кетген эдинг ол кюн мени? Нек кетип кългъаненг? Къллай бир излегенем мен сени! Къллай бир!!!» «Не этерик эдим, къарындашчыгъым, не этерик эдим? Узакъгъа тюшген эдим».

Алексей кесини сорууун къайтаргъанлай турады ансы, мени сёзюме кюулакъ салмайды. «Нек кююп кетгененг ол кюн мени? Нек кетип кългъаненг? Къллай бир излегенем мен сени!»

Энди бир кетмезенг да дегенча, Алексей имбашларымдан тутханлай, кёзюме да бир къарайды, башын имбашыма дагъыда салады. Асыры кюуангандан Кириллни да аякъ тюбюнде чёп сынмайды. «Катя, Катя!» — деп аш юйден юй бийчесин чакъырады.

— Къарындашла бир бирлерин тапхандыла, Катя!.. Эки жыйырма жылдан сора нечик кюуанчлы иш болду! — Катя экибизни да кезиу-кезиу къучакълады, кызыу алгъышлады.

— Не затынг бар эсе да, сал столгъа, жаным! — деди Кирилл столну ортагъа тарта.— Мени юйюмде бюгюнден уллу кюуанч болмагъанды.

— Хау, къарындашым, жангыз билегими сени юйюмде тапдым! Чынтты къарындаш бол-

дунг манга! Сени юйюнгден жууукъ жокъду
манга энди, багъалы Кирилл!...

Болжалгъа салыргъа жарамагъан ишлери
бар эди. ансы, Алексей мени бла келе келлик
эди. Бек адыргы болуп къалгъанды. Кёп тур-
май жетерге керекди...

Ма ол эди, жашла сизге айтырыкъ хапарым.
Къурманлыкъгъа уа артдаракъ чакъырма.

МАМУТАЙЧЫКЪ

1

Бу уллу ташны суу кьутургъанында алып келгенди деучюдю атам. Тюз юйюбюз тенгли бир барды. Нечик къарыулуду суу быллай залим ташны тёнгеретип келген эсе. Муну келтирген суу энди былайтын саркъмайды. Ызын алышындыргъанды да, жарым километр арлакъгъа кёчгенди. Биз, эл сабийлери, бош заманчыгъыбызда аны сыйдам башында олтургъа бек суйючюбюз. Кеси да алай жылы болуучуду, тюз ичинде от этип тургъан кибик.

Бюгюн танг аласы бла келгенбиз ташыбызгъа. Эрттенликде эртте жыйылыргъа оноулашхан эдик да, менден сора адам кёрюнмейди. Ыхы, Залим да келди.

— Къалгъанла уа къайдадыла? — деп сорду Залим, терк-терк солуй.

— Не заманга ёрлерикбиз биз Баш Тыкыргъа? Ары жетгинчи кюн эки тенг боллукъду,— деди Залим, таш юсюнде ёре сюелип, эл таба къарай.

— Ма биз хар заманда былайбыз, айтханыбыз бир, этгенибиз башха. Сёз бердинг, ёл — анга табыл,— деп къошду Залим, сора, алай туююлмюдю дегенча, манга соруулу къарады.

Звено башчыгъа айырылгъанлы Залим тыр-

манчы болуп кьалгъанды да, кьуру да донг-донг этгенлей турады.

Асыры ашыкьгъандан, бири бирин оза, жашла да жетдиле.

— Къайдасыз андан бери? Тюнене ингирде къалай оноулашхан эдик? Залим тырмандан кьырыргъа кьалды.

— Заман кьысып келеди. Кёп хапардан хайыр жокь,— дедим да арсарсыз жолгъа агландыкь. «Биз Баш Тыкыргъа ёрлерге чыкь да кетер, дурула да кьургъакьсырла»,— дедим кеси кесиме.

Тюбюнде минчакь ташчыкьлары кёрюне тургъан шаудан суучукьдан ётгенибизлей тик башланады. Биз кьыланч жолчукьгъа тюшебиз. Ол гелеулю сыртны тёппесине дери жыланча чергелипди. Ёреден-ёрге чыгъа баргъаныбыз къадар элибиз алапат ариу ёзенде орналгъанын кёребиз.

— Мен юйюбюзню кёреме... Кьоз терегибизни да! Салих асыры кьууаннгандан ёрге-ёрге секиреди.

— Ма анда школубуз,— дейди Халим.

— Сен юйюнгю кёресе, сен школубузну. Аны не сейири барды. Мен Къаражухну арбазыбызда ойнай тургъан кючюклерин окьуна кёреме,— деди Мамутайчыкь. Ол жыйында жыл саны, ёсюмю бла бек гитчеди. Аны себепли жашла аны атына «Мамутайчыкь» деп кьубултуп айтадыла. Даулашыргъа бек ёчдю кеси уа. Суу ёрге барады деди эсе, бир да аяма женгерге. Бир жол, таш башында олтуруп тургъанлай, дуняда бек кьарыулу не зат болур дегенни юсюнден даулаш башланды да, Мамутайчыкь «суудан кьарыулу зат жокьду» деп барысын да хорлап кетди.

— Нек? — деп соргъанларында жашла:

— Былайгъа бу деменгили ташны сизми келтирип салгъансыз? — деп ауузларын тыйып кьойду.

Жашла алай даулаша тургъанлай, темирчи Мухаммат аланы дауурларын эшитип тохтайды.

— Не эсе да залим къызышхансыз, жашла,— деди гюрюлдеген ауазы бла.

— Дунияда суудан къарыулу зат жокъду,— деп аякъ тиреп тохтагъанды да Мамутайчыкъ...

— Ол эшитгенин айтады, балачыкъла. Темирчи Мухаммат, таш башына ёрлеп, аны ортасында олтурады.

— Сизни кибик заманымда муну башында кёп ойнагъанма тенглерим бла. Энди аладан бирн да къалмагъанды. Кими урушда ёлгенди, кими Орта Азияда. Хау, къарыулуду суу. Быллай ташны ала келип, бир жанына атаргъа кьолундан келген, электростанцияланы деменгили чархларын буруп, дунягъа жарыкъ берген суу. Алай, эсигизде болсун, жанчыкъларым,— деди темирчи Мухаммат, орта бармагъын ёрге тутуп — адамды барындан да къарыулу. Суугъа «жюген» салып, кесине ишлетген кимди? Адам. Юйю, адамы, малы бла да битеу элибиз сыйынып кетерик кемелени ишлеп, тенгизлени, океанланы иелеген кимди? Адам. Сууну ма быллай бийиклеге насосла бла чыгъарып, сабанланы, жайлыкъланы сугъаргъан кимди? Адам. Алайды да, балачыкъла, адамдан къарыулу жокъду дуняда. Темирчи Мухаммат алай айтып, ташдан биз этиучюча, олтургъанлай учхалап эшдю. Сора:

— Даулашхан игиди, балачыкъла. Андан акъыл алады адам,— деп жолуна кетди..

Мамутайчыкъ арбазда бир бири бла ойнай тургъан кючюклерибизни кёреме дегенинде темирчи Мухамматны айтханы эсиме тюшдю.

— Алай хажы къылгъын сен. Кере болурса кючюклеринги мындан къарап. Иги уллу затладыла да,— дедим Мамутайчыкъны айтханына ийнанмай.

— Оллаха кёреме!

— Бизни жокъмуду кёзюбюз? Кёрмейбиз да кючюклеринги. Ма алайда юйюгюз, арбазыгъыз. Кючюк да жокъ, ит да жокъ. Тап-таза,— деди Залим Мамутайчыкъны къаты болгъанына бюсюремей.

— Сен кёрмегенликге мен кёреме. Мамутайчыкъны артха турургъа акъылы жокъду.

— Бизни да кёзден тынган суна эсенг,— деди даулашха кюшулургъа суймеучю Халим.

— Кючюкле менидиле да кёреме. Сени болсала сен да кёрюренг,— деди къамаргъа умут этмеген Мамутайчыкъ.

— Кююгюз даулашханны. Ашыгъайыкъ, алыкъа иги кесек жол барды,— деп Залим жашланы даулашларын тохтатды.

Баш Тыкыргъа чыгъа келгенлеринде нёгерлеринден иги да артха къалып, мыс-мыс эте келген Мамутайчыкъ:

— Тохтачыгъыз алай,— деп кычырды.

Жашла тохтадыла.

Мамутайчыкъ ух-тух этип жетди.

— Не кычыраса, айыу кёрген кибик? — деп сордум.

— Ибрайны унутуп келебиз. Сакъламай,— деди Мамутайчыкъ.

— Анда айтсанг эди уа. Ауузунгда кьууунгму бар эди,— деп тырман этди Залим. Сора: «Нечик аман болду. Андан иги ишчибиз жокъ эди»,— деп жарсыды.

— Сакълайыкъ,— деди Мамутайчыкъ.

— Къалай сакълайыкъ?

— Олтурайыкъ да сакълайыкъ. Мамутайчыкъ жол жанында кырдыкга олтуруп, анасы берген газет чулгъамны ачып башлады. Башхала да олтурургъа тебиредиле.

— Былайда тюшлюк эте турургъа заманыбыз жокъду. Хайдагъыз атланыгъыз—деп, буйрукъ берди звено башчы.— Ибрахим да келе туруп. Келмесе айтырыгъымы да билеме. «Сени звено башчыгъа айырыгъа аууз ачханны жухуна бир жетдирир эди» — деди да Мамутайчыкъ ичинден, жеринден эринип къопду.

— Ол-ло-ох... Баш Тыкыр деген бумуду,— деп сейир-тамашагъа къалды Мамутайчыкъ бийик тауланы къойнунда бу уллу ёзенни кёргенинде.

— Биринчи кере келгенимди бери.

— Сенича, кеч туугъанладан туюлюбюз биз. Чыгъа-чыгъа тургъанбыз Баш Тыкыргъа эндиге дери да,— деп махтанды звено башчы.

Жашла къошха жетгенлеринде, биченчи жыйын дуруланы аудуруп бошай тура эди.

— Аперим, жашла, дуру кьургъакъсыгъан заманга келдигиз,— деп жыйын тамагасы Абдул жашланы хар бири бла кызыу саламлашды.

— Эрттен чыкъда чалгъыны бир кесек силдеп, кюн чыкъгъандан сора уа дуруланы айландырып бошай тура эдик. Энди былай этейик, жашла: — Танг кесек жол кыдырып келгенсиз. Ач да болгъан болурсуз. Къошда

айран, гыржын да барды. Ауузланыгъыз, солугъуз,— деди жыйын таматасы.

— Ач туйюлбюз, арымагъанбыз. Ишни башларгъа сюебиз,— деди звено башчы Залим, оноуум оноуду, анга угъай дерик чыкъмазгъа керекди деген кюйде.

«Мен бек ачма» дерге да бир болду Мамутайчыкъ, уялып тыйылды ансы. «Залимни звено башчыгъа айыргъанларында мен къол кѣтюрмеген эдим. Не угъай, не хау демегенледен болуп. Сора муну айтханын нек этерге керекме», деп ойлады Мамутайчыкъ, алай жыйындан айырылыргъа амалы жокъду.

2

Иш кызадан-кыза барады. Кюн да, биченчиле бла демлешгенча, тюз башларындан кызыдырады. Жашла батанла этедиле, абданла, бирем-бирем сермеп, аланы гебенлеге саладыла. Залимни звеносу гебен къалагъанлагъа батанланы жетдирип туруп ючюн къадалып кюрешеди.

Мамутайчыкъ, билдирмезге кюреше эсе да, арыгъанды. Энди сенек кеси окъуна ауур кѣрюнеди. Суусапдан эринлери бирге жабышхандыла. Олтуруп къаллыкъ эди, уялгъан этеди халкъдан ансы. «Кеч туугъан дер биягъы Залим. Кеси эртте туугъан кибики. Эки кюн таматады да менден...» Мамутайчыкъ кеси кесине алай мурулдай тургъанлай:

— Айранга къошаргъа суу келтирирге ким базынады жашладан? — деп кычырадыла гебен башындан.

— Мен! — деди Мамутайчыкъ.

— Ахшы, челек алайдады, пасуданы къа-

тындады. Арлакъ баргъанынглай, кёрлюксе къайры тюшеригинги.

Эриннге жетгенлей окъуна ангылады Мамутайчыкъ жангылгъанын. «Мени бу барындан да алгъа чабыучу къылыгъым къачан къаллыкъ болур? Бу теренден челек сууну къалай чыгъараллыкъма мен харип бу кызыуда?» деп, Мамутайчыкъ энип тебиреди. «Охо, сау челек болмаса да жетер», деп жансарды кесин. «Адам кепдю, хазна жетсин»,— деген сёзле уа липпирлерин тюшюрдюле.

Алай амал жокъду. Суу келтирирге бойнуна алгъанды Мамутайчыкъ. Алай эсе, келтирирге керекди. Тюшеди энншге, къол ичине, кийикле жалаугъа эниучю жол бла. Мамутайчыкъ алай сунады. Келсе уа кёз жаш кибик бир таза суу. Чабакъла жюзюп айланадыла. Ауузу ачылып къалады Мамутайчыкъны. Суу алыргъа келгенин окъуна унутханды. «Мен тели, ыргакъ ала келмегенме. Къалай залим жерди былайы чабакъ тутаргъа. Не къадар чабакъ барды бу гитче суучукъда. Ах, анасыны уа».

Мамутайчыкъ, амалсыздан, чабакъланы къолу бла тутаргъа кюрешеди. Ол къолу бла узалса, ала да ары-бери чач-тюк боладыла. Артхаракъ турса, сау жерчикге дагъыда жыйыладыла. Мамутайчыкъ, тёзалмай, къолун узатады. Чабакъла чачылышадыла. Алай эте, иги кесек заман озуп кетгенин сезмей къалады Мамутайчыкъ. Сора, суу алып, артха ашыгъышлы айланады.

Мамутайчыкъ арыгъандан аман кюнлю болуп, борбайлары кыйылып, сууну чайпалга, теге-теге келгенинде, жыйын гебен салкъынында тюшлюкге олтуруп тура эди.

— Жашны жумушха жибер да, ызындан

къара дегенлей, излей барайым деп тура эдим,— деди жыйын тамата.

— Бардым, келдим,— деди Мамутайыкъ кёлек этеги бла терлеген бетин сюрте.

— Олтур, ауузлан,— деп Абдул кесини къатында жер кёргюзтдю. Мамутайчыкъ алай тыкълап тебиреди гыржынны, тюз колхозну арпа ууучу машинасына ушаш.

— Жыртаса жаягъыннгы. Аллай бир буштукъ этмесенг болмаймыды? — деди тырманчы Залим.

Мамутайчыкъ жаякъларын ишлетгенин бир аз селейтди.

— Ачды жаш, ашама къой.

Жыйын башчыны ол сёзлерин эшитгенлей, Мамутайчыкъ «тирменин» терк ишлетип башлады. Тойгъандан сора солургъа таяннган нёгерлерине хапар айтды.

— Сиз бир кёрге эдигиз, мен не зат кёргеними. Ма был-лай чабакъла! Топпа-толу...

— Оллох, не сызгыртыу этеди,— деди шош ауазы бла жукъу хыраландыргъан Залим.

— Сызгыргъандан да оздурады ансы,— деп Халим бир жанына бурулду.

— Анам ёлмеси ётюрюк айтмайма.

— «Быллайла» деп асыры уллудан кёргюзтесе сора уа. Бизни суулада кююш чабакъладан башха чабакъ барды деп билмейме. Орусча форель дейдиле. Ол а сен кёргюзтгенча уллу болмайды,— дедим мен, алай терк ийнанычуладан болмагъанымы билдире.

— Келигиз, ийнанмай эсегиз. Бек мазаллы чабакъладыла. Мен кёргенле.

— Къой тынчайыргъа адамланы.

— Тынчайсынла, угъаймы дейме. Мен кёрген чабакъла уа уллуладыла все равно,— деди

Мамутайчыкъ.— Жалка, ыргъагъымы алмай келгенме ансы, кѣргюзтюрем ѳтюрюкчю бла кертичи болгъанымы сизге.

— Тюз айтады Мамутайчыкъ. Мында чабакъ бек кѣпдю,— деп кѳошулду сѣзге жыйын башчы Абдул.— Аллай чабакъла асыры татыулудан кѳулагъынгы тартырса.

Кѣрдюгюзмю дегенча, Мамутайчыкъ нѣгерлерине ѳхтем кѳарады. «Чабакъ тутаргъа келмей кѳалмам бери. Кесим жангыз болсам да. Дуня бла бир чабакъ тутуп энсенг элге. Былайладан... Ол заманда айтырма сизге».

— Солудукъ, жашла. Бюгюн кѳуругъан дуруланы гебеннге уруп бошаргъа керекбиз,— деди Абдул, жеринден ѳрге тура.

— Биченни бошайыкъ да мен сизни аллай жерге элтirme. Чабакъны сыйынгысыз жерине. Кюрек бла кюресегиз да,— деп кѳошду ол.

— Аны не сейири барды, ыргъакъ бла тутмасанг,— деди Мамутайчыкъ.

Абдул Мамутайчыкъны сѣз кѳайгаргъанына бюсюремеди.

— Бусагъатда суюмисе чабакъ тутаргъа? — деп сорду.

— Иш а? Ыргъакъ да жокъду.

— Мен табарма ыргъакъ, аны ючюн сагъыш этме.

— Сюеме.

— Пасуда кѳалайда болгъанын билесе да. Аны кѳатында хуржун барды. Анга кѳолунгу сукъсанг — ыргъакъ сеники.

Абдул алай айтып, жашлагъа кѣз кѳысханын Мамутайчыкъ эслемеди. «Ахшы» деп кетди.

Бир заманда Мамутайчыкъ хахайдан кѳырып жыйынны кѳатына жетеди.

— Хуржунда не эсе да бир зат барды. Къолуму къапды. Жилиян болур дейме! — деди бети да кетип.— Къарачыгъыз, къолум кёбе башлагъан болур дейме. Энди не этейим? Нек къарап турасыз?! Бир зат этигиз. Ёлюп къалсам къалай боллукъду? Тейри бизни амма жаныгъызны алыр! — дей Мамутайчыкъ, адыргыгъа къалып, тегерек айланады.

— Керти окъуна, къолу аманнга кетип ба рады да, харипни,— деди Залим Мамутайчыкъны къол аязына къарагъан кибик этип.

— Сора палатогу бла бууунундан къаты къысды.

— Былай этсе, уу билекге жайылмайды дейдиле.

— Хау жайылмаз. Сен тышындан къысханлыкъгъа, сюекни ичи бла уа баралмаз уу.

Барысы да харх этип кюлдюле.

— Не кюлесиз? Жилиян къапса алай кюлсегиз кёрюрем.

— Сен жилиян сунган кирпичи, балачыкъ,— деди ышарып жыйын тамата.— Кёрмей чалгъы бла къыркъырла да къоярла бу огъурлу жаныуарчыкъны. Андан эсе юйге элтейим. Сабийле да къууанырла деп хуржуннга салып къойгъан эдим.

— Не кирпичи ол? Мен кёрген жилиян эди,— деди да Мамутайчыкъ бууунундан байлауун хылыф тешип башлады.

Жыйын бирден кюлдю.

— Кюлюгюз алай, кюлюгюз. Мен да кюлюрме сизге бирде.

Экинчи кюн тенгле биягы таш башына жыйылдыла. Чакырып кел деп, Мамутайчыкны Ибрайга жибердиле. «Ибрайны огьурсуз итлери барды. Ашап кьояр, тейри. Айтчыгъыз, мен нек барыргъа керекме? Барчы-келчими болганма сизге», деп кьуйрукъ булгъап кюрешди Мамутайчыкъ. «Бизни арабызда сенден жаш жокьду. Жаш турганлай абаданла жумуш этмейдиле»,— деп кьоймадыла. «Эки кюн таматама деп»... Не бек аякь тиреди эсе да. Ибрайны чакырыргъа Мамутайчыкьга барыргъа тюшдю.

Ибрай саламлашып, таш юсюнде жашланы кьатларына чөгюп тебирегенлей:

— Олтурургъа эркин туююлсе, тюнене биченнге нек чыкьмай кьалганынгы айтхынчы,— деп Залим Ибрайны чегерге кьоймады.

— Иш бар эди.

— Не иш? Кесинги сейирлерингден эсе кьыралны сейирлерин бийинкге салыргъа керекди, деп юйретмегенмидиле сени школда?

— Юйретгендиле.

— Сора уа?

— Суююпмю кьалганма. Бригада хансханыкь дегенди да анакагъа, сабийге кьараргъа манга тюшгенди.

— Сора Ибрай дезертир туююлдю,— деди Мамутайчыкь.

— Ауузунгу тый, санга сёз берилмегенди,— деди Залим, таматалыгьымы унутма деген хыйысапда.

— Нек тыйылама? Сен да бир тыйыла-санг а,— деди Мамутайчыкь.

— Звеногъа таматагъа айыргъансыз. Алай эсе сёзюме тынгылагъыз.

— Мен сени ючюн къол кётюрмегенме. Бир жанына да къатышмагъанладанма,— деди Мамутайчыкъ арлакъгъа олтура.

— Алай болгъанынгы билебиз, биле.

— Даулашны тохтатыгъыз,— дедим мен.— Ибрайгъа айып салыр жер жокъду. Анасы ханс артыргъа кетип, сабийге къараргъа тюшген эсе, аны иште болгъаннга санайыкъ.

— Аны ючюн къол кётюрейик,— деди Залим. къуллугъуму сыйырып къоядыла деп къоркъгъанча.— Тамбла нартюх сындырыгъа чыгъыгъыз дегенди Хамматий бригад. Эрттенликде сагъат алтыдан артха къалмай правлен аллына жыйылыгъыз, машина боллукъду.

«Ахшы», деп чачылышдыла жашла юйлерине.

Эрттенликде тенгле айтылгъан заманнга правлен алына келедиле. Машина аланы сакълап тура эди. Биягъы Ибрай а жокъ. Бир ксек заманны сакъладыла. Келмеди. Залим бирде сагъатына, бирде орамгъа къарайды.

— Мынга не этсин адам? Тюнене айтханыбыздан башына бир зат алмагъанды. Жыйындан къыстаргъа керекди ансы,— деди Залим. Сора: — Энди сакълау жокъду, кетдик,— деп машинагъа бек алгъа минди.

Машина нартюх бахчагъа мычымай жетдирди. Анда биринчи кёргенлери Ибрай болгъанда, жашла сейир-тамашагъа къалдыла. Ол сындыргъан нартюхюн абадан тѣбе этип тура эди.

— Кѣк бламы тюшюргендиле сени бери? — деп сордула жашла бир аууздан.

— Угъай, жер бла,— деп къюлдю Ибрай.—

Машинагъа олтуруп, тюз сизнича. Алай сиз бюгюн келесиз, мен а тюнене.

Не айтырса, Ибрайны тенглери бек къууандыла, нек дегенде, Хасымны звеносу бла эришириксиз дегенди да Хамматий бригад, хорлатып къоймагъа эдик, деп сагъышха къалып тура эдиле.

— Кёрейик, Хасым, ким хорларыгъын! — деп Залим Ибрайны къучакълады.

— Энди былай тохташайыкъ, жашла. Бек аздан жюзюшер четен нартюх къошаргъа Ибрайны тѣбесине. Ибрай эркинди къаллай бир суйсе, аллай бир сындырыгъа.

— Угъай, мен да жюз четен берликме,— деп унамады Ибрай.

Тенгле четенин ким алгъа толтурса да деп, бир бирлери бла эришип ишлейдиле. Мамутайчыкъ алгъа къутулгъанды да, не бек кюреше эселе да, нѣгерлери аны жеталмайдыла. Аны уа бахчагъа къутулгъаны бла тѣбеге жетгени бир болады.

— Мен элли четенни толтурдум. Мамутайчыкъ алай айтханында жашлада къыркыгъа жетдирген жокъ эди. Кими отуз беш, кими отуз сегиз четен нартюх сындыргъандыла. Мамутайчыкъ а — жюз жарымы четен.

Нѣгерлери тынгылап къойгъанларына бюсюремесе да, Мамутайчыкъ къаллай эсе да бир жырчыкъны мурулдай, тѣбени бла нартюх бахчаны арасында терк-терк жюрюйдю.

— Алай къыстау ишлеме. Кимни эсе да биреуню чычханынлай ичинги кюйдюрюрге,— деп лакъырда этди Залим.

— Мен акъырын ишлеялмаучума, алай юйреннгенме да,— деди Мамутайчыкъ Залимни лакъырдасын ангыламай.

— Муну ызындан къарамай къоймам, асыры терк жёбелейди да ары бла бери,— деди не заманда да сабыр сёлешиучю Ибрай.

— Четенине ишеклиме антсызны,— дедим мен да Ибрайгъа къошула.

Алай айтханыбыздан сора Ибрай Мамутайчыкъны участкасы таба ташайып кетди.

Кёп мычымай ол Мамутайчыкъны билегинден суйреп бизни аллыбызгъа келтирди.

— Кёрчюгюз муну четенинде ненча нартюх барды. Бир-эки деп санагъанма да — онбир. «Элли четен къуйдум, жетмиш четен тёкдюм» — деп бу аны ючюн махтана кёреем.

Асыры уялгъандан Мамутайчыкъны бети кюйюп баргъанча кёрюндю. Алай женгдирлиги келмейди.

— Башхаларын бир кёрге эдинг. Ёрге къалап элтип тургъанма. Жангыз бу эди алай анысы...

— Дагъыда женгдирирге унамагъанын кёремисе.

— Нек женгдиреме? Сизни биригизден аман ишлемейме мен, иги ишлемей эсем.

— Звенону алдаргъа кюрешгени ючюн Мамутайчыкъны жыйындан кыыстаргъа,— деп сёзню кескин салды Залим.— Къалайды акылыгъыз?

Мамутайчыкъ, абери айталмай, кёзлерин терк-терк кыысаргъа къалды.

— Мардасын толтурсун да алай кыыстырбыз,— деди Ибрай биягъы сабыр ауазы бла.

— Мардамы толтурсам а — ма кыыстарсыз! Мамутайчыкъ баш бармагъын эки бармагъыны ортасындан къаратды.

— Къыстагъан а, тейри тютюнюгю барды-

рып кыстарбыз,— деди эндиге дери сѣзге кыо-шулмай тургъан Халим.

Мамутайчыкъ аны айтханына уллу кыулакъ салмады. Звено башчыны кыатына жууукылашып былай айтды:

— Марда толгъанын-толмагъанын тюз жазаса да?

— Жазама.

— Алай эсе, бюгюнню мардамы толтурсам, мени жыйындан кыалай айтып кыыстарыкъса?

— Ётюрюкчысе деп.

— Мардамы толтурдум эсе, ётюрюкчы нек болама?

Залим анга жууап тапмай бираз жунчуду.

— Кыарачы муну, Тахирни чабыр кыулагъынлай кыаты болуп тургъанын,— дедим мен звено башчыны жунчуулукъдан чыгъарыр муратда.— Тيوبюнден ёрге кыарап, бир даулашып тебиресин да, сора кёрейим хорларыгъыны.

— Нек хорлатама? — деди Мамутайчыкъ, не бек кюрешегиз да кыаматаллыкъ туююлсюз дегенча, кёкюрөкчигин кёпдюрюп.

— Кыойдукъ муну бла заманыбызны оздургъанны,— деди Залим.

Жашла кеслерини участкаларына чачылышдыла. Нартюх сындыргъан тауушла эшитиле башладыла. Мамутайчыкъ четенин нартюх кочанладан бек алгъа толтурду. Кёрчюгюз жарты эсе дегенча, тегерек айланып бизни кыатыбыз бла озду. Анга кёз кыыйрлары бла кыарай, жашла ишлерине теркирек кыармашдыла. Четенле терк-терк тола башладыла. Иш кыыздан-кыыза барады. Тёбе уа уллудан-уллу бола. «Машинагъа сыйындай кыалмагъы эди», деп ойлайды ичинден звено башчы. «Машина

дегенлей, нек келмейди кеси да. Ингир болуп келеди», деп тынгысыз болду.

— Машина келмейди. Не этебиз? — деп со-рады Залим нёгерлерине.

— Не этерикбиз? Къоярбыз да кетербиз,— дедим мен.

— Тейри, къоюп кетерге уа жарарыкъ тюй-юлдю,— дейди Ибрай.

— Быллай бир нартюхню къоюп кетсек, шо-бурабызны тюшюрле.

— Тейри мен тюшюрсем,— деди Мамутай-чыкъ жаш хорзачыкъ кибик кёкюрекчигин кёпдюрюп.

— Сенден къалгъы эди башлары.

— Къалыр, тейри!

— Биягъы даулашны башладыгъызмы? — деп Залим къыза башлагъан даулашны сууут-ду.

Ол кезиуде сыртлыкъда машинаны чы-ракъ жарыкълары кёрюндюле. Жашла къууан-дыла, четенлерин ёрге-ёрге атдыла. Машина бла бирге Хамматий бригад да келди. Тёбени кёргенлей къууанды.

— Аперим, жашлагъа. Жигит болгъансыз,— деп ол хар бирини къолун тутду.— Ненчашар четен жыйгъансыз?

— Жюзюшер.

— Мен а жюз бла тёрт,— деди Мамутай-чыкъ.

— Сени четенлерингден а эки жюз этерем,— деди Халим Мамутайчыкъны бир къозутайым деген акъылда.

— Бу жол а Мамутайчыкъгъа чурум табал-лыкъ тюйюлсе, жашчыкъ,— деп Залим ауузун ача тебиреген Мамутайчыкъны тыйды. Ансы бир даулашып тебиресин да, иги тохтатырса

Мамутайчыкыны ауузун, кърурлай бурулгъан тирмен таш кибик.

Хамматий бригад ышарды да:

— Жашагъыз, хорлагъансыз Хасымны жыйынын! Аныкыла токъсанышар четен нартюх сындыргъандыла. Алай бла биринчи жер сизге бериледи. Жашла бирден «Ура!!!» деп кычырдыла.

4

Ала элни ингирги орамы бла лахор эте келдиле. Пионерле бююнню ишлерине ыразы болгъанлары бетлерини жарыкълыкъларындан кърюнюп турады. Арыгъан этгендиле, алай ол эсленмейди. Тири атларгъа, хапаргъа кърюшурлургъа кюреше эсе да, Мамутайчыкыны арыгъаны эсленеди. Терк-терк артха кълалады, сора жѳбелеп нѳгерлерин жетеди. Юйледен жангы бишген ѳтмекни татыулу ийиси чыгъады, адамланы ауазлары, малланы мѳнгюрдегенлери эшитилдиле.

— Биз барыбыз да иги ишлегенбиз. Анга бир тюрлю ишеклик жокъду. Алай Мамутайчык чынтты тенг, иш кѳллю жаш болгъанын кѳргюзтгенди,— деди Залим артха созулуп келген Мамутайчыкыны кѳлюн кѳтюрюр муратда.— Алгъа бираз хыпый-чыпый этген эди ансы...

Бу манга не къадалып турады дегенча, Мамутайчык Залимге кыйык кърарады. Мамутайчык Залимге сѳз кърайтармай кърюгъанына нѳгерлери сейир-тамаша болдула. Бир бирге соруусуз кърарашдыла. «Арыгъанды да андан тынгылагъанды, ансы...» деген ойгъа келдиле.

Къалай алай болса да, Залимни ол сёзлери кеслерини ишлерин этдиле. Мамутайчыкъ чалдиш ичинде кёп заманны туруп, эркинге къутулгъан къанатлыча кирпичдеди. Тири атлап тебиреди. Алгъа окъуна озуп кетди.

— Юйге жете тебирегенинглеи а тирилдинг, жашчыкъ,— деди Халим Мамутайчыкъны ызындан.

— Мен не заманда да тири эдим, сен тири болалмайса ансы,— деди Мамутайчыкъны нёгерлерине ышарып къарай.

— Аны айтсанг а,— дедим да Мамутайчыкъны мен да къууандырдым. Аны жарыкълыгъы барыбызгъа да жайылды. Жашла бир бирлери бла жарыкъ саламлаша, юйлерине чачылышдыла.

— Эрттен бла таш башында сакълап турлукъма. Иш барды. Кеч къалмай келирге къуригиз,— деп къычырды Залим нёгерлерини ызларындан.

КЪАЧХЫНЧЫ

Узун, къоркъуулу, жукъусуз кече бошалды. Кюнлюм бетде агъачдан укуну кече къарангысында къычырыкъ «жиляуу» тохтады. Аны эшитгени сайын аркъа тюклери ёре туруучу, битеу санлары къалтыраучу къоян балачыкъ танг тубюнден белги бере бираз шошайды. Аны санлары хыра болдула, кёзлери къысыла башладыла. Кюн иги да кётюрюлюп, жылыуун жерге чомарт тегюп тебирер кезиуге уа къоян балачыкъ терен жукъугъа бёленди.

Бир заманда жукъу арасында аны бир уллу огъурсуз жанууар къулакъчыкъларындан ёрге

кётюргенча кёрюндю. Сескенип уянса, кертиси бла да биреу аны кьойнуна алып, башчыгын сылай тура эди. Ол Мамутайчыкъ эди. Атасы чалгъычы жыйындады да, Мамутайчыкъ дерс-леден сора келип анга болушхан этиучюдю. Чалгъыны иги силдейди, деп айталлыкъ тьююлбюз. Къанаты къатмагъанды алыкъа Мамутайчыкъны. Кертиди, «тейри мен а...» деген кыылыкъчыкълары болуучудула. «Къарыусузса» деп бир да чалдырма. Къанлы жауу болуп къаллыкъса...

Хапардан бир жанына кетдик да къалдыкъ. Къоян бала Мамутайчыкъны къолундан ычхыныргъа кюрешди. Аны жюрекчиги терк-терк урады. Тыпырдагъанын кьоймайды. Тёгерек кёзчюклери «жибер мени, анам кьайгъы эте болур» дегенча, Мамутайчыкъгъа тилекли къарайдыла. Жашчыкъ бойнундан къатыракъ зысса, ол тыпырдагъанын селейтеди. Къоян балачыкъгъа жаны ауруп, Мамутайчыкъ аны бошлап кьояргъа да бир умут этеди. Алай нёрлерине кёргюзтмей къалай кьойсун къоянчыкъны.

Алып келеди юйге. Къангаладан орунчукъ шлейди. Къоян балачыкъны ары салады. Жаша энди мында. Бусагъат санга хобуста къабукъла келтирейим. Быхыгъа да угъай дезинги билеме» деп, Мамутайчыкъ къоян бала бла жаншайды. Сора айтхан затларын алып келеди. Аланы баланы аузуна тиреп кередди. Алай ол не быхыгъа, не хобустагъа къарамайды. Мамутай хар кымылдагъанынын орунну мюйюшюне бекден-бек кысылады. Аны юсюне да Мамутайчыкъны ити къаражух бу кийик жаныуарчыкъ болгъанын келип, юргенин тохтатмайды. Къоян балачыкъ

тургъан орунну ийисгегенлей, тегерегине айланганлай турады. Къоянчыкъ да Къаражухдан къоркъуп къалтырайды.

Алай эте келип Къаражух арып тохтайды. Гыз-гыз эте, орнуна киреди, сора башын тышына къаратып жатады. Мамутайчыкъ да кетгенди. Арбазда, бир бирлерине гур-гур эте, къанатлыла айланадыла ансы, жан жокъду. Къоян балачыкъ ол тукъум жаныуарланы ёмюрюнде биринчи кере кёреди. Къоянчыкъ, аланы таматалары кызылчокай, башын ёргс тутуп, ары-бери ёхтем айланганына кёп къарап турады. Ол аны орну таба бурулгъанында уа къоркъуп, къоян балачыкъ, къулакъчыкъларын жумуп, биягъы мюйюшге кысылады. Къоянчыкъны алай къоркъутхан жаныуар, акъырын-акъырын атлай, алайгъа жууукълашады. Къанатлары бла кесин бир-эки кере къагъып, уллу кычырады. Къоянчыкъны жаны тамагъына тыгъылады. Сууукъ къалтырауукъ алады. Эки къаннганы жеписинден аулакъгъа термилип къарайды. Мамутайчыкъ салып кетген быхыны бла хобуста чапыракъны кезиу-кезиу ийискейди. Аладан аны бурнуна бахча ийис урады. Кеси туууп ёсген чырпылы-гелеулю сырт, кюн тууушда ырахатланып жатычусу, эрттен кырдыкда чыкъны жалаучусу кёзюне кёрюнедиле. Къоян балачыкъ андан да бек термиледи. Энди манга аллай дуния къайда дегенча, кёзлерин къаты кысады. Алай этгенде къоян балачыкъны къайгъылары чачылгъанча боладыла. Жюрекчигини тыпырдагъаны селейгенча кёрюнеди.

Кёпмю, азмы турду ол халда. Бир заманда къоян балачыкъ кёзлерин ачды. Ол огъурсуз жаныуар былайдамыды энтда да дегенча, кёз

кыйыры бла ары таба къарады. Авери жокъ. Арбаз шош. Бир жан кымылдамайды. Ол огъурсуз жаныуар, нёгерлерин ызындан тизип, орнуна киргенди. Анда къур-къуру чыгъады. Кюн бата башлагъанды. Къудурет тынчайыргъа хазырланады.

Къоянчыгъыбыз да башчыгъын къанга полгъа салгъанды. Бу тузакъдан къутулалмазлыгъыны ачыуундан къанганы къабады. Жютю тишчиклери аны кыйырын къобарадыла. Эки къанганы арасында жепи уллуракъ болады. Къоян балачыкъ анга бек къууанады. «Ыхы... Къанганы тешеме да къачама...» Ол акъыл къоян балачыкъны кёлюн кётюреди.

Тёгерек къудурет къарангыгъа тумаланады. Къаражух орнунда хурулдап жукълайды, терек бахчада чычханла къургъакъ чапыракъланы шыбырдатадыла ансы, кымылдагъан жан жокъду. Къоянчыгъыбыз къанганы кыстау кемирип башлайды. Булутла арасындан чыгъып, кимди бу гъж-гъж этдирген дегенча, Ай арбазны жарытады. Ол кенгертген тешикден Ай жарыгъы къоян балачыкъны орнуна киреди. Къоянчыкъ къууанады. Энди ол къутуллугъун ангылады да, къанганы бютюн муштухул кемирип башлады. Бир ауукъ замандан ол солургъа керекди. Ач да болгъанды. Сора быхыны бла хобуста къабукъну жаякъ таууш этдирип ашайды. Бираз къарыу алып, дагъыда ишнн къолгъа алады...

Мамутайчыкъ эрттенликде къоянчыкъ быхыны бла хобустаны ашагъан болурму деп къараса къоян да жокъ, хобуста, быхы да жокъ. Мудах болады Мамутайчыкъ къоян балачыкъ къачып кетгенине. «Жашлагъа кёргюзтюрме деп тура эдим да...» — дейди ол кеси

кесине. Сора гыржындан ёпкелеген сабий кибик, юйге мудах киреди.

— Не тунтуйгъанса? — деп сорду ишге хазырлана тургъан атасы.

— Къоянчыгъым къачып кетгенди, — деди Мамутайчыкъ мудах халда.

— Келчи, бир кёрейик къалай къутулгъанын, — деди Мамутайчыкъны атасы. Экиси да къанга орунну тегерегине-башына къарадыла. Эки къанганы ортасы кемирилип, тешик болуп тургъанын кёрдюле.

— Аперим, къоян балачыкъгъа! Кёремисе аны башына мадар эте билгенин! Жаша, балачыкъ! — деди Мамутайчыкъны атасы.

Мамутайчыкъ да атасыны ол сёзлеринден сора тунтуйгъанын къойду, къоян балачыкъ къачып кетгенине ыразы окъуна болду.

БИРЛИКНИ КЮЧЮ

Мамутайчыкъны таныйсыз. Жыл санын, ёсюмюн айтсанг да, къайсы бирибизден да гитчеди. Даулашыргъа ёч болуучусун да унутхан болмазсыз. Былайды деп тохтаса, сора бир да аяма женгерге.

Не айтаса, окъуунда чурум табарыгъынг жокъду. Устаз соруу берсе; къолун бек алгъа Мамутайчыкъ кётюрюр. «Айт» десе устаз, партагъа тыкъ сыйынып тургъан базыкъ тёммекчигин къанганы къыйырына сыдырып ёрге турур. Алай этип, костюм туймесин аз юзмегенди Мамутайчыкъ.

Аны даулашып тебиресе артха турмаучу къылыгъына дагъыда бир аман къылыкъ къошулгъанды. Иги окъугъанчыгъы, устаз къуру

да махтап тургъаны ючюн болур, мен алай сунама, классда Мамутайчыкъ акъыл юйретирге кюрешмеген, бир кем жеринги кёргюзтмеген жангыз бирибиз къалмагъанбыз. Юсюбашы тозурап келген нёгерине «тизгининги нек жыймагъанса?» — деп тырман этди эсе нёгерине, «аны не хатасы барды», — дерикле да болурла. Тюздю ол. Алай адамны тенгини юсюнде болгъан кемчиликни айтыр-айтмаз жери барды. Ма былайдады Мамутайчыкъны терслиги.

Бир жол Чурай, кеч къалама деп, чапханлай келген болур эди, терлегенлери барып, ух-тух этип олтурады партасына. Чачы тозурапды.

— Кеч къалдым деп бек къоркъгъан эдим. Иги болду, устаздан алгъа болгъаным, — деди Чурай солууун кючден ала. — Ынна больницада эди да, анга жылы сютчюк жетдирип келеме.

Мамутайчыкъ Чурайны ыннасыны саулугъун сорурну орнуна, аны къолуна кесини тарагъын узатды.

— Чачынгы тара, ансы жангы къаланган гебеннге ушайды, — деди устазны сакълап, сакълайып тургъан классха эшитдирип.

Мамутайчыкъны тарагъын алгъан этди, алай бетини къызаргъанындан Чурайны жүреги къыйналгъанын сездим. Чурай жерге къарагъанлай бир ауукъ заманны турду. Сора Мамутайчыкъгъа урушуп тебиреди.

— Иги окъуйма деп... Хар кимге чурум тарагъа кюрешип... Бозанг болмагъан жерге къалагъынгы сугъа айлан алай. Тейри, хайт десем, сени сыртыма кётюрюп окъурма, — деди кёлю тола. Қылыгъын къойгъанмы этерик эди, Мамутайчыкъ семиз кёкюрекчигин кёпдю-

рюп, даулашыргъа тебиреди, алай олсагъатда эшик хылыф ачылып, устаз кирип келди да, кыза башлагъан Мамутайчыкъны шошайтды.

Переменде мен алыкъа да тунтуйгъанын къоймагъан Чурайны къатына жанладым.

— Бош кыздыңг. Мамутайчыкъда терслик жокъ эди, — дедим.

— Ачыуума ачыу къошмачы сен да! — деди Чурай. — «Терслиги жокъду...» Хы! Битеу классха кычырып айтханы ючюнмюдю тюз сени Мамутайчыгъынг?

Мен анга жууап бералмай къалама. Тюзюн айтсам, ким тюз, ким терс болгъанын кесим да ангыламай эдим. Бир жол а ангыладым. Къалаймы дейсиз? Айтайым. Бир жол Тебу дерсге кеч къалып келеди. Аны бла бирге ненча жыл окъуй эсем да, кеч къалгъанды, неда школгъа келмей къалгъанды деп билмейме. Кеси да уяла, буюгъа кирди классха. «Къарачыгъыз Тебуну кёз тюплери нечик кёпгендиле, дидин къапхан кирик! Ай, зауаллы, не жукълау этгенди!» — деп битеу классха кычырды Мамутайчыкъ. Ма былайда ангыладым мен, тюз айта, тюз юйрете эсе да, Мамутайчыкъны терслиги неде болгъанын. Мамутайчыкъны ол ишин ушатмагъанын устазыбыз да къарамы бла билдирди.

Дагъыда мен жаратмагъан бир кылыгъы барды Мамутайчыкъны. Негерине болушургъа суймейди. Алгъын алай болмаучу эди. Эсигиздемиди, былай эт десенг, мур-мур, тырман этсе да, барыучу эди. Энди уа алай туююлду.

Бизни класс 5-чи «б» класс бла эришеди. Алгъаракълада эришнуде негерлерибиз мени, класс тамата болгъаным себепли, кеслерини жыйылыуларына чакъыргъандыла. Алада

«двоечникле» болмагъанларын билдим анда. Бизде барды аллай. Ючлеге окъугъанла алада бизден эсе иги да кѣп. «Аха, дедим мен кеси кесиме, «двоечникни» кетерсек,— значит, биз хорларыкъбыз. Иги окъугъанла 5-чи «б» класдан эсе бизде кѣпдюле».

Ол акъыл бла дерсле бошалгъандан сора Мамутайчыкъны къатына олтурдум. Мен бош жанламагъанымы ангылап, ол соруулу къарап тохтады.

— Нухчукъну «экилерин» кетерирге керекди. Сен барыбыздан да онглуса. Болуш жашха,— дейме.

— Мени заманым жокъду,— дейди Мамутайчыкъ.

— 5-чи «б» класс хорларгъа боллукъду. Анда экиси болгъан жокъду.

— Не этейим да мен анга? — Окъугъан этсин, топ сюрюп айланмай.

— Ким биледи, санга да керек болуп къалыр болушлукъ.

— Бир заманда да угъай.

Мамутайчыкъ алай сунганлыкъгъа, болушлукъ кесин кѣп сакълатмады. Аны айтханым, бир кюн ол школгъа келмей къалады. Класс тамата болгъанымы айтханем сизге, аны ючюн устазыбыз менден былай сорады:

— Мамутайчыкъ нек келмей къалгъанды школгъа?

— Кесигиз билгенликден, бусагъатда грипп жайылыпды, ауруп иш къалгъан болур.

— Бир ауругъаны жокъду. Тюкенден чыгып келе тургъанын кѣрдюм тюнене гитче къарындашчыгъын да къолундан тутуп,— деди Чурай.

— Дерследен сора юйюне барып, нек кел-

мей кългъанын билигиз,— деди устазыбыз.

— Класс тамата сартындан ол ишни санга буюрама, Чурай. Юйлеригиз да бир бирден узакъ туююдюле,— дедим.

— Кесинг бар, класс тамата сартындан,— деп хыликкя этип кьойду Чурай.

— Экинчи отрядны сборуна чакъыргъандыла ансы,— дерге кюрешдим Чурайны алай кескин жууап бергенине бираз жунчуюракъ болуп.

Чурайдан хайыр чыкъмазын билип, Тебудан тиледим. «Мен бюгюн киногъа барлыкъма эгечим бла. Ма билетлерим»,— деп сылтау этди ол да. Ала Мамутайчыкъгъа нек барыргъа унамагъанларын ангыладым. Ол аланы экисини да кёллерине тийген эди бир кезиуде.

Не амал, кесиме барыргъа тюшдю Мамутайчыкъны сора.

Къабакъ эшикден къарагъанымда Мамутайчыкъны гитче къарындашчыгъы, чыбыкъ атхаминип, анга къамичини жетдире, тегерекге жортуп айлана тура эди. Мамутайчыкъ а кран къатында кюреше. Къабакъ эшикден арбазгъа атлагъанымлай, сабий «атын» дыркъ тохтатады, Мамутайчыкъ да ишин кьояды. Ёрге туруп, манга сейирсинип къарайды. Къарындашчыгъыны кёнчекчигин жууа тура эди.

— Башха планетадан келгеннге кибик бир къарайса да, оллахий, Мамутайчыкъ,— дейме мен анга кьолуму узата.

— Бу аман зат къарап-къарагъынчы жиби-тип кьояды да ауун,— деп Мамутайчыкъ къарындашчыгъын кёргюзтдю. Бир тёрт-беш жылчыгъы болгъан жашчыкъды. «Атындан» тюшмей Мамутайчыкъны бла мени къатыма жанлайды. Тамата къарындашы мени къатымда

«кѣнчегин жибитип кѳояды» дегенине бюсюре-
мей, жашчыкъ сѳз кѳайтарады.

— Сен а, сен а... Сютню тѳгюп кѳойгѳанса
да... Кѳайнатама деп, хы...

— Кет былайдан! Уллуланы сѳзлерине кѳо-
шулургѳа жарамайды! «Атынг» да солугѳанды
энди,— деди Мамутайчыкъ кѳарындашчыгѳы-
ны кѣнчегин сыгѳа.

— Анамы больницагѳа жатдыргѳандыла.
Юйге, кесинг кѳргенликден, кѳрар адам
жокѳду менден сора,— деди Мамутайчыкъ
мудахланып.—Анам больницадан чыкѳгѳынчы
бараллыкъ тѳйюлме школгѳа.

— Дерсле уа? Артха кѳалып кѳалырса.

— Не этейим, амалым жокѳду, кесинг кѳ-
ресе.

Былай, алай деп, не айтыргѳа да билмей
кетеме ол кюн. Экинчи кюн класс жыйылыуда
Мамутайчыкѳгѳа кѳалай бла болушургѳа бол-
лугѳуну оноун этебиз. «Ол кеси алай сѳй-
меучю эди да болушургѳа» дегенле да болду-
ла. Жыйылыу аланы сѳзлерине уллу кѳулакъ
салмады. Кезиу-кезиу барып, Мамутайчыкѳ-
гѳа дерслерин этерге болушургѳа оноу этди.

— Бек алгѳа мен барайым,— деди Чурай.—
Мен жууугѳуракѳда жашайма. Дерслерине да
болушурма, башха иш этерге керек болса да
этерме.

— Угѳай, мен барайым бек алгѳа,— деп
тохтады Тебу.

Чурай бла Тебу даулашыргѳа кѳалдыла.
Эндиге дери сѳзге кѳошулмай тургѳан уста-
зыбыз, ышарып, экисини имбашларына кѳол-
ларын салды.

— Даулашыр кереги жокѳду. Кѳыйын кю-
нюнде нѳгеригизге билеклик этерге ашыкѳгѳа-

ныгъыз мени неден да бек къууандырды. Сора ол Тебугъа къарады.

— Алгъа Чурай барсын. Андан сора — сен, — деди.

Аны бла даулаш, дауур да тохтадыла. Мамутайчыкъгъа кезиу-кезиу барып турдукъ. Бир ненча кюнден анасы больницадан чыкъды. Мамутайчыкъ школгъа жюриуп башлады.

— Жумуш бер, класс таматабыз, — деди уллу переменде къатыма жанлап Мамутайчыкъ.

— Нухчукъну экилерин кегерирге болуш, маржа, — дедим.

— Бек ахшы! — деди Мамутайчыкъ.

ЧАБАКЪЛЫДА

Чабакълыны сууу чѣрчек жашчыкъгъа ушайды. Эки жанын ашай, кемире кетип, кесине эркин жол ишлегенди. Алай аны бла да тынчаймайды. Кесин жагъада ташлагъа ургъанлай, аланы къарыуларын сынагъанлай турады. Бир заманда къургъакъсымагъан сыйдам ташла да, «сен бизге бѣксюмюнгю ургъанлыкъгъа, небиз къорайды» дегенча ырахат жатадыла.

Жаланбыдыр, жаланаякъ жашчыкъла бек сюедиле Чабакълыны. Кюн иги ёрге кѣтюрюлгюнчю окъуна аны жагъаларында сабийле къауум-къауум болуп, ойнап тебиреучюдюле. Бирлери къолташ атадыла, башхалары топ ойнайдыла, ючюнчюлери — боккабар. Боккабар дегеним, ол биз сабий заманыбызда ойнаучу быстыр топ туююдю, бусагъатда биз барыбыз да таныгъан резин топду.

Бойнакъны — Мамутайчыкъны итини, суу

жагъада сабийле бла ойнагъандан суйгени жокъду. Ала суугъа кирселе, ол да киреди, юзmezге жатсала, ол да келип аланы къатларында жатады. Таякъчыкъны сызып жиберселе, къыстау саркъгъан сууда аны жетип, ауузуна къабып, келтирмей къоймаз. Бек сједиле тийре жашчыкъла Бойнакъны. Аны бла кюнню кюн узунуна эрикмей ойнап турурла. Ит да аланы айтханларын ангылайды, акъылларын биледи.

Мамутайчыкъ къылыгъын къойгъанмы этерик эди, бу жол да нѣгерлерини алларында махтаныргъа умут этди.

— Сиз суугъа атхан таякъны келтирген неди! Бойнагъымы дагъыда кѣп затха юиретгенме,— деди ол.

— Да андан башха хунерин кѣрмегенбиз,— деди Мга, бир жанына къарай. Жашчыкъны аты Магомедди, алашалыгъы ючюн Мга деп атагъандыла нѣгерлери. Аны ючюн жашчыкъны кѣлюне тиймейди.

— Алан, Мга, сен сѣзге къошулмай нек туралмайса? — деп ачуланды Мамутайчыкъ, аны айтханына бюсюремей.

— Не айтдым аллай бир кѣлюнге тиерча? Кѣргюзт хунерин Бойнагъынгы,— деди Мга.

— Бойнакъ, Бойнакъ,— деп Мамутайчыкъ итин къатына чакъырды.— Берчи какангы...

Ит, не дейди бу дегенча, къуйругъун булгъай, Мамутайчыкъгъа къарагъанлай турады.

— Какангы бер дейме! Бер какангы! Ит жашчыкъ не айтханын ангыламайды. Аны акъыллы кѣзлери Мамутайчыкъгъа соруулу къарайдыла.

Жашла Мамутайчыкъ бош махтаннанын ангылайдыла.

— Махтанчакъ! — дейди Сабыр. Ол Мамутайчыкъдан уллуду. Жыл саны бла, ёсююмю бла да. Базынган да аны ючюн этгенди алай айтыргъа ансы, Мамутайчыкъ къаллай хораз болгъанын биледиле нёгерлери.

— Не дединг? Къайтарып айтчы! — деп, эринлерин къаты къысып, Мамутайчыкъ Сабырны жагъасындан тутуп тохтады.

— Не этесе? Телими болгъанса? — деди Сабыр, Мамутайчыкъдан ычхыныргъа кюреше.

— Сёзюнгю артха аламыса?

— Жибер! Бир къагъарыгъынг барды да.

— Меними?.. Тейри, сен уллу болгъанлыкъгъа, мени...

— Не жагъалашыуду бу? — деген ауаз эшитилди. Ол Ханауду. — Сыйынмаймысыз бу суу жагъагъа? Сыйынмай эсегиз, мен сизни тап этейим. Ол кёлек женглерин артха къайырып, эки кёол аязын бир бирге ышып тебирейди. — Экигизге да жетерикди таякъ тохта-масагъыз.

Ханау Сабырдан бир жыл, Мамутайчыкъдан эки жыл таматады. Арыкъ ёре жашды. Тирилиги бла Мамутайчыкъны да озгъанды Ханау. Агъазча женгилди. Алай терсликни, къарыусузгъа аман болгъанны бир заманда да кёрюп болмагъанды. Тюйюшюучюле уа аны нёгерлери тюйюлдюле. Аны себепли тийре жашла Ханаугъа хурмет этедиле, аны айтханын жерге салмайдыла. Тёбен элни жашлары уа Ханау болгъан жерде тюйюшюрге базынмайдыла.

Жашла жагъалашыуну къоядыла. Суу жагъада болгъанла барысы да Ханауну тегерегине жыйыладыла.

— Не этебиз энди уа, жашла? — деп сорады

Ханау, гюрен тургъан нёгерлерине бирден къарай.

— Келигиз, сууда таш жюздюрейик,— деди Мамутайчыкъ.

— Болсун,— дедиле да, жашла жассы ташланы суугъа сёдегей атып тебиредиле. Тап атылгъан таш сууда секире-секире барып, батады. Бир-бирле атхан ташла батмай аргъы жагъагъа окъуна ётедиле. Бу оюн жашчыкъланы бийлегенди. Ала ташланы сууда аяусуз учхалатадыла.

Сабыр ташланы сол къолу бла атады.

— Солакъайны ташы сууда къалай учхаларыкъды,— дейди Сабыргъа къатыла Мамутайчыкъ. Биреу кесине айтса алай, Мамутайчыкъ аны жагъасына жабышмай къоймаз эди.

Таш атханларын къоюп, жашчыкъла Сабыргъа къарап тохтадыла. Ол а, энишге иги да ийилип, къолуна жыйгъан жассы ташчыкъланы бир-бири ызындан суугъа сызады.

— Келигиз, энди жууунайыкъ,— деди Ханау, хал биягъыча тюрлене башлагъанын кёрюп. Жашла, тегерек-башха къарай, абадан адам болмагъанын кёргенден сора анадан туума кымыжа болдула. Суу сууукъду. Ингир алагъа дери ол жылынырыкъ туююлдо, нек дегенде, былайлада ачылады ансы, Чабакълы эки жанын къалын агъач басхан тар ауузну саркъады. Аны себепли ол ёргеде кюнню кёзюн кёрмейди. Мамутайчыкъ суу бойнуна келгени сайын кёп сагъыш этиучюдо: суу таркъаймай, ёмюрледе бир кюйде акъгъанлай къалай тура болур деп. Хар зат тауусулады. Адамны ёмюрю да, ашай тургъан гыр-

жыны да, ичген айраны да. Чабакълы уа тауусулмайды, бир аз кесекчикге окъуна тохтап къалмайды. Нечик сейирликди къудурет.

Жашчыкъла сууда ойнайдыла, бир бирге суу чачдырадыла, жюзюп эришедиле. Андан да эригедиле.

— Башха оюн ойнайыкъ,— деди Ханау.— Сууну тюбю бла ким узакъгъа баралса да. Сен былайда тохта,— деди ол Мамутайчыкъгъа, сен а — былайда,— дейди Сабыргъа.— Сиз санагъан этигиз, суу тюбюнде къаллай бир тураллыкъ эсем да. Артда сизни орунгъузгъа биз турурбуз.

Ханау, къолларын алгъа узатып, башын эки билегини ортасына букъдуруп, суу тюбюне ташайып кетеди. Ол суу тюбюнден, ташладан тута, жюзюп барады. Мамутайчыкъ бла Сабыр аяусуз санайдыла.

Бир заманда Ханауну башы кёрюнеди. Ол суу тюбю бла иги кесек баргъанды.

— Къаллай бир турдум? — деп къычырады ол.

— Сексен санадыкъ,— дейди Мамутайчыкъ, Ханауну суу тюбюнде аллай бир тургъанына сукълана.

— Энди кезиу мениди,— деди Мамутайчыкъ. Сора таш атханлай, сууну иги да чачдырып, ташайды. Эки атлам этген болмаз эди, Мамутайчыкъ пырх-чырх этип, башын суудан къаратды.

— Ненча?

— Къыркъ тогъуз.

— Терс санагъанса. Андан кёп тургъанма,— деди Мамутайчыкъ. Ханаугъа ийнанмай.

— Анам ёлмесин, тюз санагъанма. Ётюрюк

айта эсем — ма шагъатым.— Ханау къатында тургъанладан бирин кѣргюзтдю.

Мамутайчыкъ не эсе да бир затла мурулдай, суудан чыкъды да, кийинип башлады. Ол кезиуде къызла имбашларында къылычлары бла суу алыргъа энип келгенлерин кѣрдю. Нѣгерлерери, бир зат да сезмей, аяусуз жууунадыла. Мамутайчыкъ къызла жууукъ келгинчи тынгылап турады. Энди къызланы хапарлары эшитиле башлады дегенде:

— Къызла келе турадыла! Болгъаныгъызны кѣредиле, терк кийинигиз ансы! — деп къычырды. Аны сѣзлерин эшитип, къызла тохтап къададыла. Жашчыжъла баш токъмакъларына дери суугъа тумаланадыла. Къызла челеклерин жол жанына салып, сыртлыкъдан жашлагъа къарап турадыла.

— Не сюелесиз алайда, сын ташла кибик? — деп къычырды Ханау.

— Суу бир жылы болур ансы,— деди къызладан бири.

Мамутайчыкъ сай ташха олтуруп, жашлагъа, къызлагъа да кезиу-кезиу къарай, мыйыкъ тюбюнден кюледи.

— Сен а не ышараса алайда, предатель! — деп чамланады Мга.— Аланы келе тургъанларын кѣрюп, бизге заманында айтмагъанса,— деп къошады ол сууукъдан къалтырай.

— Не дединг,—деп Мамутайчыкъ жеринден секирип ѳрге турады.

— Кикириклеринги тургъузма. Мга тюз айтады. Предателсе. Аны себепли сени бла энчи хапар барлыкъды,— деди Ханау. Мамутайчыкъ абери айталмады. Барып жерине олтурду. Сора къызлагъа:

— Бир жанына къарагъыз! — деп кычырды.

— Къызла, кюле-кюле, бир жанына къарадыла. Ол кезиучюкде жашла, гыт-гыт эте, ашыгышлы кийинирге кюрешедиле.

— Кийиндигизми, мискинле? — деп сорду биягъы кыыз.

— Х-а-у... Келигиз, жууукъ болугъуз, — деди Сабыр, чачын тарай.

Къызла кыыл-кыыл эте, эниште эндиле.

— Не айлана болурла была, къуру челекле ни дынгар-мунгур этдире? — деп тырман этди Мга. Сора бир тегерек ташчыкны алып, суу ала турган къызла таба атды.

— Нек атаса таш? Къолларынгмы кичийдиле? — деп ачыуланды Мамутайчыкъ Мгагъа. Кеси уа кез кыйыры бла къызла таба къарады.

— Айланмасынла былайда! Аланы хаталарындан сууукъдан къабышыргъа аздан кълганма.

Мамутайчыкъ ала жанлы болгъаны ючюн къызла анга ышарып къарадыла. Бегирек да ол къошкъашчыкъ. Мамутайчыкъ аны кёре-кёре тууруучуду. Баш орамда жашайды. Къошкъашчыкны суйдюмлю къарамы Мамутайчыкъгъа бек хычыуун кёрюндю. Аны негерлери сыртлыкъгъа ёрлеп барадыла. Мамутайчыкны уа къошкъашчыкъгъа болушуругъу келеди.

КЪАЛАУУР МАШТАЙ

Кюн аяусуз кыздырады. Орамда жан-жаныуар кёрюнмейди. Барысы да салкыннга букъгандыла.

Сабырны ююу төбен элдеди. Жууунургъа бара, жашчыкъла алайда тохтамай къалмаучудула. Бюгюн да алай этдиле. Сабыр, нёгерлерин кёрюп, арбазгъа чыкъды.

— Кетдик жууунургъа. Бу кызыуда суу жараулу жылынган болур,— деди Мамутайчыкъ.

— Аппагъа болушама. Чалгъыдады. Кесигиз билесиз, къартды, къарыусузду. Хазна болалмайды... Менсиз...

— Башы бла аударурса сен а, иги борбайларынг бардыла да,— деди Мамутайчыкъ, Сабыр сылтау этген сунуп.

— Къой, иши алай болур,— деди Ханау, мен сени ангылайма шуёхум дегенча, Сабыргъа жумушакъ къарай.

Мамутайчыкъ дагъыда не эсе да айтыргъа тебиреди, алай тынгылады. Алгъынча кикириклерин тургъузуп тохтаучу Мамутайчыкъ туююлду энди ол. Ёсенди, акъыл къошулгъанды. Кертиди, «тейри мен а» деучю кылыкъчыкълары бардыла энтда да. Алай ала къала-къала, басымлылыкъ, сабырлыкъ хорлай барадыла. Кёрдюгюз, Мамутайчыкъ сёзю андан ары созмай тохтап къалгъанын. Эсигизде эсе уа, бир къауум заман алгъа аякъ тиреп тохтар эди.

— Тейри мен да, унутуп турама ансы, картоф айландырыргъа барыргъа керекме,— деди Мга биягъы иничке ауазчыгъы бла. Аны анасы фермада ийнек сауады. Ол бираз ауруп турады, алай ишинден бир кюн къалмагъанды.

— Бар, бар,— деди Мамутайчыкъ анга да тырман этген халда.— Картоф бахчада тас болуп къалма ансы...

— «Сенден сора мени болушлугъум жокъду, балам» — деучюдю анам.— Мен этмесем, ким этерикди,— деди Мга жалан аягъы бла къумну ызлай.

Ол кезинде Ханауну эсине не эсе да тюшюп, тирилгенча болду. Нёгерлери анга бирден къарадыла.

— Жууунганны къояйыкъ да, хо дей эсенгиз, Мганы картофун тёбелерге болушайыкъ... Андан сора жууунурбуз аямай,— деди.

— Мен а не этейим? — деп сорду Сабыр, жашладан айырылыргъа болмай.

— Кесинг бил,— деди Мамутайчыкъ.

— Не болса болсун, мен да сизни бла барама. Мгагъа болушургъа,— деп таукел болду Сабыр.

— Алгъа жууунуп алай барырма эдик? — деди Мамутайчыкъ.

— Жууунсакъ ишлеяллыкъ туююлбюз,— деди Сабыр. Мамутайчыкъгъа жууап берейим депми айтды Сабыр алай, огъесе не себеп бла айтды, аны кеси да ангыламады.

Жашла алай хапарлаша тургъанлай, къалауур Маштай аланы къатларына келди. Ол Мамутайчыкъны атасыды. Бир аягъын урушда къоюп келгенди. Агъач аякъ салгъандыла да бир кесек сынчыкълайды ансы, сау адамдан артха къалмай жюрюйдю. Къолуну бармакълары да бюгюлмейдиле Машгайны. Тюз жигине тийгенди окъ. Ол, дагъыда бир ненча адам къайтхандыла ансы, бу элден урушха кетгенле фашист мурдарла бла къанлы сермешледе жоюлгъандыла. Ханауну атасы да, Сабырны атасы да, Мганы атасы да... Уруш оту жетип, ичин кюйдюрмеген адам жокъду бу элде.

Маштай, урушдан кыяулу болуп кыайтхан эсе да, чам этпуюн, жарыкылыгынын кыоймагынды. Бу жол да ол жашчыкыла бла хапарын чамдан башлады:

— Алгынын, эки аягыым болгында, атларгыа кыыйын эди. Энди уа бир аягыым бла бек тынч атлайма. Аягыым ташха тийсе да ачымайды...

Алай айтып Маштай агыач аягынын ташха урду:

— Сиз а, балачыкыларым, аллахха шукур, эки аягыгыыз бла жюрюйсюз. Сизни заманыгызда ала учхан этерге керекдиле. Сора Маштай кез кыыйыры бла жашына кыарады.

— Алай, мени Мамутайчыгым бираз аууруракъ болгынды,— деди.— Ёсген да аны ючюн акырын эте болур.

Мамутайчыкы кыызарды, башын энишге ийди.

Хуржунундан палатогун чыгыарып, Маштай терлеген мангылайын сыйпады. Сора Ханауну асыры арыкыдан сюеги бери чыгып тургыан имбашына кыолун жумушакы салды да, эркелетип сорду:

— Кыалайды жашау, жашым? Арыкыгыа кетгенсе, кыарайма да. Билеме, балачыкы, билеме... Заман кыыйынды, кыарын ачды. Билеме...

Маштай тютюн хуржунну чыгыарады. Газет журунга тютюн кыуюп, тили бла мылы этип, тютюн бурады. Эски бичакы сыныкыны отлукы ташха тартады да, бармагы бла ташха басып тургыан мамукыгыа от алдырады. Юфкюрюп, тютюн эте башлагыан отчукыну ышырады, сора тютюнюн кыабындырып, терен тартады. Бир тартханлай окыуна аны кыыстау жё-

тел кысады. Ол къух-къух этгенлей кѣпге дери турады. Сора жѣтели сел бола тебирейди, солуу алады.

— Бу начасны къоялмай кълалдым ѣмюрюмде,— деди да, Маштай баш бармагъы бла кългъып, тютюнюню кюлюн тюшюрдю.— Жууунургъа бара болурсуз, жашла? — деп сорду.

— Угъай,— деди барысы ючюн да Ханау.

— Сора уа?

— Мганы картофун айландырыргъа барабыз,— деди Мамутайчыкъ атасы ыразы боллугъун билип.

— Аперим! Тенг болса, алай болургъа керекди. Маштай жашчыкълагъа, кѣзлери жылынып, суйдюмлю къларады.

— Бир болсагъыз, сизни ѣмюрде киши хорлаяллыкъ туйюлдю, балачыкъларым,— деди Маштай.— Чагаларыгъыз а жюгюмюдюле? Келтирчигиз манга. Мен аланы башха барырча этейим. Мамутайчыкъ атасындан кѣзлерин айырмай къларагъанлай турады. Ол кълалай ѣхтемленеди бусагъатда атасы бла!

Жашчыкъла чагаларын келтирирге чабып кетдиле.

Ыннасы Сабыр чаганы алып, ашыгъышлы чыгъып баргъанын кѣреди.

— Кълайры ашыгъып бараса, жашым? — деп кълычырады ол Сабырны ызындан.

— Маштай билерге айтханды да,— деди Сабыр ашыкъгъанын селейтмей.

— Кесинг билеген ушай эдинг да алгъын кюн. Андан бери жерге тиймегенди ауузу,— деп сейир этди ынна.

— Охо, узакъ кетмейме, ынна. Мганы картофун тѣбелерге болушурукъма,— деди Сабыр орамдан.

Ынна аны эшитгенинде кѳууанды. «Аперим, таначыгѳым. Тюз атангы бурнундан тюшген кибиксе. Адамгѳа болушургѳа тапса, харип, анасындан жангы туугѳанча болуучу эди». Алай айтды да, ынна жаулукъ кѳыйыры бла мылы кѳзлерин кѳургѳакъсытды.

— Ашыкъма, токълум! Жыгѳылып ол жютю чаганы бир жеринге жетдирирсе! Терк кѳайтыргѳа кюреш, ол сен бек суююучю хумжуладан этип турлукъма! — деп кѳычырды ынна, жашчыкъ эшитмезлигин биле тургѳанлай.

Маштай жашланы чагаларына кезиу-кезиу кѳарайды.

— Жаша, Сабыр, кѳолунгда адырынга сакъса. Муну билер кереклиси жокъду,— деп ол Сабыргѳа чагасын тутдурады.

Кезиу Мгагѳа жетеди.

— Тутчу былай—Маштай Мганы чагасыны аузуна кѳарайды. Бармагѳы бла тийип кѳереди. Сора жашлагѳа кѳз кѳысады да:

— Кѳылкѳыяр... Башха барлыкъды, оллахий... чачы болгѳаннга угѳай... Ол жашлагѳа дагѳыда кѳз кѳысады... Жаланбашха.

Мга уялып, бир жанына турду.

— Кѳѳюнге тиймесин. Мен алай ойнап айтама. Бусагѳат керти да башха барырча этейим аны, балачыкъ,— деп Маштай зыбыр билеуню алды, аны суугѳа сугѳуп жибитди да, Мганы чагасын жютю этди.

— Ма, кѳууанч бла жюрют, жаным. Атангы, жаннетли болсун, балтасы жютю болуучу эди. Ишде аллына кишини жибермеучю эди. Замансыз жоюлду да кетди, харип...

Мга чагасыны аузуна бармагѳы бла тиеди. Маштайны жумушакъ сѳзлери аны сабий жю-

регине жау жагъылгъанча кёрюнедиле. Ол Маштайгъа ыразы кёзлери бла къарайды.

«Оздуруп ишми ийдим, жашчыкъны жүрек жарасына тийип» — деп, Маштай сёзю бир жанына буругъа кюрешди:

— Эсингдемиди, Ханау, сен ол заманда гитчечик эдинг. Къышхыда атанг да, мен да атчанала бла отуннга баргъаныбыз. Мамутайчыкъ бла сен ызыбыздан келгенигиз. Бюгюн да сейир этеме, къркъмай къалай келгенигизге. Ол жыл а бёрюню бек жайылгъан жылы эди. Энди, уллу кишиле болгъаныгызда окъуна кираллыкъ туююлсюз къыш къыямада агъачны къалынына къркъмай жанлыдан.

Ханау абери айтмай тынгылады. Маштай не заманда да тюз айтады. Андан-мындан булгъап, къатышдырып кюрешиучю къылыгъы болмагъанын Ханау биледи. Аны себепли ол Маштайгъа кзуру да тынгылагъанлай турругъа хазырды. Чам этип къатылса окъуна чамы да чимдимейди Маштайны, кзулакъгъа къаты тийгенликге. «Мамутайчыкъ да Маштайгъа ушай барады. «Тейри мен а...» деучюсюн кюялмайды ансы, сёзю, къарамы, атламы да — тюз Маштай», деп ойлайды Ханау бу огъурлу адамны сёзюне тынгылай.

Маштай Ханауну чагасын жылтыратып кюлуна тутдурады.

— Ма, жашым, хайт де! Огъурлу ишге атлангансыз, огъурлулукъгъа тубей туругъуз жашагъан дунягызда. Бир биригизге алай болуша, билеклик эте турсагъыз, сизге аманлыкъ ёмюрде жабышмаз, балачыкъларым,— деп Маштай жашланы ашырды. Сора ызларындан кёпге дери къарагъанлай турду.

МАЙКЧЫКЪ

1

Асыры алашачыкъды да Маликге Майкчыкъ дөчюдюле. Аламат тап жарашады ол ат анга. Тюз ёсюмюне келишип къалады.

Бюгюн Майкчыкъ танг аласы бла уянганды. Жылы тёшекден турлугъу келмейди, алай къош кёчген этерикди. Отжагъада гюрен олтуруп, бюгече таматала алай оноу этгендиле. «Мен жукъласам, къоюп кетерле. Сора къозулагъа къалай барлыкъма? Анда бир да болмагъанма эндиге дери», деп ойлайды Майкчыкъ. Аллай сагъышладан арыгъан мыйысы жашчыкъны къашларына ауурлугъун салды.

Майкчыкъ жукъугъа хорлагмазгъа кюрешеди. Кёзлери бирде ачыла, бирде жабыла турадыла. Ачалмай тебиресе, кёзлерин кезиу-кезиу ачады...

Юйде кымылдагъан жан жокъ. «Кертиси бла да къоюп кетген болурла мени мында». Майкчыкъ ундурукъдан ашыгъышлы тюшеди. Чабып арбазгъа чыгъады. Жашчыкъ хапчукла ат арбагъа жюкленип, атасы Гезени аты ил-кичге тагъылып, атны юсюнде эки жанлы хуржунну бир жаны жол азыкъдан толу, бир жанында Майкчыкъгъа атасы келтирген думкъара къозучукъну башчыгъы къарап тургъанын кёреди. Къууанады аны къоюп кетмегенлерине. Тар хуржун хыраландыргъан къозучукъну къулакълары энишге тюшюпдюле.

Майкчыкъ атасы келе тургъанын кёрюп, аны аллына чабады.

— Чапма, жыгъыласа, антсыз! — дейди Гезе, жашчыгъы ташха абынады, деп къоркъа.

Алай Майкчыкъ жыгъылмазлыгъын биледи: жыгъылып тебиресе атасы тутарыкъды. Атасыны къоллары жетгенлей, жер жашчыкъны аякъ тюплеринден бир жанына тайгъанча болады: атасы аны ёрге атады. Ёрге атханларында Майкчыкъ солургъа аузун ачады. Алай солуялмайды. Атасы аны ёрге дагъыда атады. Асыры къоркъгъандан ол хар жол сайын кёлерин къаты къысады. Алай нечик къууанады аны жүреги, нечик хычыуунду бусагъатда анга!

Майкчыкъ атасын къаты къучакълайды. Бойнуна чулгъанганлай битеу ёмюрюн ётдюрюрге хазырды, аллай бир сюеди аны.

Шош эрттенликди. Таудан ургъан салкъын желчик Майкчыкъны бетин хычыуун сылайды. Жолубуз узакъды, бираз кюч алайыкъ дегенча, стауатда къойла ырахат жатадыла.

Гезе жашчыгъын къойнундан тюшюрмегенлей, юйге кийиреди.

— «Ачлай жолгъа атлансанг, узакъ бараллыкъ туююлсе»,— деучю эди мени атам, сени аппанг,— деп ол жашчыгъына ашатыргъа кюрешеди. Майкчыкъ ач туююлдю. Жууурт айрандан бир-эки уртлайды ансы, абери къабаргъа унамайды. Гыржын туурамны къолуна алады. «Муну токълучугъума къапдырайым. Ач болгъан болур, харипчик»,— деп сылтаугъа аны тутуп, тышына чыгып кетеди.

Жолгъа хазырланыу асыры кёпге созулгъанча кёрюндю Майкчыкъгъа. «Нек турабыз, ата?», деп сорлугъу да келеди, алай нек эсе да тыйылып къалады. Бир кесекден Гезе ыстауатны гёзенеклерин ачады. Ач къойла, бир бири къабыргъаларын къыса, буруудан тышына ашыгъадыла. «Рр-рр-ит! Рр-рр-ит!», дейди

Майкчыкъ кьойланы сыртлау таба бура. Ыстауат жеринден тебеди.

— Ата, кьойла ары-бери кьачып кетмезлеми? — деп сорады Майкчыкъ, жерге терк-терк узала, муштухул кетип баргъан сюрюуню ызындан сагъышлы кьарай.

— Угъай, кьачарыкъ туююдюле. Биз экибиз аланы кьачырмакъ,— дейди Гезе жашчыгъыны имбашларындан кьагъа. Атасыны ол сёзлери Майкчыкъны кёлюн кётюредиле. Ол Гезеге суюдюмлю кьарады да: «Рр,-рр-ит!, Рр-рр-ит» дей, сюрюуню ызындан чабып кетеди.

Ингир ала бийик сыйдам кьаяны этегине жабышып тургъан элни башындан кьарадыла. Элден ит юрген тауушла эшитилдиле.

«Бюгече былайда кьалайыкъ» деп, Гезе сюрюуню энишге бурду. Кьарангы болгъунчу кьойла эл кыйырында эски халжарлагъа жыйылдыла. Гезени эм иги шуёху, Амай, алайчыкъда, малчыланы юйюнде жашайды. Майыкчыкъ аны эрттеден таныйды. Ол аланы хант кьангагъа чакъырды. Гезе бла Амай ауузлана, хапар айта олтурадыла. Майкчыкъны хапар нёгери жокъ, этер иши жокъ. Ауузун ача, кёзюн жума турады. Алай жукъусу келмейди. Ол кезиуде тапкада китаплагъа кёзю жетеди. Абаданланы сёзлерин бёлюрге болмады Майкчыкъ. Сора турмады да Амайдан, барып тапкада китапланы эм ариуун сайлап алады. Аны чапыракъларын аудура баргъаны кьадар сейирден-сейир, ариудан-ариу суратла чыгъа барадыла. Бир кезиуде аны кёзю бир акъсакъал кьартчыкъгъа жетеди. Кьолунда да узун таягъы бла бир огъурсуз ынна анга дунияны аманын айтып кычырады. Кьарт-

чыкъ ыннаны аллында башын энишге этип суюледи. «Бизни ынна да алаймы уруша болур эди аппагъа. Тейри, алай этсе уа... Аман мазаллы кёрюнеди да суратында аппа, тюз бияры жибериреди ыннаны», деди кеси кесине Майкчыкъ.

...Ма энди аппачыкъны эки бегеуол эки къолтугъундан алып, юйден чыгъарып барадыла. «Ёлтюрюп къоймагъа эдиле харипни ол аман кишиле». Эшикге тюртюп атхандан сора къартчыкъ тенгиз жагъагъа барады. Къара булут башын басыпды тенгизни, таула кибик бийик толкъунла кеслерин жагъагъа-жагъагъа урадыла. Къартчыкъ алагъа буюгъуп къарап турады. Бийик чалмыйыкъ голкъунну тёппесинде бир гитче кызыл чабакчыкъ. Арлакда уа зыккыл кийинген бир арыкъ къарт къатынчыкъ жарылгъан тегенени къатында мугурайып олтурады. «Тохта, ол къартчыкъгъа уруша тургъан огъурсуз ыннагъа ушайды да бу». Майкчыкъ суратны жууукъ тутуп къарапды. «Олду, оллахий. Ма санга алай керек эди. Тохтаргъа унамай эдинг да», деп кёл кенгдиреди.

Ол кече жараулу солуп, къарыу алып чыгъадыла танга жолоучула. Алыкъа кюн Кийиклиде бугъупду. Алай ол кёкню жарытханды. Андан ургъан жарыкъ таула къойнун бийлеп тургъан къарангыны кыстай башлагъанды. Майкчыкъ танг аласы ариу хауада кериледи, созулады. Ол кезиуде Майкчыкъны къозучугъу макъырады. «Ач болгъан болур, харипчик». Жашчыкъ аны таба чабады. Ёксюз къозучукъну къойнуна алады. Башчыгъын сылайды. Майкчыкъны жумушакъ сылагъаны хычыуун кёрюнюп, къозучукъ кёзчюклерин кысады.

Жашчыкъ анга гыржын туурам узатады. Къозучукъ ашаргъа унамайды. Ауузчугъун гыржыннга жетдирип, башын бир жанына этип къояды.

Къозучукъгъа сют керек болгъанын Майкчыкъ биледи. Алай аны къайдан тапхын. Жашчыкъ къозучукъну биягъы артмакъгъа салады. Тунчугъуп иш къалмасын деп, башчыгъын артмакъдан къаратады. Къозучукъ анда турургъа суймейди. Башчыгъын жашчыкъгъа узатады. Алмазлыгъын билгенден сора, ёпке-леген этгенча, башчыгъын бир жанына бурады.

«Айран берип бир кёреим. Ичер эсе уа», деп Майкчыкъ юйге киреди. Гоппан аякъ бла бир айран келтирип, къозучукъну жухчугъуна тирейди. Ол айрандан бир уртлайды, бюсюремейди, пырх-чырх этеди.

Ол кезиуде Гезе къозучукъгъа айран ичириге кюреше тургъан жашчыгъыны къатына келип къалады.

— Неди бу эте тургъанынг а? — деп сорады.

— Къозучукъгъа айран ичире турама.

— Къозу айранны ичмезлигин билмеймисе да, тели башчыкъ? — деп сорады атасы.

— Бир кере уа бек иги уртлагъанды. Къарылгъан этди дейме ансы.

Гезе аяусуз кюлдю.

— Ай, санга ант жетмесин, айрандан къалай къарыллыкъ эди ол. Берчи бери, зыраф этмей муну! — деп жашчыкъны къолундан аякъны сыйырады.

— Къозучукъ бурнун сукъгъанды айраннга. Къалай ичериксе энди? — деди атасы алай хыны этгенин ачыуу келген Майкчыкъ.

Алай айтханында, атасы жашчыкыны желкесине акырын жетдирди да, айранны төкдю.

Майкчык өпкеледи. Жайлыкыга чыкыгынынчы жерге кыраганлай, селеширге унамаганлай келди. Эрикген да этгенди асыры тынгылагандан. Атасына селеширге да бир тебирейди. Алай биринчи болуп аууз ачарга суймейди. Гезе тунтуюп келген жашчыкы бла селеширге кюрешеди. Ким биледи, кесини сабий заманы эсинемн тюше болур эди, жашчыкыны ол халына кырап, кюлген да этеди.

— Жашым! Атасыны жумушак ауазы Майкчыкыны кыулагына кыдалады.

Атасы таба кыраарга бек суюди, алай ол кесин тыярга кюрешеди.

— Балачык, өпкелеучю балачык! Кел жарашайык.

Майкчык, башын энишге тутханлай, ышармиш этип, кез кыыйыры бла атасына кырайды. Таудан жылы жел урады. Кыой суюю кюнлюм бетде жайылып барады. Кыон бар кюнчюн кыарлы тау теппелеге салган болур ансы, асыры жарыкдан ала кыраган кезню кыматадыла. Бу алакат кыудурет Майкчыкыны кюрегин кыуандырады.

2

— Мен элге энерикме. Бир ненча кюннге. Сен а, иги жанчыкым кибик, мен кыайтхынчы кыойланы Чопур аппа бла кютериксе,— деди бир эрттенликде атасы Майкчыкыга.

Жашчык кючсуюди. Мени да ала бар дерик эди, элтмезлигин билип тынгылайды ансы.

— Чопур аппа сау кюнню тынгылагъанлай турады сора уа,— дейди Майкчыкъ не айтыр-гъа билмей.

— Ишлеген адам эрикмейди. Чопур аппа тынгылап турмазын сую эсенг, кѳрген-билген-нингден бир хапар айт деп тилесенг, угъай дерик туююлдо. Мен ол аппаны иги таныйма. Сейирлик хапарла айтычуду.

Майкчыкъ иги сюйсюнмей кийинип тебирейди. Атасы анга кийинирге болушады. Жашчыкъ да, атасы да тышына чыгъадыла. Чопур аппа хыжысына таянып сюеледи. Бир кѳрейик, сени къаллай къойчу боллугъунгу дегенча, ол жашчыкъгъа ышармиш этип къарайды. Майкчыкъ аппаны ол къарамна бюсюремейди. Юсюнде жамычысы барды «Бу къызыу кюн не эте болур бу жамычыны?» — деп сорады Майкчыкъ кеси кесине. Муну бла мен хазна келишалгъы эдим дегенча, Майкчыкъ агасына соруулу къарайды. Кѳз къысып, Гезе жашчыгъына кѳл этдиреди.

Чопур аппаны бир къолу жокъду. Урушда къоюп келгенди. Аны себепли бир женги бош салыннганлай туруучуду. Арыкъ къартчыкъды, кѳз тюплери машокла кирик, салыннганлай. Ала кѳз жашладан толу болурла ансы, Чопур аппаны кѳзлери къуру да жибигенлей туруучудула.

Къойла жайылып, ырахат кютедиле. Чопур аппа, хыжысына таянып, терен сагъышха кетипди. Майкчыкъны этер иши жокъду. Аппа Бойнакъ деген итчигин юйретгенди да, къойла тѳгерегине ол айланады. Ол сюрюуден айырылгъан къойну жетип, слсагъат окъуна къойла-гъа къошады. Алай этени сайын келип, тюз-тюз да дегенча, къуйрукъчугъун булгъай,

исииннн кёзюннн къаран тохтайды. «Аперим, Бойнакы!» десе аппа, итчик дагыда сюрюу таба жортуп кетеди.

Майкчыкыга кюн бир жеринде турганча кёрунеди. «Кюн Сюнгю кыяны тёппесинде бир кесек солумай батмаучуду деучюду атам. Жеринден тепмей былай турлукъ эсе, кюн Сюнгю кыягыга кычан жетерикди да?», деп сорады Майкчык кесинден. «Чопур аппагыга бир хапар айтдырайым ансы».

— Аппа, сен урушда болганса. Андан хапар айт унутмаган эсенг.

— Эй, балам, жаханымни жети кыатысында болганса десенг а андан эсе,— деди Чопур аппа сакыалын сылай. Сора ол эки кыашын да бирге кыошду. Урушда кёрген азапкырын эсине тышюре болур эди.

— Да, жашым, сиз тёлю сынамакын биз кёргенни,— деди ол бир ауукъ заманны сакыыш этип тургандан сора.— Керти да жаханым эди ол. Нечик уллу огъурсузлукъ бар эди аны бетинде. Урушну бетинде дейме...

Майкчык кёз кыакымай, аппаны ауузуна кыарагкыанлай турады. Аны айткыаныны кёп жерин ангылагкыан да этмейди. «Урушну бети боламыды да? Болг эсе да ол кыаллайды?» — деп сорады кеси кесине. Алай Чопур аппа бир сейирлик хапарла айтады да, тынгыламай кыалай кыойгыун. Сюнгю сермешде ненча немислини ёлтюркенини, бир мазаллы фашист бла кыалай жагыалашкыаныны, нёгери болушмаса, ол малгыун аны онглап башлагкыаныны юскунден айтды. Урушда ёлген нёгерлерини юслеринден айтып башлагкыанында уа Чопур аппа мудах болду. «Эх, анасыны, кыаллай жашла

эдиле ала. Лячинле кибик. Къаллай уллу суй-мекликлери бар эди аланы туугъан журту-бузгъа»,— деди аппа кючсюнюп хапарын тохтатды.

— Аппа, сен танканы уа кѣргенмисе?!

— Кермей а, ол алгъа, мен аны ызындан атакагъа аз чыкъмагъанма.

— Танканы жетип бараламы эдинг, аппа?

— Баргъан а, тейри алай бара эдим да...

— Ох, анасыны, мен да алай барсам эди! Немислилни аз къырмаз эдим... Автомат бла...

— Къоймазенг сен а,— деп аппа, жашчыкъгъа суйдюмлю къарап, чачын сылады.

— Къолунг да урушдамы кетгенди, аппа? — деп сорду Майкчыкъ.

Жашчыкъ алай соргъанында, Чопур аппа элгеннген окъуна этди, сора сау къолу бла къуру женгине узалды. Тынгылап къояргъа да бир болду, алай жашчыкъ аны кѣзлерине къадалып тохтагъанды да, жууап бермей боллукъ болмаз.

— Угъай, балачыкъ,— деди аппа.— Урушда болса уа... Аллаи бир ачыму этерик эдим.

— Сора уа, аппа?

— Кѣчгюнчюлюкде айырылгъанма билегимден, жанчыгъым... Кѣчгюнчюлюкде. Къуругъан этге эди ол. Уруш аулакъларында кѣрген къыйынлыкъларымы унутдургъан эди.

— Кѣчген а нек этген эдигиз, аппа?

— Къой, бала, аны билип этеригинг жокъду. Аллах сизге аны сынатмасын.

Чопур аппа энтда да мудах болду. Мылы кѣзлери андан да тереннге кетгенча кѣрюндюле.

— Урушдан къайтханымдан сора къойчу

кьошха жибердиле. Къой кюте турдум бёлек заманны. Жазы — кызыу, кышы — кыяма. Бир жол сууукъ кече, боранда къойла бёлюнюп кетедиле... Аланы излеј барама деп, ажашып юч-тёрт кюн кыдырама кыяма кышда. Бир къазахлы кьошда уянама, къарасам — билегими орнуна — къуру женг. «Бек юшютген эдинг да, билегинги къояргъа онг жокъ эди», деген эдиле дохтурла. Ма алай болгъанды иш, балачыкъ. Къанлы къазауатдан да, топданокъдан да сау-саламат къутулгъанем, былайда уа къадар менден онглу болду.

Майкчыкъны Чопур аппагъа жаны ауруду. «Бир кьолу бла окъуна ол къарыулу къочхарны хыжы бла аягъындан бир тартханлай жыгъып къояды. Эки кьолу болса уа тууарны да жыгъар эди, аппа»,— деп ойлады.

Аппа хапарын бошады. Майкчыкъ, жеринден иш тебе болурму бу дегенча, кюннге терктерк кёз жетдире тебиреди. Чопур аппа таш салкъынында ырахат жукълайды. Бойнакъ сюрюу тегерегине жортханлай айланады. Майкчыкъ, заманны оздурур хыйсапда, ууакъ ташчыкъланы кьолдан кьолгъа атып ойнайды. Бир кесекден ол да эрикдиреди. Ол кезиуде жашчыкъны кёзю сюрюу башчы текеге жетеди. Ол уллу ташны юсюнде ырахат жатады. Хар заманда да алай этиучюдю. Таш башына чыгъып жатхандан суйгени жокъду.

Ыхы, энди ойнар амал тапдым деп, Майкчыкъ теке таба тебиреди. Юйренгенди да, теке адамдан къачмайды. Гыржын узатсанг, къатынга келип къалыр. Майкчыкъ аны биледи. Текеге гыржынны кенгден узатады. Ол татлы къабынчыкъ узатханларын сезеди. Алай жылы таш къабыргъасын жылытханды да, текени

турлугъу келмейди. Гыржынны къутултургъа да суймейди. Болса да амал жокъ. Теке кериллип, созулуп, жеринден турады. Ташдан жерге тюшеди. Алдаргъа бир да умут этме, жаш, дегенча, ёхтем атлай келип, Майкчыкъны гыржынны алады. Ол кезиуде жашчыкъ текени мюйюзлеринден тутады. Майкчыкъ алай этер деп сакъламагъан теке армау болуп бир кесек турады. Сора, эс жыйып, жашчыкъны силдейди. Майкчыкъ текени сыртына къалай мингени билмей къалады. Сыртындагъын атаргъа кюреше, теке ары-бере жортады. Майкчыкъ аны мюйюзлерине къаты жабышханлай барады. «Мени мындан тюшюрюгюз!» деп къычырады. Алай ким болушурукъду? Аппа жукълапды. Быланы «ойнагъанларын» кёрюп, терк-терк юре, Бойнакъ алайгъа жетеди. Теке анданмы юркдю, тегерекге чапханын къоюп, ол кеси ырахатланып тынчайуучу ташны башына чыгъады. Теке ары чыгъаргъанлай, Майкчыкъ бютюн бек абызырады да, текени мюйюзлеринден къолларын бошлады. Алаймы этди, теке аны сыртындан атды. Жашчыкъ ташха тийиди да, андан да тегерек жерге, «доп» деп тюшдю. Майкчыкъ сынсый, бутунбелин сылай, ёрге тургъанында, Чопур аппа олтургъан жеринде аямай кюле тура эди.

Майкчыкъ уялды, жерге къарады. «Аман болду да аппаны кёргени. Энди айтыр да турур...» Жашчыкъ, акъсай-акъсай, аппаны къатына барды.

— Залим чариш атынг барды, жашым,— деди аппа кюле-кюле.— Бир барыу эте эдинг да, керти ат окъуна жеталлыкъ тюйюл эди.

Майкчыкъ андан да бек ийменди.

— Къалай тюшгенсе ол шайтанны сырты-

на? Ангыламайма. Сенден абаданла да эталлык туююлдуле алай.

— Кеси миндирип кьойгъан эди сора уа...

— Ха-ха-ха... Кесими дейсе? — деп аппа андан да бек кюлдю.

Жашчыкь аппаны кюлгенине бюсюремеди. «Мени бу ишлерими кьошда айтса, хиликкя этип турлукьдула» дей, ол кьойла таба кетди.

3

Майкчыкь анасына тансыкь болгъанды. Энди ол анасы келлик жанына терк-терк кьарап тебирегенди.

— Ата, амма кьачан келликди? — деп кюннге ненча кере сора болур Майкчыкь. Атасы «Энди кёп кьалмагъанды» дейди. Алай ол Майкчыкьгъа жууап туююлдю. Анга «ма бу кюн, бу сагъатда» деген жууап керекди. Атасындан аны алалмазлыгъын Майкчыкь биледи. Аны себепли анасыны келир кюнюн, сагъатын да тергеп, кеси тюз тохташдырыргъа кюрешеди. Алай тергеялмайды. Майкчыкьны алыкьа ол затха акъылы жетмейди. Аны абадан адам да тергеяллыкь туююлдю. Узакьны иши кьыйынды.

Бюгече уа Майкчыкь анасын гюшюнде кёрюп чыкьды. Кьойланы Чопур аппа сюрюп кетгенди да, кьошда атасы бла кеси кьалгъандыла.

— Ата, бюгюн кьойланы кютерге нек бармагъанса, сени кезиунг эди да? Аммамы келликди?

— Хау, жашым. Сен адыргы этерсе да ту-

рурса деп айтмай турама ансы... Ананг бюгюн тюшден сора келликди.

— Нечик кѣпдю ол. Бусагъатда келип нек къалмайды?

— Поезд бла келеди, балачыкъ. Аны бла уа ол узакъ жерден бир кюннге жетип къалаллыкъ туююлдю.

Жашчыкъ жилимсырайды. Гезе аны кѳюйнуна кысады.

— Не этесе, балачыкъ? Эндиге дери киши болуп тургъанса да.

— Аммагъа тансыкъ болгъанма сора уа... хып-хып-хып...

— Келе турады дедим да. Санга асыры тансыкъдан, ашыгъып.

— Саугъала алып?

— Хау. Дуния бла бир саугъа да келтиредди.

Жашчыкъ бираз шошайды.

Ол тышына чыгъады. Заман тохтап къалгъанча кѳрюнеди. Тѳбенги окъуна урмайды. Ангыламазса бу заманны. Ынналагъа барсанг, къарап-къарагъынчы къарангы болуп къалады. Чопур аппа бла кѳюй кютерге барсанг, аягъына кишен салынганча, кюн жеринден тепмей тохтайды...

Майкчыкъ кѳошха киреди. Атасы сют сюзѳе турады.

— Ата, Сары тѳшню башына бир чыгъып келирмем?

— Не этесе анда уа бу кызыу кюн?

— Кюн кѳуру да бир жеринде турады. Не болгъанын билирге сѳе.

Майкчыкъ кетеди. Сюнгюлю къаяны башына къаралдым булутчукъ илингенди. «Сюнгюлюню булут басса, жауун жаумай къалмаз»,—

деучюдю ата. Жауса, анам къалай келаллыкъ-ды? Майкчыкъ алай сагъыш эте тургъунчу, къаралдым булут кетип, Сюнгилюню башын кюн жарытды. Майкчыкъ къууанды. Жауун жауарыкъ туйюлдю.

Майкчыкъ Сары тешню башындан узакъ ёзеннге къарайды. Алыкъа кёрюнмейди ансы, анда Майкчыкъны анасы, жашчыгъына ашыгъып келе турады. Ол Майкчыкъгъа бек тансыкъ болгъанды. Анасына асыры гансыкъ болгъандан, Майкчыкъны кёз жашлары окъуна келедиле. Къалай тёзсюн ол ары дери...

Жашчыкъ къошха къайтып келеди.

— Билдингми, жашым, кюннге не болгъанын? — деп сорду Гезе, мыйыкъ тубюнден кюле.

— Угъай. Турады бир жеринде...

— Турмайды ол жеринде, санга алай кёрюнеди ансы. Кюнча тюз сагъат да ишлемейди.

Ол кезиучюкде Майкчыкъ машина тауушну эшитип сагъаяды.

— Эшитемисе, ата? Амма келе турады!

Гезе тынгылайды, алай абери эшитмейди.

— Ура!!! Амма келе турады,— дей, Майкчыкъ кесин тышына атады. Узакъдан букъу этдирип келген машина аланы къош таба бурулады. Майкчыкъ аны аллына чабаргъа тебирейди, алай аякълары бармай тохтайдыла. Машина къош аллында тохтайды. Гезе къолундан тутуп, жеринден тебалмай тургъан жашчыгъын машинаны къатына элтеди. Ол анасын кёреді. «Амма, амма!» Анасы эшикни ачаргъа кюрешеди, алай болалмайды. Майкчыкъ ашыгъады, машинаны эшигин ачаргъа кюрешеди.

Ахырында эшик ачылады. Анасы машина-

дан чыгып, жашчыгын кьаты кьучакълайды. Аны кёз жашлары тёгюлюрге хазырдыла. Майкчыкьны кёзлери да мылылангандыла. Анасы жашчыгьына бир затла айтады. Майкчыкь аны сёзлерин эшитмейди. Ол анасыны жумушакь жылы кьолун жаякьчыгьына жетдиреди. Ала кьошха киредиле. Майкчыкь анасындан кёзлерин айырмайды. Кьалай тургьан болур ол аллай бир заманны анасыз? Экиси да бир бирден кёзлерин айырмайдыла. Майкчыкь башын анасыны ёшюнуне салады.

— Кьалай турдунг, мен сенден алгьа ёллюк? Санга асыры сагьыш этгенден кёзюме бир зат да кёрюнмей эди, токълучугьум.

— Анам, анам! Энди сен бир жары да кетерик тьуйюлсе да?

— Угьай, жюрек тамырчыгьым.

— Бир заманда да?

— Бир заманда да.

Майкчыкь кюледи. Кьалай игиди. Бу таула да, кьойла да, энишгеде саркьгьан черек да, тауда учхан кьуш да нечик алааматдыла!

САУГЬА

— Сослан, кьайдаса, хайырсыз?

Аны эшитгенлей жаш керилип, созулуп, машок кьалауну артындан чыгып келеди. Кёзлерин жарты жумгьанлай, бироз турады, эснейди.

— Не керекди?

— Тамата чакьырады биягьы сени.

— Ненча кере чакьырыгьа боллукьду? Эрикдиргендиле, оллахий!

Оргьан-соргьан да этмей, Сослан таматаны

кабинетине акъырын киреди, чачы-башы тозурап, юсю тытыр жугъу. Стол тегерегинде белек адам олтурады. Бирлери — тютюн иче, бирлери — жазуу эте. Была Сослан ишлеген къурулуш управленияны оноучуларыдыла. Жаш отоугъа киргенлей, стол тегерегинде олтургъанла, бар ишлерин къоюп, анга къарап тохтадыла. Сослан анда-мында аягъын алады ансы, тынгылауну салып, эригиулю сюеледи.

— Не жумушугъуз бар эсе да айтыгъыз. Былайда сюелип турургъа заманым жокъду, — деди жаш шошлукъну буза.

— Биз, Сослан, бюгюн сени къаты сюзерик-биз. Жыйылгъаныбыз да аны ючюндю, — деди тамата жеринден ёрге тура.

— Этигиз ишигизни... Юйренмейми къалгъанма.

— Тюнене ишге келмегенсе, — деп башлады тамата сёзюн. — Бу юч айны ичинде ол жыйырманчы кюнюнгдю. Былай айтханда, «юбилей» кюнюнг. Аллай тап сёз тапхапына ыразы болду да, тамата негерлерине ышарыулу къарады. — Анга уа не сылтау эталлыкъса?

Сослан не айтыргъа билмей, кезлерин терктерк къыса, бир ауукъ заманны турду.

— Мен... Хау! Къайын анаммы дохтурлагъа элтген эдим. Аллай тап сылтауну терк табып къойгъанына Сослан бек къууанды. «Молодес!» — деди кеси кесине ажъырынчыкъ.

— Сау кюнмю айландыргъанса муну?

— Не этерик эдим? Мени къайын анам асыры семизден эки центнер тарта болур, тейри. Тогъузунчу этаждан энишге эндирир ючюн юч сагъат, артха да аллай бир. Тергечигиз ненча сагъат болады? Лифт а ишлемейди. Анга къа-

раучу киши дуу болуп айланган халары бар эди.

— «Дуу» дегенинг?

— Бош билмегенча этесиз... Барыгъыз да иги билесиз ол не болгъанын,— деди Сослан бир кёзюн кыысып.

— Тохта, тохта! Профсоюз комитетни председатели жеринден суху турду.— Къайда барды сени къайын ананг?

Бу сорууну сакъламагъан Сослан жунчуду.

— Не терслигинги да кечерге боллукъ эди, алай ётюрюк айтханынгы уа...— Профсоюз тамата, башын булгъай, шинтигине олтурду.

— Къызын тилей эсем, аны анасы мени къайын анам туйюлмюдю? Туйюл эсе да боллукъду.

Кабинетде уллу кюлкю къабынды.

— Алай болсун. Энди сёзге бригадир къошулду.— Айны онусунда уа къайда эдинг?

— Онусундамы?

Сослан сагъышха къалып, къол аязы бла мангылайын ышыйды.

— Къарачы аны эсимден кетип къалгъанын... Хы! Магнитофонум сынган эди. Бир алапат тыш къыраллы макъамла сатып алгъанем да, кечени узуну хайда сокъдур, хайда сокъдур... Бузулду да къалды. Мастерни юйге чакъырыгъа тюшдю. Кесигиз билесиз ремонтчуланы. Юйде адам болсун дедиле да, кимни къоярыкъ эдим, кесимден башха адам болмаса?

— Магнитофон болмаса, бек аманды,— деди бухгалтерияда ишлеген кыыз, кючсюнюп.— Алай жыйырма бла тогъузунда уа ишге чыкъмай нек къалгъан эдинг? План акъсап тургъанлай.

— Ол кюн мени жүрегим бир бек кыйна-
гъан эди. Сегизден бир минут кеч кялмай ол
эрттенликде тюкеннге жетген эдим. «Башым
ауруйду, чыгъарчы «шуёхладан» бирин, жан-
чыгъым»,— дедим. «Онбирден алгъа сатмай-
быз»,— деди да тохтады тюкенчи кыыз. Алай-
сыз да дююн туююл эди, ауузум къургъакъ-
сыгъынчы тиледим. Айтсанг — кюйма. Ал-
гъын алай этмеучю эди хайырсыз. «Ашыгъып
турама, план бла ишибиз осалды»,— деп да
кюрешдим. Андан да болмады хайыр. Не эте-
рик эдим, узакъ болса да, башха тюкеннге ча-
баргъа тюшдю.

— Ишчи заманны багъаларгъа керек бол-
гъанын биле болурса,— деди эртдегили ишчи-
леден бири ачууланып.

— Билмей а! Тюз кябакъ эшикден кире
желген жерде окъуна жазылыпды аны юсюн-
ден. Унутханмы этесиз, сиз кесигиз окъуна аз-
мы айтхансыз аллай сёзлени манга? Бююн
окъуна мени сюзевиз деп кяаллай бир заман-
ны къоратып барасыз.

— Биз сени тюз жолгъа салайыкъ, адам
этейик деп кюрешебиз. Сен а хыны сёлеше-
се! — деп ачууланды тамата.— Боллукъду се-
ни бла кюрешгенибиз! Ишден кыыстарыкъбыз!

— Ол сизни ишигизди,— деди Сослан тама-
таны айтханына артыкъ кяайгъырмай.—Бизни
кыралыбызда хар кимни да ишлерге эркин-
лиги барды. Ма тюз былайчыкъда, сиз таный-
сыз хоншуларыбызны... Кел бизге деп эртте-
ден да чакъырып турадыла. Кесигиз кёрген-
ликден, къарыуум, билимим да барды. Ишле-
ялмаймы кяаллыкъма?

Стол төгерегинде олтургъанла таматагъа
бирден къарадыла.

— Ишден кетгенле кѣп бола барадыла,— деди къайсы эсе да.— Адамла жетишмейдиле.

— Тюзюн айтсам, Сослан тюзеле башлагъанды,— деди складны таматасы.— Былтырны бу кезиую бла тенглешдирип къарасакъ, аны ишге чыкъмай кългъан кюнлери бир кесек азайгъандыла.

— Кеч кълып келген кюнлери да аз болгъандыла. Муну аллында юч айда ала жыйырма бла юч кюн болгъан эселе, бу юч айда — жыйырма,— деди бригадир блокнотуна кълрай.

— Ол игиди да! — деп кълуанды профсоюзну таматасы.— Сосланны ол сынауун кенг жаяргъа керекди. Сен, багълалы Сослан, аллай башламчылыкъ этгенинги юсюнден сѣлешсенг эди. Угълай демейсе да?

— Угълайым жокъду. Алай «Кълуру кългъа кълуш кълнмайды»,— дейдиле бизде.

— Не сѣз барды? Тамбла тюзюнлей кассагъа бар да кълал,— деди тамата.

— Бюгюн болса сюерик эдим.

— Кесинг кѣресе, ишчи кюн бошала турады. Жетишаллыкъ тълулюбюз.

— Охо, тамбла да боллукъду. Алай бир кюннге эркин этсегиз эди. Саугъа да бергенсиз. Ууакъ-тюрек ишчиклерим бар эдиле.

Тамата башы бла ыразылыгълын билдирди.

Экинчи кюн иш бошалыр кезиуге Сослан кассаны гитче терезесинден къларап тохтады.

— Ахча саугъламы берчи теркирек, жанчылгълым. Ашыгълп турама,— деп баугъла тагълылгълан кълаламны къллуна алды.

— Не саугълады ол? — деди кассир.— Кеч кълалгълан болурса дейме, жаш. Таматаны

ишинден чыгъаргъандыла... Низам салалмагъаны ючюн.

— Айт, таланмагъан! Не аман иш болду! Ашап бошадыла да харип ол иги адамны,— дей Сослан арлакъда сакълагъан нёгерлери таба мудахлы кетди.

ЫННА

Мени ыннам, элде Гыттау даучюдюле, бир «тутса», сора сау кёрейим! Арбаз уллу дауургъа айланыр. Дуния къаугъагъа къалыр. «Тутмагъан» кюнюнде уа — не айтаса... кюн тийгенлей болур. Тауукъгъа, киштикге да айтмагъан ариу сёзю къалмаз. «Жанчыгъым, кёзчюгюм, тайчыгъым...» Аллай кезиуюнде ыннаны манга айтмагъан ариу сёзю жокъду, къайдан таба эсе да аллай бирни.

Бу ингирде уа жатма тубюнде салкъынлап тура эдим да, бир дауур-дубурла чыкъдыла. Къарасам — ыннам къабакъ эшикни къатында къашларын туююп сюеледи. Бир къолунда чулгъамы, башхасында — таягъы. Бу арт жыллада ол таягъын атмайды нек эсе да. Ынна бусагъатлада тёбен элден къайтханды. Ол анда къонакъда эди. Тенг къызы Зули чакъыргъанды да, алада туруп келгенди. «Биз Зули бла тенг къызлабыз» деучюдю ынна хар заманда да.

Алай айтса ынна «Къарт къатынла тенг къызла къалай болаллыкъдыла?» — деп соруучу эдим ичимден. Энди ангылайма. Ынна гитче къызчыкъ болгъанда Зули бла бирге ойнап тургъанды. Аны ючюн тенгле болгъандыла ала.

Бюгюн а, айтханымча, алай «гюрюлдеп» келди ынна Зулиладан, «моторун» кызыдырып жиберген болур эдиле ансы. Аны суху жапысын кёрген тауукъла чач-тук болдула. Ыннаны этегине кесин ышыргъа суююучю киштигибиз окъуна къачып атлауучла тубюне букъду. Гитче заманчыгъымда мени къабып кьоймаучу кызыл хоразыбызны кычырыгъына къарасанг а тюз бойнуна бичакъ салгъан сунар эдинг.

— Ай думп болугъуз, алай-алай да! — деп кычырады ыннам. — Арбазны къалай халек этдигиз эсегиз, алай халек болгъу эдигиз! Не жыйылгъанны, не атылгъанны кьоймай, атылып къаллыкъла! Жумуртха табабыз деп! Сен эки кюнден бир атхан жумуртхагъа къарап тура болур халкъ, сен ёлмегин ансы! — деп ынна ол мен суююучю жумарукъ тауукъну ызындан таягъын жиберди.

Мени кёрсе бираз жумушармы эди деп, ыннаны къатына жанлайма.

— Арып келген болурса дейме, ынна?

Тынгылап кьойду бу жол ынна. Къашларын энтда да тюйдю, эринлерин бирге жыйды. Мени кёрмегенча этип, юйге кирди. «Билеме, ынна, сени нек чамланнганынгы. Биягъы Зули бла туююшген болурса».

Алай болуучуду. Зули бла ынна бир бирлерин кёрмей арада кюн озса, ынна былай бир иги чулгъамчыкъ этип, Тёбен эл таба тебирер.

«Къайрыса, ынна?» — десенг, «Зули ауруп тургъан хапарын эшитгенме. Бир кёрюп кетейим», — дер. Андан къайтса, ма бюгюнча, болгъанны кюкюретип келир. Ол алай некди? Зули мени бек сюеди да андан. Аны къатында ынна мени сёкген этеди, къалай «кыйналып»

сёкгенин мен билеме, алай сёгерге керекди, нек дегенде, Зули мени махтагъан этеди. «Манга суу келтиреди, отун жарады»,— дейди. Ынна ичинден къууанады. «Ауузунга бал» дей болур Зулини хар сёзю сайын. Тышындан а даулашмай къоймаз. «Къой, аллах бла тилейме, шёндюгю тёлюню махтарыгъынг жокъду», деп кесин сёдегей салып тохтар ынна. Эки тенг «къызны» араларында даулаш ма алай башланычуду.

Мени таба да къарамай, ынна юйге кирип жетгенин айтхан эдим. Алай юйде кёп чыдаялмады. Олсагъат тышына чыкъды. Тунутуйгъан кюйюндеди.

— Сен алай этерсе деп турмай эдим, жашым,— деп тырманны башлады ынна мени соруулу къарагъаныма жууап эте.— Нек уялгаса мен харипни? Къартлыгъымда? Адамланы бетлерине къараялмайма.

— Не болгъанды, ынна?

— Кесинг билесе не болгъанын.

Сагъышха къалама. Ыннаны кёлюне тиерча не хата этгеними билалмайма.

— Билалмадым, ынна, не бла кёлюнге тийгеними.

— Кёремисе бу хыйлачыны! Кёзюн къысмай ётюрюк айтханын. Шёндюгю тёлюню къой сен. Жерден айырылгъынчы кесинден уллуланы юйретип тебирейди! Билемисе, хыйлачы кючюк, сени кибик заманымда мен кесимден уллуну кёзюне эркин къараялмаучем. Юйретгенни къой!

— Уялгъан эте болурсинг, ынна. Не десенг да къыз...

— Хау, уялгъан эте эдим. Сеннича адамланы юйлерине айланып, гитация этип айланмагъан-

ма. Эллиле къалай айтханларын билемисе? «Сени туудугъунг былай айтды, алай юйретди. Бу затны ашамагъыз, сууну къайнатмай ичмегиз, ансы ауругъан этериксиз» Тапханма дохтурну. Башынг мени жумдуругъум чакълы бир жокъду, дагъыда халкъны юйретирге кюрешесе. Къой бу гитациянгы, сенден сора да табыллыкъдыла аны бардырлыкъла. Бизде аллайла кѣпдюле.

Энди ангыладым ыннаны не «къыздыргъанын». Классыбыздан бир къауум адам кесекледен ауруп, дерслеге келмей къалгъан эди да, биз устазыбыз бла аланы юйлерине баргъанек. Адам ауруудан кесин къалай сакъларгъа керек болгъаныны юсюнден айтханек ол кюнледе. Ыннагъа аны айтхан болурла бирле.

— Мен кесим туюл эдим да ынна,— дедим.— Устазыбыз бла бирге айланганбыз. Хау, кертиди, уллугъа, гитчеге да ангылатыргъа кюрешгенбиз ауруула неледен жайылгъанларын, аладан сакъланыргъа керек болгъаныны юсюнден. Анга, ынна гитация угъай, а-ги-тация дейдиле.

— Ыхы, энди мени да юйрет! — деп ынна таягъы бла мени таба узалды.

— Сени башынгда гитациядан сора абери жокъду.

— Аги-та-ция дейме да, ынна.

— Мен да алай айта ушайма да, тели баш! — деп ынна дагъыда силдеди таягъын — Башха ишинг жокъмуду, эшек окъугъан кибик гитация этгенден сора?

— Адамны «былай этмей, ма былай этсенг тап боллукъду кесинге», деп юйретгенни не хатасы барды, ынна? — деп сордум.

Бу жол ыннаны бети къызарды. «Андан да

бек чочутдум ушайды. Бош сордум кѳреем», дедим ичимден.

— Кѳарачы аны кѳамамагѳанын дагѳыда!

Ынна андан ары абери айталмай бираз турду. Таякѳ бла узалып жеталмазлыгѳын биледи. Кѳарамына кѳре, таягѳын мени таба сѳдегей бир жибермеги эди деп сагѳайыпма.

— Билгич Майриш а не этгенди санга? Саусузлагѳа багѳады. Иги иш этеди. Мен кесим да аз тюкюртмегенме анга. Бир тюкюргенлей сау этип кѳояды.

— Ол хыйнычыды. Доктор тѳюйюлдю. Кѳргенме ол кѳалай бакѳгѳанын.

Бир жол Камма, мени бла бир классда окѳуйду, ауруп бир ненча кюнню школгѳа келмейди. Барып халын бир билейим, деп тебирейме. Келсем а Майриш Камманы полгѳа жатдырып, бир кѳара халыны тѳюйюмчек этип, аны кѳарнына сала да, теше тура эди. Камманы бети саргѳалыпды, кѳзлери терсинге кетипдиле. Ынчхагѳаны тѳздюрмейди.

— Андан эсе врачны чакѳырсагѳыз а—дейме Камманы анасына. Алай атмаймыды кесин манга Майриш: «Санга мында не керекди? Бар да ыннангы юйрет!» — деп юйню ичин кѳычырыкѳгѳа алдырды.

Мен чыгѳып кетип, врачны алып келдим. Камманы сокѳур чегиси ауругѳанын, мычымай операция этерге кереклисин айтды да, машинаны чакѳырып Камманы больницагѳа алып кетди.

Экинчи кюн, дерс бара тургѳанлай, директорубуз, кирип келип, манга битеу классны тынгылатып ыспас этди. Андан сора ол Майришни юйюне участковыйни алып барды да, кѳор-

кьутду. Хыйнычы ишин кьоюп, ишге чыкъмаса, хал аманнга кетеригин эскертди.

— Сора, ынна, мени терслигими не затда кьересе? «Майриш мени бир тьукьургенлей сау этип кьоюучю эди» дейсе. Эсингдемиди, бир жол эрттенбладан ингирге дери тьукьорюп кьорешгенинде да санга абери эталмагъанын? Доктор болушхан эди ансы. Алай тьуйюлмюдю, ынна?

— Аны тьюз айтаса, токълум,— деди ынна. Энди ол бир кесек жумушагъанча кьорюндю.— Алай уллайгъан адамны келюне тиерге жарамайды, тайчыгъым. Мен аны айтама ансы.— деди эм ахырында.

— Тьюзюн айтсакъ, ынна, хыйнычы Майриш сенича кьарангы адамланы башларын хайран этгенден башханы билмейди. Аланы бакъгъан кибик этип, аберичиклерин алып кечиниюу алайды,— дедим мен энди бираз батырыракъ болуп.

— Нек кьарангы болама мен? Не айтханынгы бил, кошт баласы! — деп жангыдан ачууланды ынна.

«Кьарангылыгъынгы бла жарыкълыгъынгы билейим бусагъат ынна»,—деп столда тургъан газетни алып, окъуп башлайма. Ынна иги жууукъ келип тынгылайды.

«Ичинде адамлары болгъан космос кеме Айгъа кьоннганды. Ала кемеден чыгъып, Айнкъ юсюнде айланадыла...»

— Кесинг кьурашдырып окъуйса. Ары ким ёрлеяллыкъды? Кьой, аны бла мени ийнандыраллыкъ тьуйюлсе!

Сора, ышанлап сорады:

— Газетде кертиси бла да алаймы жазылыпды, балачыгъым?

— Ма окъу.

Ынна газетни кьолуна алады. Аны кёзюне жууукъ элтеди. Ары бери буруп да къарайды.

— Хыйнычы Майришден эсе газетге беги-рек ийнана тур, ынна,— дейме.

— Юйрет, юйрет къарангы ыннангы,— деди ынна башын булгъай.— Окъуй билмегеними хайырланып, мысхылдатхан а эте болурмуса, мен харипни? Алай айтылмай эсе уа былайда? — деп ынна газетни мен окъугъан жерин бармагъы бла кёргюзтдю. Сора олсагъатда орамны озуп бара тургъан Камманы чакъырды.

— Бу газетни былайчыгъын окъучу, жашым,— деди ынна Каммагъа газетни узата, манга уа, ётюрюгюнгю чыгъарайым бусагъат дегенча, кёз кыйыры бла къарай.

«Ичинде адамлары болгъан космос кеме...» деп окъуп тебиреди Камма.

— Болду, болду, жашым, берчи газетни манга. Андан сора былай бир жумушакъ къарайды ынна, кёзлери да кюлюмсюредиле.

— Энди манга газетде жазылгъан затланы окъуп турлукъса. Мен жашауда бола тургъан затланы билип туругъа сюеме,— деди ынна.

— Ахшы,— дедим мен.

— Ол Айгъа ёрлегенле уа къайталырламы артха, жашым? — деп арсарлы сорду ынна.

— Къайтмай а,— дедим мен.

ЫРХЫ

Кюн жарыкды, эрттенликден окъуна кыздырып башлагъанды. Кёкде жангыз бир булутчукъ кёрюнемейди. «Бу иги кюн эгечими бир

кёрюп келейим аман кызыу болгъунчу. Эрт-теден бери да кёрмей турама», деп Саки жолгъа хазырланып тебирейди. Юйде кесинден башха адам жокъ; абаданла ишдедиле, ууакъла школда.

Саки къолунда да чулгъамчыгъы бла арбазгъа чыгъады. Тёгерекге-башха кёз жетдиреди. Мал орунга, тауукъ орунга да къарайды. Къозула жумушакъ мулжарда ырахат жатадыла. Къозучукъла ингирде аналары желинлерин толтуруп келликлерин билгенча шошдула. Сакиге сансыз къарап кёйдула ансы, жерлеринден турмадыла, макъырмадыла.

«Школчуларым келирге юйде болургъа керекме» дей, Саки чыгып кетеди. Не билейим, ол эгечини юйюне жетген болурму эди, хазнамы жетсин эл аягъына дери, къайдан чыкъдыла эсе да, кёкню къара булутла жапдыла. Жол жанындагъы акъ тереклени чапыракълары шууулдагъанларын кёйдула. Къудурет сакъайып тохтады. Сора тауладан сууукъ жел урду. Алайлай бир жауун келди, аллай жауун жаланда таулада жауады. Ауур тамычыла юй башларын барабан таууш этдирдиле. Тышындагъы малы, ити, тауугъу да ышыкъ тюбюне къутулургъа ашыкъдыла. Сакини кёншу кызычыкълары Лейля бла Аминат бахчада кюреше тура эдиле да, кюреклерин, чагъаларын да атып, юй таба къууулдула. Ол аз кезиучюкню ичинде сакъ жауун кызыланы тынгылы жибитди. Жыйрыкъ этеклерин сыгъа, жибигенлерине къууана, ала арбаздагъы ышыкъ тюбюне жыйылдыла.

Ала ары жетгенлери, Чунгурлу табадан ырыхы келген таууш эшитилди. Сакини юйю Лейляланы юйден энишгеде, суу ызгъа жууукъ-

дады. Ол кьургъакъ суу ызды. Кертиди, бир заманлада суу былайны барып тургъанды. Энди уа ол жолун тюрлендиргенди, энишге кетгенди. Энди анда ырхы «бийлик» этеди. Аз окъуна жаусун, кёкден тамычы тюшгенлей, алайтын ырхы келмей кьалмаз.

Къызчыкъла сагъайдыла. Ырхыны огъурсуз «ауазындан» жүреклерине кьоркъуу тюшдю. Алай кеслери кеслерин кьолгъа алдыла. Ала кеси ёмюрлеринде ырхыны аз кёрмегендиле. Табийгъатны бу огъурсуз кючу уа ол кезиуде ташын, агъачын да алып, топуракъ бла къа-тышдыра, булгъай, таш ийис этдире, бёксю-мюн энишге атады.

Жауун тохтагъанды, ырхы уа келгенин кьоймайды. Эм ахырында бир уллу хата этип кьояйым дегенча, ол деменгили кертме терекни келтирип, Сакини юйюню тёбен жанында суу ызны тар жерине буштукъ этеди. Олсагъат алайы кёл болуп тебирейди. Аны кёрюп тургъан къызланы жүреклерине керти да кьоркъуу тюшеди. Къара худар Сакиланы арбазларына жете башлайды. Тынгысызгъа къалып, къызла ышыкъ тюбюнден чыгъадыла. «Не этебиз?» деп, бир бирлерине соруулу къарайдыла.

— Ынна юйде болмаз ансы, адам кымылдап кёрюнмейди,— деди Лейля сагъышлы халда.

— Жукълап иш кьалгъан болур,— деди Аминат.

— Ыннаны уа билмейме да, аман жукъламагъы эди кюндюз,— деди Лейля.

— Кел, сора къарайыкъ,— дедиле да Лейля бла Аминат Сакилары таба чабып кетдиле.

Келгенлеринде ырхы арбазны басып, кьой орунга жете тура эди. Лейля бла Аминат, этеклерин ёрге этип, кьалын хударгъа киреди-ле. Арбаздан ётюп, кьой орунга жетедиле. Палахны жетип келгенин сезген болур эдиле, кьозучукъла, тынгысызгъа кьалып, орунда ары бери секире тура эдиле. Къызла, экишер-экишер алып, кьозуланы алайдан кетереди-ле. Ырхы кётюрюле келгенине да кьарамай, ала дагъыда кьайтадыла. Тауукъ орунга кьарар-гъа да унутмайдыла. Мында, ууакъ балачыкъларын тюбюне жыйып, ана тауукъ олтуруп тура эди. Лейля тауукъгъа узалгъанлай, балаларына кьоркьуп, тауукъ аны кьолун кьабады. Лейля, сынсып, артха турады. Аминат игиликни билмеген тауукъну хыны тутады. Балаларына кьоркьуп, ол болгъанны кьычырыкъдан алдырады, Аминатны кьабаргъа узалады, ычхыныргъа кюрешеди. Ол кезинде Лейля балачыкъланы барысын да этегине жыяды.

Ала алай эте тургъунчу мал орунну да, тауукъ орунну да ичлери балчыкъ боладыла. Къызла, кьозуланы бла тауукъ балаланы кьутхаргъанларына кьууана, Сакиланы арбаздан кетедиле. Энди ырхы да тохтагъанды, кёл иги да сел болгъанды. Къызла юй арты дуппургъа чыгып, жангыдан жарыкъ тийген кюнде юслерин-башларын кьурута турадыла. Ол кезинчюкде, ух-тух этип, Саки да жетеди. Арбазында балчыкълары кёргенлей, эси ауаргъа жетеди.

— Оу, кюнюм кьуругъан! Алып кете эди да жарлы юйюмю! — деп олтуруп кьалады. Сора кьозулары эсине тюшедиле да, мал орун таба арсарсыз тебирейди. Тобугъуна дери балчыкъгъа батылгъанлыкъгъа, ол этегин да кётюр-

мейди. Къараса уа — къозула жокъ. Тауукъ оруннга да къарайды. Балаларын кърмейди.

— Мен башым кърургъан къозуларымы ырхыгъа элтдирип кьойдум ушайды да! — деди Саки башындан тутуп.— Туппукъ ыйых кюн тирилер деп, къайры тирилгенем мен тели!

Ол кезиучюкде Саки аш юй табадан къозу макъыргъан тауушну эшитди. Барып къараса — къозулары да, балалары да анда. Бек кбууанды ынна, жилягъан да эте, кюлген да эте, дунияны ариуун айтды къозуларына, тауукъ балаларына да. Сора Саки арбазгъа чыкъды. Дуппур башында Лейляны бла Аминатны кърдю.

— Къызчыкъларым, бизни арбазгъа ким кирген болур эди, кърген эсегиз? Къозуларымы, тауукъ балаларымы да ким кьутхаргъан болур ырхыдан? Мен ол огъурлу адамгъа бир иги нохтабау этер эдим,— деп кычырды.

— Билмейбиз ынна, кърмегенбиз,— дедиле кызла.

МАММАТ БЛА КАММАТ

Бу экиси да аллай шуъхладыла, не кюрешсенг да айыралмазса аланы бир бирден. Аглары окъуна ушайдыла бирге: Маммат бла Каммат. Экиси да бир эшекге миниучюдюле. «Экигизни да эшеклеригиз бардыла, башха-башха нек минмейсиз?» — деп сорсала, «Жангыз кесинг минсенг, эшек чочуп, жыкыгъан этерикди. Экибиз минсек, ауур болабыз да, чочуялмайды», деп жууап бериучюдюле Маммат бла Каммат.

Бир жол Мамматны атасы шахардан велосипед алып келеди. Маммат аны бла орамны ары айланады, бери айланады. Каммат а анга

сукъланып къарап турады. Мамматны аны таба къараргъа акъылында жокъду: велосипед кьоллу болгъанлай нѳгерин унутханды.

«Бир кесек учайым дегенлиги болур», деп кеси кесине мурулдай сюеледи Каммат. Аны уа тохтар акъылы жокъду. Бирде зууулдап ары ѳтеди, бирде рульну бошлап да барады. Тѳзюмю тауусулгъан Каммат нѳгерин тохта-тады. Маммат бюсюремесе да велосипедден тышмей Камматны аллында тохтайды.

— Эшекге бирге миниучюбюзню унутханмы этгенсе? — деп сорады Каммат.

— Бу эшек туююлдю, вело-си-пед-ди.

— Велосипед болгъанын кѳреме. Мынга да минедиле экеулен.

Велосипедин тенгине бир кесек учаргъа берирге къызгъанып тургъан Маммат нѳгерини кѳлюне тнерге болмады.

— Мин аллына, — деди.

Эки тенг, бир бирни алышындыра, зауукъ этип учдула.

Юйде бирге ойнагъанларыча, школда да бир бирден айырылмайдыла ала. Бир партада олтурадыла, бир кибик окъуйдула. Бир бирни кѳлюне тиймезге сакъдыла.

Ма аллай татлы тенгледиле Маммат бла Каммат.

Бир кюн а, уллу переменада, ала школ арбазда топ къууа кетедиле да, Маммат топну къаты уруп иеди да, школну терезе мияласын сындырады. Экиси да сын болуп къаладыла. Мияла сыннганны эшитип, школну директору Хусей Ибрагимович чартлап чыгъады. Аны кѳргенлеринде жашчыкъла андан да бек жунчуйдула.

— Къайсыгъыз сындырдыгъыз терезени? —

деп сорады Хусей Ибрагимович. Сора Мамматны кѳргюзтюп:

— Сенми сындыргъанса? — деп къатлайды сорууун.

Маммат угъай деп башын булгъайды.

— Сен а болурмуса? Хусей Ибрагимович Каммат таба атлайды.

Каммат, ауузунда къуууту болгъанча, тынгылауну салып турады. Бирде кѳз кыйыры бла Мамматха да къарайды. Аны ол къарауунда «Нек тынгылайса?» деген соруу бериледи.

Ол кезиуде алайгъа сабийле жыйыладыла.

— Сора сенсе, жигит. Нек тынгылауну салып турса? Къоркыгъанмы этесе? — дейди Камматха къарап Хусей Ибрагимович.

— Каммат къоркъакъды! Каммат къоркъакъды! — дейдиле сабийле бир аууздан.

Каммат тенгине дагыда соруулу къарайды да, жилярыгы тамагына тыгылып, къачып кетеди.

— Каммат, тохта, тохта алай! — деп къычырады тенгини ызындан Маммат. Алай Камматны тохтар акъылы жокъду.

Бу эки татлы тенгни арасында болгъан ишни англамай, алайгъа жыйылгъанла сагышха къаладыла.

— Экисинден кыйсысы терс болгъанын англамай къалдым, — деди Хусей Ибрагимович.

АКЪКЪАШ

Алай боллукъду деп кимни эсинде бар эди: Сюлейни ийнеги клеверге къутулгъанды да кѳпгенди. Терслик Сюлейни кесиндеди, гитче

Саматчыкыны айыпларгъа кюреше эсе да. «Кёрдюнгмю, сени хатангдан... Не болгъанын... Акъкъашны быдыры уллудан-улла бола баргъанына къарачы... Клевер ашап...» «Жукълап къалгъанма сора уа, хыкъ-хыкъ. Телевизорда бир иги жомакъ кино бар эди да...» Саматчыкъ, тунтуйгъанлай, суудан толгъан дум къара кёзчюклерин жерден айырмай сюеледи. «Телевизорда! Бир иги жомакъ!.. Абадан чюйке чакълы бир жокъса, сора санга кече узуну телевизоргъа къараргъа ким эркин этеди?» «Мен чюйкечик эсем, ийнегиме къарай тур былай деп манга нек ышанганса да?» — деди Саматчыкъ, башын кётюрмей, Сюлейге кёз кыйыры бла къарай.

Бу экисини арасында даулаш не себепден башланганын билирге ашыгъа болурсуз. Айттайым.

Мал дохтургъа элтирге керек болады да, Акъкъашны сюрюуден тыядыла. Андан къайгхандан сора жазны узун кюнюнде ийнекни орунга къалай тыйып тургъун. Сора аны суу бойнуна чыгъарыргъа Сюлейге буюрадыла. Шыбыртсыз ойнаргъа къачып кетиучю Сюлей ийнекни такъгъанларына бюсюремейди; эрин тюбюнден мур-мур этип да бир кёреди. Алай амал жокъ. Атасыны къабыргъада тагъылып тургъан бел баууна кёзю жетгенлей «дыркъ» тохтайды.

Акъкъашны сюрюп Сюлей суу бойнуна келеди. Ач ийнек олсагъат окъуна жухун жерге салады. Арлакъда уа сабийле, Сюлейни тенглерини, зауукъ этип жууунадыла. Сюлей аланы ойнагъанларына сукъланып къарап турады. «Сени хатангдан...» дегенча ийнекге да санлап бирде терк къарайды. Кётюрюле баргъаны

къадар кюн къыздыра барады. Сюлейни тѣзю-
мю тауусула келеди. Аны насыбына, ол кезиу-
чюкде Саматчыкъ келип, шыбыртсыз аны къа-
тында олтуруп къалмаймыды. Кондворда ол
кеси суююучю тайчыкъны «ма бу сеникиди»
деп берсселе, аллай бир къууанмаз эди Сюлей.

— Иги болду келгенинг. Къызыудан къайры
кирирге билмей тура эдим да. Жюзе билге-
нинг да жокъду, не этесе суугъа кирип, андан
эсе Акъкъашха къарай тур, мен бир азчыкъ
жууунуп келейим.

— Бар.

Анымы айтды, Сюлей будуман болуп кетди.
Сагъат озады, эки-юч сагъат да озады —
Сюлей жокъ. Саматчыкъ эрикгенден ууакъ
ташчыкъла бла ойнай кетеди да, къалкъып
къалады.

Сюлей сууну тапхаплай, ийнекни да, Самат-
чыкъны да унутханды. Жууунургъа бек сюеди
да, суудан чыгъарыгъы келмейди. Жюзерге
устады. Иги спортсменди: чабып, секирип да
аны киши жеталмайды. Атда баргъанына къа-
расанг а — жигит. «Ёссюн да къаллай жаш
болса кёрюрсюз», деп абаданла анга бош айт-
маучудула.

Чыгъа да — юзмезде кыза, кире да — жууу-
на, алай зауукъ этип тургъанлай, Сюлей Са-
матчыкъны кычырыгъын эшитеди. Сора жу-
къудан уянганча болады. Кийимлерин ашы-
гъыш-бушугъуш къаплай, Саматчыкъны бла
Акъкъашны кююп кетген жанына атылады.
Терлегенлери барып жетеди Сюлей алайгъа.
Саматчыкъ сюеледи, ийнек жокъ. Сюлей, ар-
мау болуп, Саматчыкъны бетине къадалгъан-
лай бир ауукъ заманны турады.

— Не этдинг Акъкъашны? Жукълапмы

къалгъанса? — деп кычырады ол Саматчыкыгъа.

Суугъа тюшген жубуранча, буюгъуп тургъан жашчыкы къоркъгъандан «хау» деп къояды, сора «угъай, угъай, жукъламагъанма», дерге да кюрешеди.

— Да сора, ол сен телевизор бла кѳрген жомакъдача, учупму кетгенди Акъкъаш? Ы-ы! ...Мен тели, олтургъан жеринде къалкъып къалыучу эринчекге ышанып Акъкъашны... «Къой, бу сылхырбаш бла сѳлеше тургъандан хайыр жокъду»,— деп Сюлей совхозну сабанчы къошу таба тебирейди. «Ким биледи, Акъкъашны ишчиледен бири кѳрген эсе уа. Совхоз къалауур, ол кюйсюз Чамма сюрюп а кетмеге эди, харип Акъкъашны. Аны бир да жан аурумакълыгъы болмаз тилсиз хайыуаннга».

Анымы айтды, Акъкъашха асыры жаны ауругъандан Сюлейни жилярыгъы окъуна келди. Акъкъаш къарангы халжаргъа тагъылып, быгъынлары да ичине кетип, ачдан ѳкюре тургъаны аны кѳзюне кѳрюндю. «Бусагъат, Акъкъашым, бусагъат... Сени ол чубур къулакъ Чамманы тузагъындан къутхарайым». Кеси кесине алай айта, Сюлей сабанчыла таба чабып кетди.

Быллай кызыуда узакъгъа чабаллыкы туюлсе. Пырх-чырх этип, Сюлей да тохтады. Кѳлегини этеги бла терлегенлерин сюрте барады.

— Не куухотунса?

Чамма «шырт» деп чыгъып къалгъанында Сюлей элгеннген окъуна этди.

— Акъкъашны излейме. Кѳрген иш этмегенмисе? Алай сорду да, Сюлей кѳз кыйыры бла Чаммагъа къарады. «Кѳремисе аны ышаргъанын... Жазыкы Акъкъашны къарангы халжар-

гъа уруп, сора ышаргъан этеди... У-у-у чубур къулакъ...»

Чамма жашчыкъны жунчугъанын эслеп, ышарып бираз турду да:

— Кёрмегенме, оллахий. Клеверге къутулмасын. Ашыкъгъан эт, жаш, ансы Акъкъашынгдан бошап къалырса,— деди. Сора, жоргъасына къамичини аз-аз жетдире, харбыз бахча таба бурулуп кетди.

«Клеверге къутулгъан эсе, сора сау кёрейим — дей келеди Сюлей.— Аттыгъа не айттыркъма? Саматчыкъгъа кьоюп жууунургъа кетгенимлей, ол а жукълап къалгъанды да, Акъкъашны къачырып жибергендими дерикме».

Аллай сагъышла эте, Сюлей ханс арта тургъан кыызлагъа жууукълашады.

— Бизни Акъкъашны кёрмегенмисиз? — деп кычырады алагъа.

— Угъай!

Сюлей дагъыда чапханлай барады. Тракторчу Добайгъа тюбейди. Ол кыыстау ишлей тура эди да, Сюлей аны тохтатханына ыразы болмайды. «Не болгъанды?» — деп хыны сорады.

— Акъкъашны кёрмегенмисе? — деп сорлукъ эдим.

— Не Акъкъашды ол?

— Бизни Акъкъашны. Элде аны таныматгъан ким барды?!

Таныгъан а бир эте эди да Добай Акъкъашны, жашчыкъ бла бираз безирерге сюе эди ансы.

— Хау, унутхан этеме ансы, кёрген эдим, алайтын бир ийнек озуп баргъанын. Акъкъаш-

мы эди, къаракъашмы эди, алайчыгъын эсле-
ялмагъанма ансы.

«Сейир адам кёреме Добай. Къаллай ий-
нек болгъанын эслеялмагъан. Кюндюзгю кюн-
де. Акъкъашны уа танырыкъ эдинг, тейри.
Мен кесим чыгъарып окъуна аны айранын аз
ичмегенсе», дей барады Сюлей.

Ол суучу Семенну узакъдан кёрдю. Суу-
сапдан эринлери бир бирге жабышып келе эди
да, къууанды. Сюлей жол кыйырына олтур-
ду. Ол бригадагъа, бу бригадагъа къайта, Се-
мен бираз мычыды. Ашыкъса да, Сюлей аны
сакълады.

Жарыкъ адам болуучуду Семен. Жырлай
айланыр. Келтирген сууна къарасанг а — ол-
сагъат чырандан чыкъгъан. Ишчилени суйген
адамларыды. Арып-талып тургъан адамланы
суудан къандырыр, кёллерин да кётюрюр. Сю-
лей да бек сюеди бу огъурлу адамны. Не къа-
дар ордени барды кесини уа! Байрам кюн ала-
ны тагъып чыкъса, жашчыкъла андан кёзле-
рин айырмаучудула.

— Ыхы, энди айтчы, къайрыса бу кызыу-
да? — деп сорду Семен суусабын къандыргъан
Сюлейден.

— Акъкъашны тас этгенме,— деди жаш-
чыкъ жарсыгъан бет алып.

— Не боллукъ сунаса да Акъкъашха? Хы-
личи мал туююлдю. Бек жууаш ийнекди. Жан-
лымы чабарыкъды? Былай бир тап кырдыкчы-
гъы болгъан жерчикге къутулуп, зауукъ эте
болур, не уа къайсы терек туююнде салкъын-
лайды. Сен а, балачыкъ, куююп-бишип айла-
наса...

Семенну бу сёзлери Сюлейни шошайтдыла,
кёлюн кётюрдюле. Ол Семенну ышара тургъан

кёксюл кёзлерине къарады да, жарыкъ кюл-
дю.

— Кел мени бла, марокола таба ётерик-
ме,— деп суучу Семен жашчыкъгъа къатында
жерни кёрюзтеди.

— Чамма къоймаз,— деди ол арсарлы бола.
Ансы мароколаны эшитгенлей Сюлейни ичи
дыгъыл этген эди.

— Мени бла болсанг бир да къоркъма.

Мароколадан тоюп, Семен бла саламлашып
бери айырылгъанлай, Маммаш экинчи участ-
кадан кырдык кётюрюп келе тура эди. Аны
кёргенлей Сюлей эринлерин жалап, къарнын
сылап тебирейди. Бир классда окъуйдула эки-
си да. Иги окъуйдула. Чабышханда, секириш-
генде да кишиге оздурмайдыла. Сюлей мате-
матикадан онглуду, Мамаш а — тарыхдан. Ой-
наргъа чыкъсала уа классны асламысы Сю-
лейни тегерегине жыйылады, аны сёзюне беги-
рек тынгылайды. Маммаш аны ауур кёреди.
Тюйюшюп-жыртышып кёрмегенме, алай ара-
ларында сууукълукъ барды.

Ауур кётюрюп, арып-талып келген Маммаш-
ны кёзүтур умут этеди Сюлей.

— Зауукъ этдим марокодан,— деп ол эрин-
лерин жалайды, быдырын сылайды.

— Хоу, сен ёлмегин ансы, Чамма сени маро-
кодан бир тойдурайым деп сакълайды бахча-
ны,— деди Маммаш жюгюн жол жанына са-
лып, къалпагъы бла мангылай терисин сюр-
те.— Къарнынгы сылай айланмагъа эдинг да,
ийнекчигинги къайгъысын этге эдинг.

— Къалайда кёргенсе Акъкъашны? — деп
Сюлей тынгысызгъа къалады.

— Сен мароколагъа къутулуп тургъанда, ол
да клеверге къутулуп тура эди,— деди Мам-

маш, эринлерин бирге къаты къысып, Сюлейге не къадар ачыу этерге кюреше. Ол а, аундан жукъ чыгъаралмай, кёзлерин терк-терк къысады. Сюлейни абызырагъанын сезип, Маммаш андан да бек жунчутур муратда былай дейди:

— «Не этдинг да Акъкъашны» — деп сорлукъ болурса.—Ы-ы-ы? Аны да айтайым. Маммаш сын болуп тургъан Сюлейни бетине бетин жууукълашдырады.— Чамма сюрюп кетгенди.

— Предатель! Сюлей жумдурукъларын къысады.

— Не дединг? Энтда да бир айтчы?..

— Предатель!

Анымы айтды, Маммаш кесин Сюлейге аты. Экиси да къумлу жолгъа тёнгереди. Бирде Сюлей онглу болады, бирде — Маммаш. Булгъаныша кетди да турдула. «Кёрюрге сени уа», «мен да кёрюрге» дей, юслерин-башларын къагъа айырылышдыла.

«Ыхы, энди билдик Акъкъашны къайда болгъанын. Бусагъат окъуна чыгъармасам, ачдан тегерегин ашай болур»,— дейди ичинден Сюлей. Чапханын тохтатмагъанлай совхоз хал-жарлагъа жетеди. Алада ол къарамагъан жер къалмайды. Акъкъашны табалмайды.

— Кимни излейсе, бала?

Бузоулагъа сют ичире тура эди бузоучу Мурат.

— Акъкъашны излейме.

— Кёрмегенме. Бери нек келлик эди да ол?

— Клеверге киргенлей Маммаш Акъкъашны Чамманы аллына сюрюп чыгъарганды. Ол а аны бери келтирмесе къайры элтирикди? Чамманы билмеймисе къалай этиучюсюн?

— Къайры элтгенин билмейме, бери уа келтирмегенди.

Сюлей мудак болду. «Энди уа не амал? Къайда излесин адам», деп терен сагъышха къалды. «Юйде билдирсем, анам къайгы этерикди. Атам ишде. Не этсин адам?» Сюлейни акъылына келмегенми къалды. «Клеверден ашай-ашай кетип, кёбюп, киши да кёрмей атылып иш а къалгъан болурму». Ол эсине келгенде Сюлей титиреген окъуна этди. Кече клеверге къутулгъан совхоз ёгюзле халжарлагъа жеталмай, жолда ёлюп чырчыранг болуп тургъанлары аны кёзюне энтда да кёрюндюле.

Аллай терен сагъышха къалгъан Сюлей жазны сериуюнлю-салкъынлы ингири келип къалгъанын сезалмады. Этер мадар жокъ. Сюлей Акъкъашны тас этгенди. Андан тюнгюлгенди. Энди эки къолун хуржунларына сугъуп, юйге баргъандан башха амал къалмагъанды.

Ол, баштёбен болуп, алай келе тургъанлай, атасы Сюлейни аллына тюбейди. Жашчыкъ «Акъкъашны тас этгеними атама къалай айттайым?», деп адыргъыгъа къалады. Сора жунчуулу халда былай сорады:

— Аття, кечгиде къайры бараса?

— Мени правленнге чакъыргъандыла. Алай сен эрттенбладан ингирге дери юйюнге жыйылмай къайда айланаса? Не битдирип айланаса? Манга жууап берсенг эди.

Сюлей жууап бералмады. Кёзлерин жерден айырмады.

— Ашыкъгъан этеме. Сени бла орамда сюлип туругъа заманым жокъду. Соруюма нек жууап бермейсе? Сюлей атасы кыза башлагъанын сизди. Таякъ жетерге боллукъду.

— Акъкъашны излеп айланганма...

— Нек излей эдинг юйде тургъан ийнекни?

— Юйдедими дейсе?! Асыры къууангандан аны аякъ тубюнде чѣп сынмайды.

— Ахшы, къайтсам сѣлеширбиз,— деди ата-сы. Сюлейни энди къайгъысы жокъду. Жюрек къайгъылары чачылдыла. Ол бу жаз ингирни салкъын хауасындан ѳпкелерин толтуруп жутду. Дунияда кесинден насыплы жокъча кѳрюндю. Бек алгъа халжаргъа къайтды. Аллында кырдыгын ырахат ашай тургъан Акъкъашны бойнундан къучакълады, уппа этди. Ол а нек къоюп кетгененг мени, деп ѳпгелегенча, Сюлейге къарамай, аллында кырдыгын буштукълайды.

— Балам, къайдаса бюгюнлю? Ачдан да ѳлдюнг, мен ананг ѳллюк,— деди Сюлейни ана-сы — Ийнекни Чамма эртде окъуна сюргенди да келгенди. Аллына атар зат болмай. Артда атанг кырдык келтирип салгъанды ансы, сау къаллыкъ. Жашла бла жуууна къалгъанды деген эди Саматчыкъ ансы, асыры тынгысыз болгъандан излей чыгъаргъа да бир тебиреген эдим.

Анасыны бу сѣзлери тырманча эшитилдиле Сюлейни къулагъына.

— Акъкъашны тас этген эдим да... дерге кюрешди Сюлей башын бир кесек жулур ючюн.

— Билеме, балам, барын да билеме. Саматчыкъ айтхан эди болушун. Чамма ийнекни сюрюп келгенде сордум сени. «Келе турады. Мен ат бла алгъаракъ жетгенме ансы»,— деп къойгъанды.

— Соргъанымда кѣрмегенме сени ийнегинги деп нек айтхан эди да Чамма?

— Ол кезиуде Аккъъашны юйге келтирип къайтып бара болгъанды. «Маммаш алай кѣрюп къоймаса, ийнегинг клеверден кѣбюп, ёлюк эди» — дегенди.

«Керти тенг кѣреме Маммаш. Мен тели аны жүрегин къыйнагъанма. Тамбладан оздурмай Маммашдан кечгинлик тилерге керекме», деди Сюлей.

БИРИНЧИ ЖОЛОУЧУЛУКЪ

Халим шахарда жашайды. Қъар тауладан узакъда, тюз жерде орналгъан шахарды. Аны аппасы бла ыннасы уа тауда турадыла. Бурунгулу къалалары да болгъан тау элде. Аппа да, ынна да Халимчикни бек суюдиле. Келселе, тюрлю-тюрлю саугъала да келтирип, анга дунияны ариуун айтып кетиучюдөле. Ала бла барама деп, хар заманда жашчыкъ кесин жолгъа хазырлаучуду. Алай анасы аны иймезге терк окъуна бир тынгылы сылгау табып къояды.

Бир ингирде уа телефон зынгырдады. Элден аппа сѣлеше эди.

— Тамбла элге барлыкъбыз,— деди Халимге атасы, телефонга тынгылап, аппа бла иги кесек ушакъ этгенден сора.— Санга тансыкъ болгъанды аппа. Бек тансыкъ болгъанды. Ынна уа санга асыры тансыкъдан, орамда жашчыкъланы ауазларын сени ауазынг сунуп башлагъанды. Билемисе, анда уллу юйюбюзге телефон салгъандыла. Намазын этип бошаса, ыннанг да сѣлеширикди. Сен а, иги жаш ки-

бик, тамбла эрттерек уяныргъа кюреш. Жол узакъды.

— Эшитемисе, ання?! Тамбла элге барлыкъбыз! Ойра-ойра, таулагъа барлыкъбыз! — деди жашчыкъ тюкенден ётмек алып келген анасына.

Эрттенликде уа ол танг бла тенг уянды. Кесини биринчи жолоучулугъуна атлана, сахтиян чурукъларын, хыр къатапа кёнчекчигин, ысхарла кёлекчигин да ашыкъ-бушукъ кийип, хазыр болду.

— Бёркюнгю да кий,— деди атасы, босагъадан ышына атлай.— Кел, хайда! Ашай-иче турур заманыбыз жокъду. Жол азыкъчыкъ алгъанма.

Халим, чюйбаш бёркчюгюн да къолгъа этип, атасыны ызындан чабып чыкъды. Шахаргъа кюн энди тие башлагъан эди. Орамны аягъына дери жаяу барып, атасы бла Халим кёгет базарны тёбен жанында бир кёксюл автобусха миндиле.

— Мени биринчи жолоучулугъум нечик ариу кюн башланды, аття,— деди жашчыкъ, автобусдан терезе жанына олтургъанлай.

— Хау, бек ариу кюн тийгенди,— деп шош ышарды атасы, аркъасын желим шинтикге табыракъ жарашдыра.

Автобус, адамладан толуп, жолгъа тебиреди. Чайыр жолну бир да ахыры жокъча кёрюнеди. Халим а терезеден къарап барады. Юйле, терекле да автобусну аллына чабып келгенчадыла. Кюн жарыгъында тау таракъланы къарлары жим-жим жылтырагъанларына жолоучу жашчыкъ сейир этеди.

«Таула нечик жууукъдадыла. Мен а бир

узакъда сунуп тура эдим»,— деди ол ичинден. Бираздан а:

— Мени аппам бла ыннам ол тауладамы жашайдыла, аття? — деп сорду.

— Хау,— деди атасы.— Барсакъ, кёрюрге.

— Да ол къарлада сууукъ болмаймыдыла да?

— Угъай. Ала энишгеде турадыла. Къар болмагъан жерде. Барсакъ, кесинг кёрюрге. Нек соруп тураса керексиз?

Атасыны алай айтханына ыразы болмай, жашчыкъ тынгылауну ийди. Автобус а барады. Жол кёргюзтген белгиле, кёпюрле, элле артда къаладыла. Атасы баулу хуржундан чыгъарып берген лёкъумну ашай, Халим биягъы терезеден къарайды. Теркирек ары — акъ таулагъа жетип къалыргъа сюеди.

— Же-те-биз-ми? — деп созуп сорду Халим, жангы элге жууукълаша башлагъанлай.

— Угъай,— деди атасы.— Алыкъа кёп барлыкъбыз.

— Бираздан а Халимни жукъусу келди.

— Жукълап къалма, теличик,— деди атасы.— Жол жингиригинден озгъанлай, терен таргъа кирликбиз. Бусагъат деменгили къаяланы кёрлюксе.

Бир ауукъдан жолну эки жанында къызгъылдым къаяла бир бирге къошулуп къаллыкъча кёрюндюле. Алай, автобус ёргеден ёрге чыгъа баргъаны сайын а, ала, ёпкелеген этгенча, бир бирден кеннге кете башладыла. Халим алагъа тюрслеп-тюрслеп къарады.

«Къаялада — уланла,
Къолларында — Къуранла,
Урушургъа туралла»,—

деп, ыннасы айтычу назмучукъну эсине тюшюрдю. Къаялада уа уланла да жокъ, Къуранла да жокъ. Жаланда бийикледе кюн жылтыратып тургъан къарла.

Автобус бийикде, къаяны бели бла баргъан чакъда кюн батып, кёз байланганча болду. Сора авботусну ичинде чыракъла жандыла. Не болгъанын ангылаялмай, жашчыкъ атасына къарады. Бир кесекден а кюн биягъы жарыкъ тийди. Тау элге баргъан жол къая тешик бла — дорбун ичи бла ётгенин Халим арта ангылады.

Автобус элге кирген жерде, биринчи орамда тохтады. Халим, терезеден къарап, аппасын, ыннасын да кёрдю. Аппа — жабышмакъ таягъына таянып, ынна да урчугъун ийире. Экиси да Халимчикни бла атасын сакълап тура эдиле. Жашчыкъ кимден да алгъа чабып чыкъды. Аппа бла ынна аны къучакъладыла, ийнакъладыла. Дунияны ариуун айтдыла. Ол да, чюйбаш бёркчюгю тюшерге аздан къала, аппагъа бла ыннагъа кезиу-кезиу къысылды.

Юйге келгенлеринден сора уа, ариу кийиз жайылгъан тапчаннга олтуруп, ынна туудукъчугъун жангы жау бла, жылы гюттюле бла сыйлайды.

Ашап бошагъанлай, Халим арбазгъа чыкъды. Чыкъса — сехле юсюне юч жашчыкъ олтуруп.

— Тюшюгюз! Сехлени сындырасыз! — деди Халим, аланы къатларына бара.— Олсагъатха къайдан чыкъдыгъыз бери?

— Арлакъда топ ойнай тура эдик да, сени кёрюп, ким болгъанынги билирге келгенбиз,— деп жашчыкъладан бири къолунда таякъчыгъын жерге-жерге къакъды.

— Сен къайдан келгенсе? — деди экинчи жашчыкъ.

— Атынг а неди? — деди ючюнчю жашчыкъ.

— Ким болгъанымы билиргеми сюесиз? Таулу жашма. Қъайдан келгеними билиргеми сюесиз? Шахардан,— деп Халим къолчугъун алагъа узатды.— Келигиз, танышайыкъ. Мен Халимме.

— Етюрюк айтма. Халим менме,— деди узун бойлу жашчыкъ.

Сора барысы да кюдюле. Кюле-кюле, Халим былай айтды:

— Мен таулары кёрюрге, къар таулагъа чыгъаргъа келгенме ансы, атымы бирлеге берирге келмегенме.

Жашчыкъла жангыдан кюдюле. Узун бойлу жашчыкъ Кюнлюм тауну къолу бла кёргюзтдю:

— Ма-а тау! Узалсанг, къолунг жетерикди. Кюнлюм тау дейбиз мынга.

Ол алай айтханда, Халимге таула бютюнда жууукъ келгенча кёрюндюле.

— Мен ары барама. Кюнлюм тауну бийикде акъ къарларына къолум бла тиерге сюеме,— деп Халим терк-терк атлап, кетип башлады.

— Къайрыса? Тохта! — дей, аны женгинден тутду узун бойлу жашчыкъ. Бюгюн ары жетер умутму этесе?

— Хау.

— Бюгюнмю?

— Хау.

Женгин ычхындырып, Халим чабып кетди. Жашчыкъла, жукъ да айтмай, аны ызындан къарап къалдыла. Халим жаяу жолчукъ бла барып, барып, барып турду. Ол жууукъдан-

жууукъ бара баргъаны къадар, не сейир эди эсе да, Кюнлюм тау узакъгъа, кеннге кете баргъанча кёрюне эди. Иги кесек жол къыдыргъандан сора, Кюнлюм таугъа терк жетип къалмазын ангылап, Халим ызына къайтды. Къайтды, да, кюн батаргъа тебиреген кезиуде эшикден кирди. Аны излеп тапмай, атасы, аппасы, ыннасы да къайгъы этип тура эдиле.

— Къайда айланаса бюгюнлю, ассыдан туугъан! — деди ынна, туудукъчугъун къойнуна кыса.

— Уй, ит кючюк, нек къоркъутдунг бизни? — деди аппа, ышара-ышара. Сора аны теп-песинден уппа этди.

Халимни атасы уа жукъ айтмады. Алай къайры эсе да кетип къалгъан жашчыгъына ыразы болмагъанын кёзю-башы бла билдирди.

— Кюнлюм тауну къарларына къолум бла тиерге суйген эдим, — деп мурулдады жашчыкъ арыгъан ауазы бла.

— Ары жеталдынгмы да, жашым? — деди аппа, уллу адамгъа соргъанча.

— Угъай, — деп чуйбёркчюк баштёбен къарады.

— Таулагъа бюгюн биринчи жолоучулугъунгду, — деди атасы. — Энди келсенг, чыгъарса. Мен да барырма биргеннге. Бир да къоркъма, Кюнлюм тауну къарлары эрип кетерик туйюлдюле.

ЛЕЙЛЯЧЫКЪНЫ ГИНЖИСИ

Почтачы Мытаны бек суйюучюдю Лейлячыкъ. Келе тургъанын кёрсе, аллына чапмай къалмаз. Мыта да сюеди бу эсли къызчыкъ-

ны. Не газет, не журнал бермей кьоймаз. Бюгюн а письмо берди ол Лейлячыкьгъа. Къызчыкь кьууанды. Чабып юйге кирди да письмону анасына берди.

— Амма, амма, терк окъучу письмону! Муратдан келген болур! — деди къызчыкь, асыры ашыкьгъандан анасыны этегинден тарта.

— Атангы кьарындашы келели бизге,— деди Лейлячыкьны анасы. Къызчыкь эки кьолчугьун бирге ура, ёрге-ёрге секирди. «Бизге Мурат келеди. Манга гинжи алып келеди!»,— деп бир анасын, бир ыннасын кьучакьлайды.

— Ынна, Мурат келеди! — дейди Лейлячыкь. Кьулакьдан бекди да ынна, эшитмейди. «Не дейсе, къызчыгьым?» — деп кьулагьын салады.

— Мурат келеди дейме... Му-ра-т! — деп кьычырады Лейлячыкь ыннаны кьулагьына. Ол эшитмейди.

— Турады, турады... Жериндеди, кьозучугьум,— деп кьубултады жашындан туугьанчыкьны. Ол Лейлячыкь «не эсе да бир затым тас болгьанды» деген сунады.

Ыннаны кёзлери алыкьа жютюдюле. Кьолундан ийнелерин кетермейди. Бирде чындай эшеди, бирде — жюн кёлек. Лейлячыкь бла сёлеше тургьанлай да кьоймайды ынна эшиуюн. Амма кенг акь табакьда тылы ийлейди.

Лейлячыкь ыннадан хайыр болмазын ангылап, анасы таба жанлайды.

— Амма! Амма! — дейди къызчыкь.— Мурат келе турады! Кел, аллына кьарайыкь.

— Бюгюн келлик туююдю, тели башчыкь,— дейди анасы.

— Мен а келе турады дейме...

— Чырмама, бар ойна.

Алай Лейлячыкъны ойнар акъылы жокъду. Ол ыннагъа къайтады. Ынна къызчыкъгъа къарамайды, эшиуюн бардырады.

— Ынна, ынна, Мурат келе турады да? — деп къадалып сорады.

— Не дейсе? Кимди сени туюген? Айтчы манга, — деп сорады ол.

— Му-р-ат келе тура-ды дей-ме!..

— Адамла алай айта туруучудула, кёз жарыкъчыгъым! Азла аз жерде хапар айтмайдыла. Тынгылай турма бош хапарлагъа.

Мудах болуп, къызчыкъ арбазгъа чыгъады. «Ынна бла амма Муратны келлигине нек къууанмадыла? Тансыкъ болмагъанмыдыла анга? Уллу адамла тансыкъ нек болмайдыла?»

Арада бир ненча кюн озду. Лейлячыкъ кюн сайын орамгъа къарагъанлай турду. Бир кюн а энишгеде акъ машина кёрюндю. «Муратны машинасыды ол. Нечик ариу машинасы барды аны. Жылтырагъан окъуна этеди...»

Къызчыкъ юйге ёпге солуу этип кирди. Анасы быстыр жууа турады. Ынна уа, аркъасына жастыкъ салып, печге таянып кийизде олтурады. Къолунда биягъы эшиую.

— Мурат келе турады! — деп кычырады къызчыкъ босагъадан окъуна. — Анам ёлмеси, келе турады! Бир жылтырауукъ акъ машина бла!..

Лейлячыкъны анасы чачын-башын жыяды, артха учхалагъан жаулугъун къатыракъ кысады, женглерин бошлайды.

Къызчыкъ чартлап эшикге чыгъады. Мурат ышара-ышара келеди. Ол Лейлячыкъны эки къолтугъундан тутуп, жерден ёрге алады, мангылайындан уппа этеди, сора чемоданындан

чыгъарып уллу гинжини аны кьолуна тутдурады. Ол фурмачач, жаннганкёз гинжиди. Кёзлерин кьысады. Юсюнде ариу кьолан жыйрыкчыгы барды. «Хар келгени сайын санга гинжи келтирликме деучю эди да, бу жол келтирди»,— деп Лейлячыкь гинжини фурма чашчачыгын сылайды. Асыры кьууаннгандан улакча секире, ол Мурат бла бирге юйге киреди. Бек алгъа гинжисин ыннагъа кёргюзтеди. Ызы бла — анасына, сора гинжисин нёгерчиклерине кёргюзтюрге ашыгъады. Хоншу жашчыкьла орамда ашыкь ойнай турадыла.

— Къарачыгъыз, Лейлячыкьны нечик ариу гинжиси барды!

Ойнагъанларын кьоюп, барысы да кьызчыкьны тегерегине жыйыладыла.

— Мурат келтиргенди муну манга,— деп махтанады Лейлячыкь.— Кёзлерин кьысхан окъуна этеди. Ма кёрдюгюзмю?.. Ачхан да этеди кёзлерин...

— Не сейирлиги барды да аны? — дейди жашчыкьладан бири.— Аття манга бир вертолёт келтиргенди да, бир кёргюегиз. Былай тартсам... Кёкню къарелдисине чыгып кетеди... Тик ёрге...

— Алдатма, Айгъа чыгып кетмеге эди, сени ол харыкъанат вертолётунг. Къанатларын бурама деп бауундан тартханынгда ёрге кётюрюлюр орнуна энишге тюшюп, бурун сыртыннгы сыдырып жилигъанынг эсингдемиди? — дейди жашчыкьланы эм абаданлары.

Биринчи жашчыкь аны айтханына тынгыламады. Лейлячыкьны гинжисини фурма чашчыгын сылады.

— Фу, не къаты чачы барды кесини да, ат

къыл кибик,— деди къол аязын сыйпаргъа кю-
реше.

— Сени чачынгды ат къыл! — деди да Лей-
лячыкъ жиляп къалды.

— Гинжими чачына ат къыл дегенинги Му-
ратха айтайым да, ол сени иги кюнюнгю чы-
гъарыр! Ол юй таба чабып кетди.

Юйде ынна биягъыча жюн тите турады.
Анасы аш отоуда.

— Мурат не болду? — деп сорду къызчыкъ,
гургунча солуй.

— Биягъы сени туюгенми этгендиле, ол ёс-
мезликле, жан дарманчыгъым? — деп ынна
жашындан туугъанны жёкюрегине къысды.

— Мурат къайдады? — деп дагъыда сорду
Лейлячыкъ.

— Мен ол начаслагъа этерими кёрюсе
сен! — деди ынна къолун булгъай.— Къарыу-
суз сабий тапханбыз деп, ёсмезликле!

Ыннадан хаиыр чыкъмазын билип, Лейля-
чыкъ анасыны къатына барды.

— Ання, Мурат къайры кетгенди? — деп
сорду.

— Къошха.

— Нек?

— Атанга болушурукъду бир къауум кюн-
ню.

— Аман болду кёреем.

— Не этерик эдинг аны?

— Тарыкъгъан этерик эдим,— деди къыз-
чыкъ кючкюнюп.

— Кимден?

— Ол аман жашладан.

— Нек?

— Гинжинги чачы ат къылданды дегендиле.

— Айтма кьой. Аны ючюн сени ненг кьорайды?

— Ала уа аллай аман сёз нек айтадыла? Ол иги гинжиге... Лейлячыкьны кёзлери суудан толдула.

— Санга иги кёрюннгенликге алагъа кёрюне болмаз.

Анасы, ыннасы да кьызчыкьны булжуртургъа кюрешдиле. Ол кесин гыялмай, кёп жиляды. Жиляй кетди да, ыннасыны кьойнунда жукълап кьалды. Уяннганында уа кюн иги да озуп эди. Лейлячыкь, кёзлерин ууа, тышына чыкьса, атасы атыны иерин ала тура эди.

Кьызчыгъы чабып келгенин кёрюп, Лейлячыкьны атасы тохтайды. Сора энишге ийилип, аны къаты къучакълайды.

— Мурат келдими, ата? — деп сорду Лейлячыкь, тегерегине къарай.

— Угъай, мени орнума кьалгъанды кьошда.

Лейлячыкьны атасы кьызчыгъын кьойнуна алгъанлай юйге кирди. Аланы кёргенде, ынна тирилди. Жашына суйдюмлю къарады.

— Къалайды, жашым, ишигиз? Ашдан-суудан кьыйналмай турамысыз?

— Угъай.

Ыннаны тырмы бети сыйдам болгъанча кёрюндю.

— Малдан кьорамай тура эсе. Кырдык игимиди? — деп сорду ол дагъыда, керексиз соруула бла жашымы башын аурутмайым дегенча, акъырын ауаз бла.

Лейлячыкьны атасы ыннаны ол соруууна жууап бермеди.

— Барчы, айран келтир, — деди кьызчыгъын жерге тюшюре атасы. Лейлячыкь гоппан аякь бла айран келтиреди. Ынна уа жашындан

жууап сакълап турады. Сора жууап алатмазлыгъын ангылап, жюнюн титип тебирейди. Лейлячыкъ бирде атасына, бирде ыннасына къарайды. «Ыннаны сорууларына къачан жууап берликди ата?» Аны уа жууап берир акъылы жокъду. Ол диваннга гаянады да кезлерин къысады. «Ата ыннаны сорууларын эшитмей къойгъан болур ансы... Нек бермей къойду ыннагъа жууап?..» Лейлячыкъны энди андан уллу сагъышы жокъду.

КЪЫЗЫЛ ТРОЛЛЕЙБУС

Ахмат элде жашайды, ыннасы уа — шахарда. Ол ыннасына бу жол болмаса келмегенди. Бу жолгъа дери шахарны кёрмегенди. Ахмат аны эл сунуп тургъанды. Кеси элича — бийик тауланы ичинде. Келсе уа ол уллу ёзенде орналгъан уллу эл. Юйлери да — бийикле, орамлары — кенг, эки жанларында — чыракъла.

Атасы бла анасы аны бери биринчи сентябрьге дери ыннагъа болуша турсун деп келтиргендиле. Ахмат ал кюнледе юйюрсюнмей турду. Мында анга хар зат да къужур кёрюнеди. Бир ненча кюнден а юйренди. Хар не да иги жёрюне башлады.

Ахматны ыннасы бешинчи этажда жашайды. Ол аны терезесинден шахаргъа къараргъа бек сюеди. Троллейбусланы, автобусланы, таксилени, чепген сокъгъанча, ары-бери «жортханларына». Троллейбус тюз терезе тюбюнде тохтайды. Алайда адамла кёп жыйыладыла. Ала эллилеге ушамайдыла. Тиллери да башхады.

— Шахарда адамла бир бирлерин танымайдыла, — дейди ынна.

- Нек?
- Асыры кёпдюле да андан.
- Терк-терк а нек жюрюйдюле?
- Ишге ашыгъадыла.
- Эртте турсала уа?
- Туралмайдыла.
- Нек?
- Кече окъугъан этедиле, кюндюз а — иш-леген.

Ахмат сагъышха къалады. «Кече нек окъуйдула была? Биз элде кюндюз окъуйбуз». Сора былай сорады:

— Ынна, мен да кюндюз окъугъанымы къоярмы эдим? Уллу болсам, кече окъурма.

— Угъай, токълучугъум. «Окъугъанны кёзю жарыкъ, окъумагъан болур жазыкъ» дегенди акъылман Кязим.

— Ол сакъаллы аппачыкъмы?

— Хау, кёз жарыкъчыгъым?

— Мен сени бла туругъа сюеме. Санга болушургъа... Жангыз кесинге къыйынды да? — деди Ахмат.

Ынна жашчыкъны дум къара чачын сылайды, ийилип кёзюнден уппа этеди.

— Хау, жанчыгъым. Сен болушмасанг ким болушурукъду ынаннга? Энди кёресе, къарт, къарыусуз болгъанма.

Кесини жашы, Ахматны атасы, сабий заманында тюз алай айтычусу ыннаны эсине тюшеди. Жашы алай айтса, къартлыгъына жангыз къалмазлыгъына нечик къууаныучу эди ол заманда.

Артда, пенсиягъа чыкъгъанында, жашын, Ахматны атасын, колхозну председатели этип жибердиле. Ол шахарда фатарын анасына береди. «Боллукъду элде жашагъанынг, ишлеге-

нинг да. Сабийле келе-кете турлукъдула. Эри-
гирик туйюлсе. Хар зат да къатынгады.
Отун, кѣмюр кереги жокъ», деген эди жашы.
Ал кезиуде ынна, элни излеп, эригип турду.
Артдан артха шахарны жашаууна юйренди.

— Школгъа уа, таначыгъым, жюрюмей жа-
рарыкъ туйюлдю,— деди ынна аш отоуда сют
бидончукъну жууа.— Школгъа барлыкъса де-
генлеринде къалай къууанган эдинг. Энди уа
ѣнгелеп тохтагъанса...

— Мен угъай демейме... Алай иги болурму
эди дегенлигимди ансы,— деди Ахмат.

Жашчыкъ терезе къатына барады. Орамгъа
кѣп къарап турады. Аны ары жанындагъы
бийик юйню мюйюшюнден къызыл троллейбус
чыгъады.

— Ынна, сютге мен барайым,— дейди Ах-
мат. Сора бидончукъну алып, хылыф чыгып
тебирейди.

— Тохта жашым, ахча ала бар! Сакъ бол,
машиналадан!

Ахмат не бек ашыкъды эсе да, троллейбусха
жеталмады. Аны ызындан къарап къалды.
Жашчыкъ мудах болду. Артха къайтыргъа да
бир тебиреди, алай адамла жыйылгъанларына
тохтады. Жыйын кѣнден-кѣп бола барады.
Ахмат адамланы бетлерине тюрслеп къарай-
ды. Келген сюелип къалады ансы, бир бири
бла саламлашхан жокъ. «Была бир бирлери
бла туйюшюп тура болурла ансы...»—деди Ах-
мат кеси кесине.

Бир ауукъ замандан дагъыда бир къызыл
троллейбус мюйюшден чартлап чыгъады. Ах-
мат башында «мюйюзлерине» къарап, аны ме-
текеге ушатды. Троллейбусха Ахмат бу
жолгъа дери да мингенди. Машинаны терезе-

сине бурнун жетдирип, тышына къарап баргъаны эсиндеди. Ол кюн ынна аны биргесине эди. Бююн а ол къадар адамны ичинде жангыз бир шагъырейи жокъ. Ол, энишге ийилип, адамланы орталары бла терезеге къутулады. Ахмат юйлени таныйды. Ынна бла келгенинде кёрген эди аланы. Таныгъанда къууанганча болады. Бир кесекден троллейбус тохтайды. Адамла, бир бирни тюрте, ашыгышылы чыгъадыла. Алып кетмесинле деп, Ахмат шинтикни сабындан къаты туталды. Тюз ол этгенча, энишге ийилип, адамланы орталары бла сугъулуп, эки жашчыкъ Ахматны къатында сюелип тохтадыла.

Ахмат къркъду. Бидончугъун кёкюрегине къысды. «Хулиганла болурла. Шахарда хулиганла болуучудула», деучюдю атам. «Ачхамы сыйырыргъа умут этселе, бидон бла урлукъма», дей келеди Ахмат кеси кесине мурулдай. Жашчыкъла аны таба къарагъан окъуна этмейдиле. Лахор эте келедиле. Ахмат ала таба къарамайды. Терезеден кёзюн айырмай келеди. Акъылы уа жашчыкъладады. «Троллейбусну ичинде къркъгъан этедиле тиерге. Бир чыкъсын деп сакълай болурла», — дейди Ахмат ичинден. Ол алай айтыр-айтмаз, троллейбус тохтайды. Ахмат чартлап тышына чыгъады. Жашчыкъла ызындан тюшген сунуп, артха къарамай бир кесек турады. Сора таукел болуп къарайды. Киши да жокъ. Жашчыкъла тюшмегендиле.

Ахмат тегерегине къарайды. Тюкеннге жетгинчи тюшгенин ангылайды. Троллейбусну сакъламай, жаяу тебирейди.

Орам жанында шинтикде бир арыкъ жютюсакъал къртчыкъ таягъына таянып жангыз

олтурады. Сакъалчыгъын сылай, тишсиз кнриулерин ачып ышара, ол Ахматха къарайды. Ол да къоркъаракъ болуп, тишлерин ачаргъа кюрешеди. Къарт таягъын имбашына тиреп, ушкок этип, Ахматны марайды. Къартдан кёзюн айырмай, жашчыкъ артха ыхтырылады. Арлакъ баргъанлай, аяусуз къачады. Иги кесек келгенден сора тохтап, артха къарайды. Къарт имбашын таягъына тиреп, жерге къараргъанлай олтура эди.

Тюкеннге жетгинчи Ахматны дагъыда бир троллейбус озады. Жашчыкъ аны ызындан чабады. Къайры жетерик эди? Троллейбусдан алгъа тюшгени ючюн кеси кесине тырман эте келеди. «Нечик игиди сахарда! Троллейбусла да, автобусла да топпа-толу. Бизни элге да жиберселе эди, быллай бир къызыл троллейбусну. Аны мен элтип барсам эди... Ох, анасыны... Аз сукъланмаз эди манга ол махтанчакъ Чубукну къаууму». Сора Ахмат эки жанындан къысыр къаяла къысхан тар, узун тау элни ичи бла троллейбусну элтип баргъанча болады. Ауур троллейбус, пырх-чырх эте, бир дуппурдан аууп, экинчисине ёрлеп барады. Элни уллусу, гитчеси да орамгъа чыкыгъандыла. Ахмат эки жанына кезиу-кезиу къарай келеди. Чубук нёгерлери бла жол жанында анга аралып тургъанын кёргенде, троллейбусну тохтатады. Тюшюп, тегерегине-башына къарап чыгъады, аягъы бла троллейбусну чархыны бёксмлигин да кёреди. «Къалайды да, шуёхла» дегенча, кёз къыйыры бла Чубукну къауумуна къарайды...

Ахматны кёлю кётюрюледди. Ол ёрге-ёрге секире келеди. Тюкеннге чабып киреди. Къууангандан туююл эсе, очередни эслемей,

тюкенчини къатында сюелип тохтайды. Адам-ла сейир этип къарагъанларын кёрюп, Ахмат уялады. Барып, акъырынчыкъ очередни аягъында тохтайды...

Бидончугъун сютден толтуруп, Ахмат тышына чыгъады. Троллейбус тохгаучу жерде адам кёпдю. «Сакълайымы, огъесе угъаймы?» деп, Ахмат алайда бир кесек сюеледи. Сора жаяу тебирейди. Бидончугъу, гитче кёрюннгенликге, ауурдан-ауур бола келеди. Энди Ахмат бир затдан да жьоркъмайды. Ол бу тегерекдеги юйлени барысын да танийды.

Ол биягъы къартчыкъны кёргенинде Ахмат троллейбусдан тюшген жерине жетгенин англайды. Арыкъ, жютюсакъал къартчыкъ, биягъы жеринде олтурады. Ол къалкъыпды, алай Ахмат хыйлачы къартчыкъ кёзлерин жумгъан кирик этип, аны марап тургъан сунады. Не этсин адам? Солууун алмай, Ахмат шыбыртсыз атларгъа кюрешеди. Кёзлерин къартчыкъгъа къадалтханлай, акъырынчыкъ барады. Неге абынды, ким биледи аны, Ахмат сыртындан «топ» деп тюшдю. Бидончугъу къанжал таууш этди, сютю бетине тегюлдю.

Ахмат, эринлерин жалай, ёрге гурду. Къалкъып тургъан къартчыкъ уянды. Асыры къоркъгъандан, жашчыкъ будуман болуп къачды. Жютюсакъал къартчыкъ аны ызындан болду. Ахмат а къачып келеди. «Къартчыкъ жетип къоя кёреме» деген кезиуле да боладыла. Аллай кезиуде Ахмат барыуун андан да терк этеди.

Ахмат юйге ол кызыуу бла киреди. Келсе, ынна намаз эте тура эди.

— Ынна, ынна! — дейди Ахмат ашыгъышлы.

«Намазымы бошама кьой»,— деп ынна анга кёзлери бла ангылатыргъа кюрешеди. Алай Ахматны тохтар акъылы жокьду.

Намазын бошап, ынна жашчыкъны ёшюнюне кысады.

— Не болгъанды, кёз жарыкъчыгъым? Жюрекчигинг жеринден чыгып кетеди да. Кьоркьутхан ишми этгендиле сени?

— Угъай. Сютню тёкгенме... Жыгъылып,— деди Ахмат жерге къарап.

Экинчи кюн Ахмат биягъыча терезеден къарап турады. Троллейбус тохтаучу жерде адамла кёпдюле.

— Ынна, быйыл мен школгъа бармай кьалсам не боллукьду? — деп сорады Ахмат.

— Акъыллы бол, балачыкъ. Бизни заманыбызда окъумагъан тюкге тиймейди.

— Мен да тиймейме тюкге,— деп Ахмат ыннаны юзмелтлеринден бирин созуп тебиреди.

— Тюкге тийгенни кьой, сен дуния байлыгъыса, тайчыгъым! — дейди ынна.

Ол кезиуде биягъы бийик юйню мюйюшюнден кызыл троллейбус чыгъады. Ахматны кёзлери жанадыла.

— Ынна, ой ынна! — деп ол аш отоугъа киреди.— Мен сют алып келейим, угъай демей эсенг.

Ыннаны жууабын сакълай турмай, Ахмат бидончукьну алып, эшик таба ашыгъышлы тебирейди.

— Ахча ала бар, жан кыйырчыгъым! — дейди ынна Ахматны тохтата.

Ахмат чабып орамгъа чыгъады. Бу жол эшиклерин женге ачханлай, кызыл троллейбус аны сакълап тура эди...

ДУГЪУМА ШАЙ

Аппа ауругъанды. Къуру жётел этгенлей турады. Солууу тыйылып, кыйналып тебиресе, Аскер аппасына дарман береди. Аны ичсе, саусуз бираз шошаяды. Ол кезиучюкде Аскер да тынчаяды. Бир кесекден аппа дагъыда жётел этип тебирейди. Аскер сескенип уянады, не берейим дегенча, аппаны юсюне сюелип тохтайды. Аскер аппаны кыйналгъанына инжиледи. Болушур амал излейди, алай табалмайды.

— Ах, анасыны уа, хорлатып къоя ушайбыз да бу аман сууукъгъа,— деди аппа кезиулю жётелинден сора.— Дугъума шайдан бир-эки чын ичсек, иги болуп къаллыкъ эдик. Хазыры уа жокъ.

— Болгъанчыгъын Кермагъа берип жибергененг сора уа аппа,— деди Аскер тырман этген халда.— Ма энди керек болду да къалды.

— Алай этмей амалым жокъ эди, балачыкъ. Ауруп тургъан адамгъа бир себеплик этер амалынг бар эсе, аны этмей кьойгъан амалыкъны бир шартыды. Ол кюн мен Кермагъа болушдум. Бюгюн ол манга болушур, гамбла сен — башхагъа. Ма алай болургъа керекдиле адамла бир бирге, таначыгъым.

Аскер ангылады аппаны айтханын. Аны ауруу кыйнагъандан тереннге кетген огъурлу кёзлерине къарады да, эсине былай келди: «Барайым да, аппагъа дугъумала жыйып келейим. Бёрю улугъан къолда кёп ёсюучюдю дугъума, деучюдю аппа». Сора Аскер терезеден тышына къарады. Кюн, бир кесек солуп алай барайым дегенча, Къара сыртны тёппесине жаягъын салып тохтагъанын кёрдю. «Кеч болгъанды, кюн батхынчы хазна жеталгъа

эдим, Бёрю улугъан кьолгъа», деп ойлайды ол. Алай аппасы ючюн жер этегине да барыргъа хазырды Аскер, алай бир сюеди аны.

Ол сагъышы бла Аскер юйден шыбыртсыз чыгып кетеди. Аппасыны эски жюлгючюн алгъанды ансы, кьолунда абериси да жокъ. Бел баучугъун да кьаты тартханды. Жолда аллына жануар иш чыгып кьалса, шалпар тюшюп чырмамасын деп.

Келеди Аскер Бёрю улугъан кьол таба. Энди бир кесек барса жетерикди. Къара сырт багъыр бет кюнню игикесек кемиргенди. Энди бир сермесе жутуп кьоярыкъды. Аскер атлашына кьошады. Бир кесекден а жортуп тебирейди. Ол кьызыуу бла Бёрю улугъан кьолгъа кьалай жетип кьалгъанын сезмей окьуна кьояды. Энди Къара сырт кюнню саулай жутханды. Кёз байлана башлагъанды. Аскер дугъумаланы жюлгюч бла кесип, кьолтугъуна муштухул жыяды. Олсагъатдан терекни кьургъакъ бутагъы «чыкьыркъ» деп сынады. Аскерни жюреги тамагъына буштукъ болады. Къачарыкъ эди аямай, бутлары кьоргъашин такъгъан кибик ауур болгъандыла да, тебалмайды ансы.

Аскер алай жунчуп тургъанлай кьалауур Бахат тебе артындан чыгып кьалады. Жашчыкъны эслеп, аты пырх-чырх да бир этеди. Кьалауурну кёргенде Аскерге жан киреди.

— Не этесе бу заманда Бёрю улугъан кьолда? Къайсыса кесинг да? — деп сорады Бахат.

— Менме, — дейди Аскер ауазын кючден чыгъара. — Аскер.

— Ажашыпмы киргенсе бери?

— Угъай.

— Сора уа?

— Аппагъа дугъума жыяма деп... Ауруп тур-
рады..

— Кюндюз келсенг эди уа, антсыз!

Жашчыкъ абери айтмайды. Дугъумаланы
кьолтугъуна кысады. Кетип тебиреди.

— Кесинг бараллыкъмыса?

— Хау.

Аскер Бёрю улугъан кьолдан элге эннген
жаяу жолчужкъга чыкыгъанында иги да кьа-
рангы болгъан эди. Алай Аскерни журегини
кьоркыгъаны кетмейди. Бир огъурсуз зат
ызындан шош келгенлей тургъанча кёрюнеди.
Не болур ол? Айыуму, бёрюмю... Артха кьа-
раргъа кьоркыгъан этеди. Бирде ол кюйсюз
жаныуар аны желкесине солугъанча да кёрю-
неди. Аскерни кычырыкъ этериги келеди.
Алай чууу чыкмайды. Аскер ауяусуз кьача-
ды. Ызындан келген да чабады. Жашчыкъ
жиляйды. Ызындан кьуууп келген да ынча-
гъанча этеди. Аскер чапханын тохтатады. Со-
ра таукелленип, артха кьарайды. Ызындан
кьуугъан да жокъ, ынчагъан да жокъ. Ингир-
ги жел терек чапыракъланы шууулдатады,
кюнлюм агъачда укуну ачы «жилягъаны» эши-
тиледи ансы.

Аскер юйге келгенинде барысы да аягъы
юсюне болуп тура эдиле. Жашчыкыны кьакъ-
ды-сокъду этерге да бир тебиредиле. Алай аны
кьолтугъунда дугъума гыстыны кёргенде,
ишни болушун ангыладыла.

— Аппа, санга дугъумала жыйып келеме,—
деди да Аскер, аланы жашчыкыгъа асыры ты-
нгысыз болгъандан аурууун унутхан аппасына
берди.

— Жаша, таначыгъым, бусагъат дугъума

шай къайнатыйкъ да, иги болабыз да къалабыз,— деди аппа дугъумаланы келинине узата. Кертиси бла да иги болуп къалгъанча, аппаны санларына былай бир женгиллик келди.

КЪАЯ КЪАРЫЛГЪАЧНЫ ДЕРТИ

Ууакъ къанатлыланы уяларын кукукдан бла чыкъынджикден уста излей билген жангыз бир къанатлы жокъду. Кукук башханы уясын кесини жумуртхасын къояр ючюн излейди, чыкъынжик — жумуртхаларын не да балаларын урлар ючюн. Абадан чыпчыкъла ол узункъуйрукъ, къолан уручугъа къаты жууап береди-ле, ууакъла уа, жабы-жухугъа къалгъан бол-маса, абери эталмайдыла.

Хылиге келсе, чыкъынджик асыры чыкъыр-чыкъыр этгенден, тегерекни тездюрмейди, тюз уясына жау чапхан кибик. Аны ючюн чыкъынджикни хыянаты тиймеген чыпчыкъла окъуна кёрюп болмагъандыла бу тынгысыз узункъуйрукъну. Чыкъынджикни уясына чапханны айтмай окъуна къояйым. Бир жол а урлакагъа алай таякъ тийгенди, алай да, кепге дери унутурукъ туююлдю ол аны.

Элни эски школуну къабыргъалары бюгюн да сакъланадыла. Ол алгъын къайсы эсе да бир уллу бийни ююю болгъанды деучюдюле. Бусагъатлада аны къабыргъаларын къая къарылгъачла бийлегендиле. Аланы уяларын кёрюп, чыкъынджик жараулу ауузланыргъа умут этеди. Ол акъыл бла эски къабыргъаны юсюне къонуп, къайсы уяны чачайым деп, тегерек-башны марай тургъанлай, кычырыкъ-хахайгъа къалып, кесин жерге атады. Алгъа

терекни къалын бутакъларына ташаяды. Ан-да да тынчаялмай, жерге къонады. Бир къанаты энишге тюшгенча кёрюнеди. Чыкъынджик ол къанатына тынгысызды. Юсюнден не затны эсе да атаргъа кюрешеди, болалмайды ансы.

Ол кезинде мен иничке чюуюлдеген гаууш эшитеме. «Былайда чыкъынджикден башха къанатлы жокъ ушайды да», деп тегерегиме къарайма. Абери кёрмейме. «Чу-чу» таууш дагыда эшитиледи. Қъанатын жерде суйреп баргъан чыкъынждикге иги тюрслеп къарайма. Қъая къарылгъач, къанатларын жайып, чыкъынджикни бойнуна жабышып тура эди. Аны къара тюгюнде къая къарылгъачны эслеген къыйын эди.

Қъая къарылгъач арты аллына къарап жабышыпды чыкъынджикни бойнуна. Қъуйругъу чыкъынджикни башында кикирикча чюелинди. Чыкъынджик къарылгъачны къуйругъундан къабаргъа кюрешеди, жеталмайды ансы. Ол алай узалса, къарылгъач тырнакъларын душманына бютюн къадалтады. Бек ачыта болур эди ансы, чыкъынджик адыргъыгъа къалып, юсюндегин атаргъа кюрешеди.

Чыкъынджик учаргъа да бир тебирейди. Алай къарылгъач тырнакъларын иги къадалтса, дыгаласха къалып, жерде ары-бери секиреди. Ахырында бу узункъуйрукъ аманлыкъчы къарылгъачны юсюнден аталмазлыгъын ангылайды. Тегерекге жорта кетеди да, арлакъда чырпы тёбени эслейди. Сора, секире-секире барып, арсарсыз ары ташаяды. Сыртындагъын атын, чыкъынджик алма терекге къонады, «кёрдюнгмю аны, мырхыкча жабышып, онгуму алып къоя эди», дегенча бир кесек заманны

чыкырмадагынанлай турады. Энди эски хуна та-
ба кырааган окыуна этмейди.

Кыя кырылгыч да чырпы ичинден чыгъа-
ды. Бутакчыкыда бир кесек олтура кетип,
тик ёрге чыгып, негерлерине кышулады. Аны
кёкде окыча барыуунда хыйлачыгыа дерт жет-
диргени ючюн ёхтемлик сезиледи.

ДОРБУНКЪУЛ

Эндиге дери бизни юню кыатында аллай
чыпчыкыны кёргеменме. Асыры дум кырадан
жылтыраган окыуна этеди. Буруну уа — кы-
зыл, кеси да бир узун. Бу гитче башчык ал-
лай уллу бурунну кыалай кётюрюп айлана
болур деригинг келеди.

«Уясы иш болурму муну былайда» деп
ишекли болама. Арбазда тереклеге тюрслеп
кырайма. Уя кёралмайма. «Ажашып келген
болур. Кыанатлыла ашарла деп, амма ётмек
бурхуланы терек тюбуне кыуючуду да, аны
ючюн келип тохтаган болур, шуёхум», дейме
кеси кесиме.

Кыара чыпчык а, Чыкынжикге ушаш, се-
кирип-секирип атлай, кыарын кыайгыдады.
Асыры тириден бир такыйкыаны жеринде
турмайды. Жютю кёзчюклери бла тёп-тёгерек-
ге сакъ-сакъ кыарайды. Кыоркыуулу таууш
эшитсе, кыачмайды, не учуп кетмейди. Ар-
лакыгыа секирип, башчыгыын жерге салып,
кыымсыз болуп тохтайды. Ол алай этип, кесин
ёлген сундурады. Ёлгеннге ким тиерикди?

Мен чыпчыкыны ыннама кёргюзтеме.

— Бу кыара чыпчыкыны бу жолгыа дери

көрмегенме былайлада. Сени көргенинг иш а болгъанмыды, ынна? — деп сорама.

— Угъай, балам. Көрмегенме бююннге дери. Нечик ариуду, таланган! Дум къара... Қъундузча жылтырайды тюю, тоба.

— Аты къалайды?

— Дорбункъул.

Мен бу дум къара чыпчыкны тутаргъа къаст этеме. Ууакъ-ууакъ секире, ол терек тюпледе къурт излейди. Бирде узун бурну бла къургъакъ чапыракъланы ары-бери чачады. Аланы тюлеринден къурт чыгъарады. Бирде кызыл бурнун кырдыкга чанчады. Ол тийреде бурнун сукъмагъан жер къоймайды. Мен акъырын аны таба тебирейме. Дорбункъул сагъаяды. Жерни чучхугъанны къояды. Инжиле кибик, төп-төгерек кезчюклерин мендан алмайды. Тохтамазымы билгенден сора «къыркъ» дейди да жерге кысылады. Мен тохтайма. Чыпчыкъ да сагъаяды.

Ол сагъатдан сакъ желчик терек башларында саргъалдым чапыракъланы кългъанларын тюшюреди. Төгерек айланып, бурулуп арбазны сыйпайды. Дорбункъул бауурун жерге салгъанлай, энди не этерик болур дегенча, манга къарагъанлай турады. Сакъ желчик аны тюклерин кетюреди. Энди ол туююшюрюк хоразгъа ушайды.

Жел чачып къоймай эди да, мен чачымы жыяргъа узалама. Дорбункъул да жел ургъан жанына бурулады. Мен сейир-тамаша болама. «Къара бу аламахта! Ангылагъан чыпчыкъ болур бу. Тейри, тутуп жашлагъа бир көргюзтмей къоймам», — дейме да аны таба тебирейме.

Бир атлагъанымлай окъуна, «тохта, жаш ансы, учуп кетерме» дегенча, ол «къыркъ» деп дагъыда бир кере этди.

Не амал, артха турдум. Дорбункъул да тынчайды. Бауурун жерден айырды да, къурт излеп тебиреди. Къайдан илинди эсе да кёзюме, бир тегерек ташчыкъны кёрдюм. Кёгюрчюн жумуртхадан уллу болмаз эди. Атып жибердим. Тиеригин билсем а... айхай...

Дорбункъул къанатлары кенг жыйып, бир жанына ауду да къалды. Таш башына тийген эди. Мен алгъа къууанган окъуна этдим. Негерлерими чакъырыргъа да бир тебиредим. «Къарачыгъыз! Тюз бир атханлай тийдиргенме!...»

— Не этесе, жашым, алайда? — дейди ынна терезеден башын къаратып. Мен буюгъама. Ынна чыпчыкъны ёлтюрнгеними кёрюрюн суймейме. Энди негерлериме махтаныргъым да келмейди. Чырпы артына бугъама. Дорбункъул учуп кетер деп къоркъур кереги жокъду; ол энди шош болгъанды, бир заманда да учарыкъ туююлду. Аны тёп-тегерек жютю кёзчюклери жабылгъандыла. Энди ол къанатлары бла жерни бек къаты къучакълагъанды.

Мени жүрегими къаллай эсе да бир ауурлукъ басады. «Нек ёлтюрдюм мен чыпчыкъны? Не хатасы тийген эди аны манга?» Мени алайдан кетеригим келеди. «Бир хатасы болмагъан къанатлыны ёлтюрнгеними билселе, налат берирле негерлерим». Ол сагъышла мени дагъыда къууадыла. Асыры кёп чапхандан терлегенлерим барып, уллу орамгъа чыгъама. Олсагъат къатымда милицияны машинасы «дыркъ» деп тохтайды. «Мени къуууп келген кёрсеме», дейме ичимден. Тохтайма. Машинаны эшикле-

ри ачыладыла, шофёру не эсе да бир затны сорады...

— Билмей этгенме,— деп мурулдайма.— Таш барып башына тиеригин билсем... Ёлюп да атармы эдим...

Шофёр менден абери сормайды. Машинаны эшигин сакъ этип, кетип къалады.

Уллу жолда жангыз къалама. Андан эсе милиционер тутуп окъуна кетге эди. Амалсыздан жилийма. Қъатымда дагъыда бир женгил машина тохтайды.

— Нек жилийса, жашчыкъ, ажашхан ишми этгенсе? — деп сорады аны шофёру.

— Угъай,— дейме мен.

— Сора уа?...

«Къой, бу соруп турлукъду, андан эсе кетейим», дейме. Шахар таба тебирейме. Қесими уа тыялмайма. Шахарда халкъны къалынында жүрегим бираз басылады. «Қиногъа кирирмем?» деп да бир келеди эсеме. Алай ёлген Дорбункъул кёз аллымдан кетмейди. Қиногъа къарарыгъым келмей къалады. «Хатасы тиймеген чыпчыкъны ёлтюрюп, сора киногъа къарарыкъ эдинг, зауукълукъ алыргъа сюерик эдинг», деген сёзле жүрегиме ийнелеча къадаладыла.

Ингир аласы юйге къайтама. Дорбункъул жатхан жер таба барама. Терекле алайны бютюнда къарангы этгендиле. «Ёлмеген эсе уа! Учуп иш кетген эсе уа!», дейме. Сора къарангыда къолларым бла жерни къармайма. Сагъайып тура болур эдиле юйде, олсагъат терезе ачылады. Ыннам терезеден башын къаратады. Қъарангыда мени кёрмейди, алай чырпыла ичин къармай айланган мен болгъанымы биледи.

— Жашым, сенмисе? Не этесе анда? Юйюнге келир заман болмагъанмыды? Не заманлы излейдиле сени,— дейди.

Мен юйге киреме.

— Бюгюнлю ачдан ёлдюнг. Не ойнауду бу? Дерслеринги да этмегенсе,— деп тырман этди ынна. Бел бауун тешип тебиремерге эди атам, деп къоркъуп тура эдим да, ол газетден кёзюн айырып мени таба къарагъан окъуна этмеди. Ыннаны тырманы тамамды дегенлиги болур эди. Анам да абери айтмады.

— Билмей этгенме,— дедим мен.

— Не болгъанды? Нек жилийса? Тюйюшгенми этгенсе, балачыкъ? — деп ынна тынгысыз болду.

— Барып тийип къалгъанын билсем а...

— Нени билсенг а? Мен санга урушмайма, токълучугъум.

Мен, ыннаны ёшюнюне башымы салып аяусуз жилиядым.

КЪЫРТЧЫГЪАНЫ УЯСЫНДА

Мен агъачны кыйырында жашайма. Бош заманым болса, агъачха бармай къалмайма. Хар жол сайын ары дери ёмюрюмде кёзюме урунмагъан терекни неда хансны кёрмей къоймайма. Къанатлыланы уа ненча тюрлюсю жашайды мында. Бу жерледе кышлаучу, туймеден аз абаданыракъ сары чыпчыкъладан башлап, къой кыушлагъа дери бизни агъачда жашамагъан къанатлы жокъду.

Алай агъач тауукъланы, юй тауукъланы да оту — кыртчыгъаны уясына туберме деп акъылыма уа бир заманда да келмегенди. Ол эки жанын кыалын агъач басхан, кёгагъач бла

чинар къатыш ёсген, кюн тиймеучю зыгъырлы къолда эди. Къолну теренинде кёз жашча таза, бузча сууукъ тау суучукъ агъады. Ол кеси ёмюрюнде кюнню кёзюн кёрмегенди. Аллай бир къалын жабыпды агъач аны бетин.

Мен суу да ичейим, бир кесек да салкъынланайм деп, энишге тюшюп тебирейме. Агъач шошду. Терек башларында чапыракъланы къалтырагъанлары кёрюнеди ансы, аяз азчыкъ окъуна урмайды. Энди суугъа жетерге кёп къалмагъанды. Ол шошлукъда мен чууу», «чуу-у» деген бала тауушну эшитип, саргъаяма. Алай айлыкъ тауукъ бала этиучюдю. «Бу къалын агъачха тауукъ бала къалай келгенди? Огъесе къуш алып ишми келген болур?»,—деп ойлайма ичимден. Бир кесекден «чуу-у» дагъыда эшитиледи. Иги да кёз жетдирип, аллыма къарайма. Қъарай кетип, арлакъда жайма ёсген кёгагъач терекни башында уллу уя кёреме. Анга жууугъуракъ энеме. Уя къургъакъ бутакъладан ишленгенди. Ала бир бирлери бла чалдишип салыннгандыла. Аны юсюнде эки бала бардыла. Аланы чиммакъ акъ тюклери желде чайкъаладыла. Бирдан балаланы аналарын да кёреме. Ол башха терекни баш бутагъында олтурупду. Мени эрттеден кёрюп тургъан болур ансы, ол тынгысызча кёрюнеди. Бирде балаларына, бирде манга къарайды. Балалары тюкленгинчи ол аланы къанат тюбюнде кечиндиргенди, сууукъдан, жауундан сакълагъанды. Энди уа, тюкленгенден сора, аланы бошалгъанды. Алай бла бу къыртчыгъаны уясы болгъанын билеме.

Мен алайда тургъан кезиучюкде къыртчыгъа балаланы атасы чыпчыкъ мыллыкъланы

алып эки кере келди. Ол мыллыклары балаларыны алларына салып, терк окъуна учуп кетген болмаса, алагъа ашатхан этмеди. Эки жолда да аналары ашатды. Сора биягъы жерине къонду. Биягъыча манга бла балаларына терк-терк къарап тебиреди.

Ол кезиучюкде уягъа сабан чыпчыкъчыкъ къонду. Салам бергенча, ол терк-терк баш урады. Къыртчыгъа балала анга хазна эс бурмайдыла. Сени барынг, жогъунг да бизге не дегенча этип къойгъандыла. «Сабан чыпчыкъ къайдан чыкъды бу терен агъачда?» — деп сорама кеси кесиме. «Къыртчыгъаны уясына жууукъда жангыз бир къанатлы жашамай ушайды да?». Сора къыртчыгъа балаланы анасы олтургъан бутакъгъа къарайма. Ол да тынгысыз болгъанча кёрюнмейди. «Бу балаланы эрттегили «шагъырейлери» болур да, андан сансыз этедиле», — деп ойлайма.

Сабан чыпчыкъ уяда кёп мычымайды. Къыртчыгъа келтирген мыллыклары къалгъан-къулгъанларына жыйылгъан эт чибинлени тутуп, учуп кетеди. Мен аны ызындан марайма. Ол огъарлакъда гитче талачыкъны ортасында ёсген кертме терекде тешикке ташайып кетеди. Бир кесекден чыпчыкъ тешикден башын къаратады. Ол халда бир ауукъ заманны турады. Сора биягъыча къыртчыгъаны уясы таба учады.

...Ненча кере учхан болур эди сабан чыпчыкъ къыртчыгъаны уясына, ким санагъанды. Алай тегерекни ахын алып тургъан кюйсюз къыртчыгъаны уясына жууукъда сабан чыпчыкъ уя этип жашагъанына, къыртчыгъа анга тиймегенине, аны къой, кесини уясына къонаргъа къойгъанына сейир-тамаша этгенме.

БАШЛАРЫ

Повестье

Дангыл тюз	3
Къарындашла	67

Хапарла

Мамутайчыкъ	97
Къачхынчы	114
Бирликни кючю	118
Чабакълыда	124
Къалауур Маштай	130
Майкчыкъ	137
Саугъа	151
Ынна	156
Ырхы	162
Маммат бла Каммат	166
Аккъаш	168
Биринчи жолоучулукъ	178
Лейлячыкъны гинжиси	183
Къызыл троллейбус	189
Дугъума шай	196
Къая къарылгъачны дерти	199
Дорбункюл	201
Къыртчыгъаны уясында	205

Литературно-художественное издание

Текуев Жамал Махаевич

МЕРТВАЯ СТЕПЬ

Повести и рассказы

На балкарском языке

Редактор *М. Х. Табаксоев*. Художник *Ю. М. Алиев*. Художественный редактор *В. Л. Захохов*. Технический редактор *Л. Д. Жарашуева*. Корректор *Т. П. Ульбашева*. ИБ № 2922. Сдано в набор 29.07.93. Подписано к печати 26.10.93. Формат 70×90¹/₃₂. Бумага типографская № 2. Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. п. л. 7,6. Усл. кр.-отт. 7,89. Уч.-изд. л. 7,59. Тираж 1000 экз. Заказ № 2902. Издательство «Эльбрус». Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6. Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года. Мининформпечати КБР. Нальчик, пр. Ленина, 33